STUDIA BALCANICA 32

STUDIA BALCANICA 32

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНИ КАТО СВЕТОВЕН КРЪСТОПЪТ: КОНТАКТИ И ОБМЕН

Съставителство и редакция:
Лиляна Симеонова, Лора Тасева

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките Издателска къща
„Тендрил“
София 2017

Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен
The Medieval Balkans as a Global Crossroads: Encounter and Exchange

© Съставителство и редакция: Лиляна Симеонова, Лора Тасева
Технически редактор: Златомира Герджикова

© 2017 публикувана на български език
от Издателска къща „Тендрил“ ООД
www.tendrilbooks.com

Всички права запазени. Никаква част от тази публикация не може да бъде възпроизвеждана или разпространявана (по механичен или електронен път) без съгласието на издателя.

Предна корица: *Ловен рог от слонова кост и сребро, Южна Италия, X–XI в.*
(Британският музей, Лондон)
автор на корицата: Елена Стайкова
ISBN 978-954-92809-6-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Лиляна Симеонова. *Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен. Уводни думи* 9

I. ИСТОРИЯ

Златомира Герджикова. *Църквата – място за общуване на хора от различни етноси през Късната античност* 21

Милош Цветковић. *Сермисијани – преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва* 33

Красимира Гагова. *Законите на хан Крум и капитулариите на Карл Велики* 45

Теодор Димитров. *От колективната памет до дипломатическия аргумент. Към една нова интерпретация на някои исторически реалии в писмата на патриарх Николай Мистик до българския владетел Симеон* 61

Лиляна Симеонова. *Крепостта Видинис/Бдин и „завръщането на Византия на Дунава": реализация и крах на една имперска мечта* 93

Сашка Георгиева. *Брачната дипломация в политиката на цар Самуил по отношение на западния дял на Балканския полуостров* 109

Георги Димов. *Балканската политика на император Мануил I Комнин през 50-те и 60-те години на XII век* 129

Владислав Иванов. *Сръбското кралство и Българското царство в борбата за политическо влияние над земите по Долния Дунав в края на XIII век* 143

Елена Костова. *'България' според някои дубровнишки документи от 80-те и 90-те години на XIV век (предварителни бележки)* 153

Ивелин А. Иванов. *Свои и чужди: образът на унгарци, хуни, българи, гърци, кумани, татари, сърби и власи в* Chronica Picta *от XIV век* 153

Димитър В. Димитров. *Морето в политиката на средновековните балкански държави* 165

Ивайла Попова. *Контакти и взаимодействия между Балканите и Западна Европа през XIV – XV век според пътеписни свидетелства* 185

Калина Минчева. *Пътувания на балканските духовници до руските земи по време на османското владичество (предварителни бележки)* 193

II. АРХЕОЛОГИЯ И ИЗКУСТВОЗНАНИЕ

Албена Миланова. *Каменната пластика в средновековна България между Византия и Западна Европа* 203

Љубомир Миловић. *Гроб архиепископа Данила II у Пећкој Патријаршији: нова разматрања* 227

III. КНИЖОВНИ КОНТАКТИ

Искра Христова-Шомова. *Житието на св. Климент Охридски от Димитър Хоматиан и неговият средновековен славянски превод в контекста на охридските и балканските културни традиции* 247

Лора Ѓасева. *Античноста в българския и сръбския превод на календарните стихове на Христофор Митиленски* 259

Станоје Бојанин. *Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану* 277

IV. ИЗВОРОЗНАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ

Стоянка Кендерова. *Представата за историко-географската област Македония в средновековната арабска картография* 297

Пенка Данова. *По пътя Белград – Ниш: италиански стихове от XVII столетие* 311

Лиляна Симеонова

Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен. Уводни думи

Настоящият том включва материали, които първоначално бяха представени като доклади на международна научна конференция, проведена под същия надслов на 1 и 2 октомври 2015 г. в Института по балканистика с Център по тракология (ИБЦТ) при БАН. Конференцията беше организирана в рамките на проект на същата тема, който се разработва съвместно от сътрудници на ИБЦТ-БАН и Византолошкия институт (ВИ) при Сръбската академия на науките и изкуствата (САНИ). Броят на участниците ѝ значително надвишаваше този на сътрудниците на българо-сръбския проект. Получи се една истински мултидисциплинарна конференция, в която участваха учени – историци, изкуствоведи, археолози, литературоведи и езиковеди – не само от ВИ-САНИ и ИБЦТ-БАН, но и от ред други академични звена, каквито са историческите факултети на Софийския университет „Св. Климент Охридски", Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий" и Пловдивския университет „Паисий Хилендарски", а също така и Центърът за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев" и Факултетът по славянски филологии към Софийския университет, Институтът за исторически изследвания при БАН, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" и др.

Защо съвместният българо-сръбски проект и свързаната с него конференция са посветени на една толкова експлоатирана в науката тема, каквато е „Балканите като кръстопът"? Благодарение на средищното си географско положение, което му е отредило и специфично място в историята, Балканският полуостров е кръстопът в буквалното значение на думата, т.е. място, където се срещат, пресичат и разделят пътища, идващи от различните краища на света. Заедно с това „Балканският кръстопът" е и ярка метафора на общуването и обмена между индивиди, групи от хора и цели народи, живели по тези места или преминали оттук, от древността до наши дни. Пътят (в прекия смисъл на думата) също е неотменна част от човешката цивилизация, като заедно с това е един от главните ѝ проводници. В преносен смисъл „пътят" е и метафора – израз на духовните дирения и премеждия на хората.

Комуникациите в предмодерните общества и Балканите

Пътищата по суша и вода са артериите, по които протичат комуникациите между населени места, региони и континенти. А пък мрежата от линии на комуникация съставлява, образно казано, кръвоносната система на света: колкото по-гъста е тази мрежа, толкова по-интензивни са контактите и толкова по-голям и разнороден е осъществяваният чрез тях обмен на стоки, технологии, идеи. Историята е дала множество примери за това, че дадена цивилизация е жизнеспособна дотогава, докато успява да поддържа активни контакти с други цивилизации и да осъществява всякакъв вид обмен с тях. И обратно: упадъкът и загиването на една цивилизация настъпват в онзи момент, когато нейните възможности за комуникация и обмен с останалия свят бъдат силно ограничени или почти изцяло прекъснати.

Най-ранният вид обмен в историята – търговският – бил резултат от стремежа на хората да преодолеят съществуващия дисбаланс в разпределението на природните ресурси по региони; това на свой ред породило и необходимостта да се пътува на по-дълги разстояния, за да се прави размяна на един вид жизненоважни продукти с друг. По всяка вероятност първият вид ресурсен дисбаланс, който човечеството е трябвало да преодолява, е този между наличието и липсата на солодобивни центрове в отделните части на света. Последвали усилията за преодоляване на дисбалансите по отношение на находищата на метални руди и средищата на металодобив, и така нататък, и така нататък – с течение на времето човечеството имало нужда от все по-богат и по-разнообразен стокообмен, а с това се увеличавали и задълбочавали контактите и обменът и във всички други сфери на човешката дейност.

Историята на предмодерните комуникации е показала и още нещо: нито ограниченият по време, сезонен характер на пътуванията, нито примитивният транспорт, нито физическите препятствия от страна на ландшафта, нито природните или причинените от човека бедствия някога са били в състояние да попречат на хората да пътуват, а с това – и да общуват помежду си и да обменят какво ли не. Дори през т.нар. Тъмни векове, т.е. през първите столетия на Ранното средновековие, търговци, куриери, чиновници, пътешественици, религиозни лица, пилигрими, скитници, армии, а понякога и цели народи изминавали разстояния, твърде големи дори по стандартите на XXI век. Преносът на хора и стоки неминуемо бил съпътстван от пренос на идеи, технологии, текстове и чудеса на изкуството, но също така – и на болести, които понякога добивали размерите на пандемии.

Както вече отбелязах, по своето географско положение Балканският полуостров заедно с прилежащите му водни басейни и острови още от най-ранна древност представлявал гигантски кръстопът. Тук винаги са се

пресичали пътища, свързващи три континента – Европа, Азия и Африка. Разбира се, тези пътни артерии на Балканите не са били използвани с една и съща интензивност през различните исторически епохи. Някои от тях обаче продължавали да функционират дори в периодите на силно отслабени комуникации между отделните региони на Европейския континент или между Запада и Изтока. Благодарение на това, античните традиции на градския живот, писмеността и несекващият културен обмен били съхранени дори и през т. нар. Тъмни векове на Ранното средновековие – най-малкото в някои части на полуострова, ако не навсякъде.

Наред с географското местоположение на даден регион и пресичащите го артерии на комуникация, по които се осъществявала търговия и всякакъв друг вид обмен, в историята на общуването съществена роля играел и още един фактор – религията. В съчетание с географията тя можела да бъде и обединител, и разделител в процесите на контакти и обмен. Религията, от своя страна, се влияела и от други фактори, каквито са заварените местни традиции и езика. Търговията на дълги разстояния спомагала за разпространяване на една или друга религия, като търговците нерядко бивали и мисионери. Създаването на обширни територии, изповядващи една и съща религия, на свой ред способствало за създаването на обширни зони, които улеснявали не само търговския, но и всякакъв друг вид обмен между пътуващите из тях. С други думи, контактите и обменът били едновременно и фактор за разрастването на зоните на комуникация между индивиди, групи и цели народи, и – в същото време – функция от редица други фактори като географско положение, религия, език, местни традиции.

На интрарегионално ниво Балканите се оказвали колкото обединени, толкова и разединени – дихотомия, която характеризира балканската история от древността до днес. Роля за известно изглаждане на местните различия на полуострова изиграли големите империи, които в течение на две хилядолетия са го владели изцяло или отчасти – Рим и наследницата му Византия, Българската държава, Османската империя, Хабсбургите. Разделителните линии на Балканите пък били прокарани преди всичко на религиозна основа – най-напред между Източното и Западното християнство, после между християнството и исляма. Тази дихотомия, от своя страна, оказвала влияние и на контактите и обмена, осъществявани както вътре в региона, така и между Балканите и други части на света.

Във всекидневието религията и етническата принадлежност на хората не издигали кой-знае какви пречки пред общуването помежду им. Чаршията, градският пазар, а по-късно и берберският дюкян, кафенето и кръчмата

били, наред с другото, и средища за активно общуване. Ежегодните панаири на Балканите, които от XI–XII в. насетне се провеждали с голямо международно участие, предоставяли чудесни възможности за контакти между хора, дошли от близо и далеч. По правило организирани из провинциите, далеч от столичния град, панаирите представлявали не само източник на доходи за хазната и места за обмен на стоки и идеи, но и средство за включване на провинциите в системата на световния обмен. Неслучайно завоевателите на дадена територия бързали повторно да открият за пътуване основните артерии за комуникация, минаващи през завладените от тях земи, заедно с прилежащата им инфраструктура: пример за това са някои укрепени византийски пътни станции на Балканите, които османците още в средата на XV в. превърнали в кервансараи. При първа възможност, след отшумяване на смутните времена се възстановявали и панаирите, дори се основавали и нови.

Пътуванията на средни и дълги разстояния, независимо с каква цел се извършвали те, давали възможност за контакти както в материалната сфера, така и в духовната, поне що се отнася до обмена на умения, технологии, вкусове и моди. По-особен случай представлявали пътуванията с религиозна цел, тъй като те давали своеобразен имунитет на пътуващите: религиозни лица (странстващи монаси и църковни пратеничества), а също и отправили се към свети места поклонници минавали безпрепятствено през територии, владени от друговерци, пренасяйки със себе си религиозни текстове и предмети.

По време на война се осъществявали контакти както между съюзниците, така и между воюващите страни, а заедно с това протичала и размяна на стоки, рецепти за приготвяне на храна и лекарства, облекло и пр. Това „правило" важало дори за военните конфликти, провокирани от религиозни мотиви, каквито били например Кръстоносните походи срещу „неверниците". Или, казано най-общо, сблъсъците и конфликтите неминуемо водели до по-интензивни контакти не само между единомишленици и съюзници, но и между противниковите страни, като така се осъществявал обмен на предмети, моди в облеклото и в приготвянето на храна, и дори на идеи и технически умения.

В сферата на официалните духовни контакти през Средните векове, а и през Новото време нещата стояли по друг начин: религията карала хората да контактуват и обменят идеи, текстове и религиозни предмети само със своите едноверци, като така те сякаш обитавали паралелни светове с друговерците, с които нямали – а и нямало как да имат – контакти на подобно ниво.

От друга страна, ролята на религиозните различия между хората не бива да се преувеличава: тези различия не били в състояние да попречат на големия брой легенди, поверия, суеверия, магически ритуали и амулети срещу всякакъв вид опасност безпроблемно да пресичат границите, очертани от верската принадлежност. В това отношение християни от различните деноминации, мюсюлмани и юдеи споделяли общото балканско духовно наследство, формирало се в течение на столетия.

И така, общуването в духовната сфера по правило протичало на две нива: на едното, по-високо ниво духовните контакти се ограничавали в рамките на религиозната общност – била тя християнска, еврейска или мюсюлманска, а на другото, низово (или битово) ниво контактите между хората с различна вяра не признавали имагинерните демаркационни линии, прокарани от религиите и техните институции.

Изследването на това огромно многообразие в процесите на общуване и по отношение на същността на обмена – както в материалната, така и в духовната сфера – представлява сериозно предизвикателство за учените. Именно стремежът ни да изследваме тази проблематика в съответния времеви и пространствен контекст поражда необходимостта от интердисциплинарност.

Балканското Средновековие: хронологически граници

Предизвикателство представлява и въпросът за определяне на хронологическите граници на балканското Средновековие. Кога започва и кога свършва то в региона? Да се подведат всички области на Балканите под общ времеви знаменател би било методологически погрешно, тъй като и Късната античност, и Средновековието имат различна продължителност в различните части на полуострова. Така например, в земите южно от Дунав и на север от Стара планина, в които по-късно щели да бъдат положени основите на Българската държава, краят на Античността настъпил с варварските нашествия през IV–VI в. Късната античност в по-голямата част от балканските територии на Византия обаче продължила поне до средата на VII в. Що се отнася пък за имперската столица, Константинопол и по формата си на управление (с класическа градска префектура), и по своя урбанистичен план запазвал късноантичния си облик поне до края на X в. Пример за още по-трудно установяване на хронологическата граница между Късната античност и Ранното средновековие на Балканите представляват земите на бившата Римска Далмация: в градовете с латинизирано население по протежение на морския бряг късноантичните градски традиции останали почти непокътнати чак до втората половина на IX в., докато – от друга страна – още през VII в.

вътрешността на някогашната римска провинция била масово заселена от славянски племена, като с това било поставено началото на Ранното средновековие по тези земи.

Краят на Средните векове също не настъпил по едно и също време в различните части на полуострова. Така например, към края на XIV в. Рагузанската република в северозападния край на Балканите вече била попаднала под влиянието на италианския Ренесанс, докато по същото време в източните и централните части на полуострова се установявала османската власт и в резултат от това по-голямата част от региона останала в плен на Средновековието чак до началото на националното Възраждане на балканските християнски народи (гърци, сърби и българи), т.е. поне до средата или втората половина на XVIII в.

Затова, тъй като не е възможно да се установи било долна, било горна граница на Средновековието, която да важи едновременно за всички части на Балканите, ние употребяваме понятието „Средновековни Балкани" в предълно общ смисъл. По тази причина и материалите, включени в настоящия том, покриват един твърде широк отрязък от време – от края на IV до началото на XVIII в.

Теоретична рамка на изследването

Настоящият българо-сръбски проект и свързаната с него конференция са продължение на няколко по-ранни проекта, посветени на пътуванията, общуването и обмена, които бяха осъществени през последното десетилетие от секция „Балканските народи през Средновековието" на Института по балканистика в сътрудничество със специалисти както от останалите секции на института и от Центъра по тракология, така и от редица други академични звена в България и чужбина. Без да изброявам конференциите и многобройните публикации в резултат от споменатите по-ранни наши проекти, ще отбележа, че тяхната обща цел беше да се изследват диахронно и/или синхронно разнообразните форми на общуване както в рамките на Балканите, така и между Балканския полуостров като цяло и други части на света.

Без да се стремим да формулираме някаква обобщаваща теория за контактите и обмена в която и да е сфера на човешката дейност било на Балканите, било между Балканите и други региони, ние продължаваме с усилията си да осветлим различни аспекти на общуването между индивиди, определени групи от хора или страни и на движението на хора, стоки, текстове, културни ценности и идеи.

Отказът ни от формулиране на обобщаваща теория обаче съвсем не означава отказ от каквато и да е теоретична рамка, в която да поставим своите

изследвания. На първо място е нужно да се обясни защо използваме неутралния термин „контакти и обмен“ вместо, да кажем, термини като „акултурация“, „асимилация“, „транскултурация“, „контактна зона“, „културна дифузия“ и др.

Фактът, че Балканите в продължение на столетия са били част от световни империи, нерядко кара учените да разглеждат историята на балканската култура през призмата на т.нар. акултурация и асимилация – две понятия, които извеждат на преден план наличието на завоевание. В изследване, базирано на тези термини, акцентът неизменно се поставя върху промените, които са настъпили в културата на дадена страна и народ в резултат от завладяването им от друга сила; веднъж абсорбирала ги в себе си, завоевателката започва да налага и своите културни и духовни стандарти на подчинените земи и тяхното население. В крайна сметка, ако не целият народ на завладяната страна, поне неговият елит започва да се припознава като част от доминантния етнос.

В опит да се ревизира или посмекчи това схващане за неравностойното културно общуване между завоеватели и завладени през 60-те години на XX в. беше въведен в употреба терминът „транскултурация“, който се обосновава по следния начин: макар подчиненото население да няма контрол над това, което излъчва доминантната култура, то все пак може да определя – в една или друга степен – какво от тази култура да бъде възприето в собствената му култура и как да бъде използвано то. Тук трябва да се спомене и понятието „контактна зона“, което също е част от инструментариума на привържениците на „акултурацията“, „транскултурацията“ и „асимилацията“. Под „контактна зона“ се разбира пространството, в което се осъществяват срещата, сблъсъкът и накрая взаимодействието между две култури, като (забележете!) тези процеси обикновено протичат в условията на асиметрична сила. Тезите, които изхождат от гореизброените понятия, могат да бъдат критикувани най-вече за това, че се съсредоточават върху контактите, протичащи в условията на конфликт и последващо завоевание, т.е. върху насилствения и асиметричен характер на културния обмен.

Когато става дума за асиметричен културен обмен, нужно е да се спомене и „културната дифузия“. С този термин, заимстван от културната антропология, се описва разпространението на дадена култура – било в нейната цялост, било на отделни нейни черти или дори само на отделни образци от нея – от една точка навън, т.е. от някакъв център към неговата периферия. Дори когато се стремят да избягват подобна терминология обаче, в резултат от използвания от тях византиноцентричен подход към средновековната история на балканските и православните народи някои учени се оказват в

плен на т.нар. културен дифузионизъм. Като примери в това отношение могат да се посочат трудовете на Димитри Оболенски „*Византийската общност. Източна Европа 500–1453*“ (Лондон, 1967; 2ро допълнено изд.: Ню Йорк, 1982) и Андре Гийу „*Византийската цивилизация*“ (Париж, 1974).

Понятието „Byzantine Commonwealth“, въведено от Оболенски, поразително напомня на „British Commonwealth“ – Британската общност, в която Великобритания е носителят на доминантната култура и език, а останалите народи в общността са адепти на британските културни ценности. В оглавяваната от Византия „общност на източноевропейските православни народи“ Оболенски отрежда на средновековна България ролята на приемник, адаптор и ретранслатор на културните влияния, идващи от империята, а на останалите православни страни – ролята на приемници на византийските културни традиции, към които те понякога дават и някакъв принос; този принос обаче се отнася само до определени детайли, които по същество не променят доминантния византийски модел. Гийу, от своя страна, използва понятието „византийска цивилизация“ като общ знаменател, под който може да бъде приведено всичко сътворено от православните народи през Средните векове. (Като едно от върховите постижения на тази цивилизация Гийу посочва Боянската църква.)

Изброените тези за протичането на културните взаимодействия и резултатите от тях не отговарят на един твърде важен въпрос, а именно: защо в една мултиетнична империя масата от покореното население така и си остава неасимилирана чак до края на чуждото владичество. Дали защото империите не провеждат целенасочена асимилаторска полити- ка, понеже не разполагат с необходимите ресурси за това? Или защото сред покорените народи действат фактори като собствени език, обичаи и културни традиции, които ги предпазват от асимилация? Или и по двете причини, взети заедно? В книгата си „*Балкани – балканизъм*“ (Со- фия, 2004) Мария Тодорова отбелязва, че Османската империя не се е и стремяла да създаде единно, интегрирано общество: населението в нея не само че не е имало чувството за принадлежност към някакво съвместно османско общество, но дори е живеело с усещането, че принадлежи към коренно различни (религиозни, социални или други) групи, които не се смесват помежду си.

По-сложен е въпросът с интеграционната способност на предшественичката на Османската империя – Византия. Тя е била – поне през по-голямата част от своята история – мултиетнична, но не и мултирелигиозна държава. (Византия не допускала дори и по периферията ѝ да живее население, останало необърнато в християнската вяра.) Негръцките християнски

поданици на Византия обаче продължавали да пишат на своите езици – български, арменски, грузински и дори арабски. Може би запазването на негръцки говорими езици и книжовни традиции, както и на редица местни обичаи и културни особености, не е позволило да протекат дълбоки процеси на акултурация и асимилация сред подчинените на Византия народи, какво остава пък за народите на съседните страни, които – най-вече по силата на общата религия – са се намирали се под влияние на византийската култура. Както отбелязах по-горе, ако все пак е протекла акултурация сред подчинените на Византия народи или в съседните на империята страни, тя ще да е била твърде повърхностна и е засягала по-скоро местните елити и техните вкусове, отколкото масите.

И така, за процесите на духовното общуване на Балканите може да се каже, че винаги са били многопластови и разнопосочни. Същото важи и за обмена в материалната сфера: дори в периоди на силно затруднени комуникации между отделните части на света Балканите не са оставали изолирани от световния стокообмен, а заедно с това – и от обмена на технологии, технически нововъведения, произведения на изкуството, текстове. Казано накратко, контактите и обменът са се осъществявали по всевъзможни пътища и на различни нива, като обяснението на тези сложни и разнородни процеси не може нито да се вмести в изкуствени теоретични конструкции, нито да се основава на остарели, неверни схващания, каквато е например тезата, че средновековната държава е един вид зародиш (или ембрион) на националната държава от XIX в. и има същите характеристики.

Ние поставяме нашия проект и съответно материалите от свързаната с него конференция в предълно широки теоретични рамки, като допускаме употребата на всякаква специализирана терминология, която е присъща на една или друга от научните области, застъпени в това наше общо, мултидисциплинарно начинание.

I
ИСТОРИЯ

Златомира Герджикова

Църквата – място за общуване на хора от различни етноси през Късната античност

За повечето хора днес християнският храм е свещено пространство, място за отправяне на молитви и участие в религиозни ритуали. За други е място за „показване“ пред общността[1]. Всяка една от тези функции на църквата, сама по себе си, осигурява възможност за комуникации и обмен между присъстващите в това свещено пространство.

Както днес, и през Късната античност публичните пространства са местата, където жителите на града общуват помежду си. За разлика от днес обаче през Античността публичното пространство е било разделено и достъпът на отделни обществени групи е бил ограничен. По-късно християнската идеология за равенството на всички хора променя това.

В настоящата статия ще се опитам да покажа функцията на християнските храмове в пространството на града и ролята, която те играят като единствени места, достъпни за всички обществени групи – за жителите и за временно пребиваващите в града, включително за различните етноси.

Етническото многообразие в големите средиземноморски градове винаги е било една от характеристиките им. През IV и V в. обаче това разнообразие значително се увеличава в резултат, от една страна, на зачестилите варварски нашествия, а от друга – на бързо разпространяващото се християнство. От края на IV в. все повече представители на варварските племена се установяват трайно или за кратък период в градовете. Някои от тях се заселват на цели групи в близост до по-големите селища. Подобно присъствие на представители на различни етнически групи няма как да не повлияе върху обществената и социалната динамика на градовете. След издадения през 313 г. едикт, с който император Константин Велики (306–337) разрешава на християните открито да изповядват религията си, броят на църквите, особено в градовете, започва значително да се увеличава. Тази нова обществена позиция дава възможност на християните свободно да пътуват от една общност до друга. Като резултат значително се увеличава броят на поклонниците и църковните пратеници. Като имаме предвид, че до нача-

[1] И през Късната античност обществените пространства, в каквото се превръщат християнските храмове през IV–V в., са възприемани като място за показване и утвърждаване на обществената позиция.

лото на IV в. има християнски общини във всички части на Римската империя и в близките до нея неримски територии, това означава значително нарастване на притока на представители на различни етноси в късноантичните градове.

Места за общуване през Късната античност

През IV–V в. основните публични места за общуване в градското пространство[2] са: *форумът/агората*[3]; банята[4], театърът[5], стадионът, улицата, пазарът, таверната, свещените пространства (храмове, светилища, оброчища и др.)[6]. От съвременна гледна точка това са места, достъпни за всички. На практика обаче за много от тези публични пространства съществуват писани и неписани правила, които ограничават присъствието в тях на различни обществени групи. Като обществени групи определям тези, които са формирани съобразно общественото положение, което жителите на града и временно пребиваващите имат – елит, обикновени граждани („средната класа"[7] и бедните), роби, социални маргинали, социални аутсайдери, чужденци. От своя страна социалните групи са организирани съобразно пола и възрастта – съответно на мъже и жени, на обществено активно и неактивно население (деца и възрастни).

Така на *форума/агората* могат да бъдат срещнати представители на всяка от посочените групи, като в зависимост от случващото се в тях доми-

---

[2] Въпреки че значението на християнския храм като място за общуване е еднакво за всички територии, настоящото изследване е ограничено единствено до градовете. Сравнителната част и изворовата база за не-градските населени места биха били различни.

[3] L. Lavan, "Fora and Agorai in Mediterranean Cities during the 4th and 5th c. A.D." – In: W. Bowden, A. Gutteridge, C. Machado (eds.), *Social and Political Life in Late Antiquity* [Late Antique Archaeology 3.1], (Leiden – Boston, 2007), 195–249.

[4] F. Yegül, *Bathing in the Roman World* (New York, 2010).

[5] F. Sear, *Roman Theatres: An Architectural Study* (Oxford, 2006).

[6] L. Lavan, "Late Antique Urban Topography: From Architecture to Human Space" – In: L. Lavan, W. Bowden (eds.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Leiden – Boston, etc., 2003), 171–195.

[7] „Средна класа" според съвременното разбиране не съществува през Късната античност. Населението като цяло е разделено на бедни и богати: S.J. Friesen, "Injustice of God's Will? Early Christian Explanations of Poverty" – In: S. Holman (ed.), *Wealth and Poverty in Early Church and Society* (Grand Rapids, MI, 2008), p. 21; P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture* (London – New York, 2014), p. 45; S. Ellis, "Middle Class Houses in Late Antiquity" – In: W. Bowden, A. Gutteridge, C. Machado (eds.), *Social and Political Life*, 413–414. Обикновено в изследванията на късноантичните общества като „средна класа" са определяни представителите на регионалния и муниципиалния елит, които не заемат постове в имперската администрация. На практика те са част от управляващия елит, но не притежават финансовите ресурси, който са имали *декуриониите* преди IV в. Към средната класа на града можем да включим и по-богатите занаятчии и търговци.

ниращо е присъствието на елита и представителите на средната класа или на основната маса от населението. Форумът е едно от местата, където всеки жител или гост на града може да участва в организирани събития или дори само да се разходи, да поседне на скамейките, да поговори с приятели[8]. Другите публични пространства, където срещаме представители на всички обществени групи, са свещените пространства, пазарът, банята, стадионът и театърът. От своя страна улиците, пазарът и таверните са местата, където доминиращо ще срещнем представители на средната класа, бедните, социалните маргинали, по-голямата част от градските роби[9].

Както вече посочих, градското публично пространство е достъпно или не съвсем според половата принадлежност. На практика публични места, в които присъствието на мъже или жени е изцяло забранено, няма[10]. Съществуват пространства, където присъствието на представители на единия или другия пол не се приема добре от обществото, като повечето „забранени зони" са за жените. Местата с доминиращо мъжко присъствие са *форумът*, улиците, таверната и, с известни уговорки, банята[11]. Места, които са свободно посещавани от представители и на двата пола, са: театърът, стадионът, свещените пространства, пазарът.

Представеното разделение на публичното пространство отразява участието на отделните групи в живота на града, както и представата за мястото им в обществото.

Етническо разнообразие в градовете

Още от Античността градските центрове са местата, където ежедневно можем да срещнем представители на различни етнически групи. Някои от тях живеят там постоянно, други – само за определено време, а трети са преминаващи. Без значение колко време прекарват в града, тези хора имат нужда от храна, място където да пренощуват, възможност да извършват религиозните си ритуали. В зависимост от етническата си принадлежност те

---

8 L. Lavan, "Fora and Agorai", p. 215": вж. и приведените там примери.

9 Направеното тук деление е условно и представя статистически доминиращата ситуация. В конкретни, но твърде малко случаи, можем да открием представители на всяка от посочените групи на всяко от разглежданите публични места. Тези случаи обаче са изключения.

10 Може би изключение е храмът на весталките.

11 Банята е специфично пространство. Жените, бедните и робите са допускани свободно. Жените обаче са ограничавани да ползват отделни части от банята, което означава, че на практика те не общуват с мъжете. Разбира се, изключение е правено за проститутките. Докато са в банята в качеството си на работещи, а не на жени, те са допускани в помещенията с мъжете.

получават или не възможност за това. В редки случаи представители на различни етноси, които временно пребивават в града, изпадат в ситуация, която изисква чужда помощ – юридическа, финансова, медицинска – като различните градове им предлагат различни възможности. При всяка от посочените ситуации те си взаимодействат с римското общество. В повечето случаи тези взаимодействия се случват в представените горе публични пространства.

Като доказателство за постоянното присъствие на представители на различни етноси в градовете можем да приемем свидетелствата за щетите от природните бедствия – земетресения, наводнения, градушка. Сред потърпевшите и жертвите винаги са споменати хора с различна етническа принадлежност.

Предвид различните теории за това как да определяме етническата принадлежност е необходимо да направим уточнение за смисъла, в който са използвани термините „етнос" и „етнически" в текста. През последните няколко десетилетия класическото определение за етническа принадлежност („етнос") като природно предопределена бе заменено от схващането на Барт[12], че етносът е ситуационен и може да се променя. Барт дефинира „етнос" като „*човешко население с общи митове за произход, обща историческа памет, един или повече елементи на обща култура, връзка с родното място и чувство за солидарност поне между някои от членовете на етническата група*", като връзката с определена територия може да е историческа или символична[13]. В настоящия текст „етнос" и „етнически" са използвани по-скоро като противопоставяне на гръко-римски и варварски в смисъла на „ние" и „другите", което е връщане към първоначалното тълкуване на термините[14]. За нуждите на настоящата статия това едностранчиво разбиране за „етнос" и „етнически" е по-подходящо. Използването на новите теории за определяне на различните етноси и на етническата принадлежност

---

[12] F. Barth, "Pathan Identity and Its Maintenance" – In: F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Boston, 1969), 117–134.

[13] За различните теории за „етнос" и „етнически" вж: T. Derks, N. Roymans, "Introduction" – In: T. Derks, N. Roymans (eds.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, [Amsterdam Archaeological Studies 13], (Amsterdam, 2009), 1–10; J.P. Crielaard, "The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world" – In: T. Derks, N. Roymans (eds.), *Ethnic Constructs in Antiquity*, 37–84; J. Hutchison, A. Smith (eds.), *Ethnicity* (Oxford – New York, 1996); J. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge, 1997).

[14] През Късната античност разбирането за „етнос" и третирането на различните етноси започва значително да се променя. Темата и ограничението на настоящата статия не позволяват тези промени и влиянието им върху развиващото се християнство да бъдат разгледани. За повече по въпроса вж. S. Mitchel, G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (London, 2000).

единствено би затруднило изследването. Нека да вземем за пример юдеите. Те са етнически и религиозно обособена група, която има общи предци, култура и история. Не малка част от тях обаче са и римски граждани и като такива споделят културата и езика на останалите римски граждани. Според схващането на Барт, това е признак за римска етническа принадлежност[15]. Когато се проследява общуването на юдеите в синагогите, изтъкването на идентичността им като римски граждани ще доведе не само до объркване, но и до противоречие.

След направеното уточнение в какъв смисъл ще бъде използван терминът „етнос" можем най-грубо да обособим няколко етнически групи, които често се срещат в късноантичните градове в периода IV–V в. Посочените като пример юдеи при религиозни ситуации са третирани от останалите римски граждани като отделна етническа група. Тяхното присъствие е засвидетелствано в почти всички късноантични градове – те имат добре организирани и самостоятелно функциониращи общности във всички големи градски центрове[16].

„Варвари" е обобщаващ термин за множество етноси, които живеят на територията на цялата империя[17]. Такива са готите, чиито представители обитават Константинопол, Адрианопол, Тесалоника, галите – предимно Рим и западните градове, африканските племена – Картаген и градовете на Северна Африка, траките – повечето балкански градове, и т.н. Някои от тези етноси живеят в градовете или около тях, други временно пребивават там или само преминават. Към втората група се причисляват търговците, артистите, пратениците, военните, които в повечето случаи са представители на различни етнически групи и са определяни като чужденци.

За античния и късноантичния свят обаче „чужденец" е всеки, който идва от друг град[18]. По-голямата част от писмените свидетелства не правят разграничение между „чужденците", които са хора от различна градска общност, от една страна, и „чужденците", които са хора от различна етни-

---

15 Това е т.нар. „множествена етническа принадлежност". R.J. van der Spek, "Multiethnicity and Ethnic Segregation in Hellenistic Babylon" – In: T. Derks, N. Roymans (eds.), *Ethnic Constructs in Antiquity*, 101–102.

16 I.M. Gafni, *Land, Center and Diaspora: Jewish Constructs in Late Antiquity* [Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 21], (Sheffield, 1997).

17 A. Gillett, "The Mirror of Jordanes: Concepts of the Barbarian, Then and Now" – In: Ph. Rousseau (ed.), *A Companian to Late Antiquity* (Sussex, 2009), 392–408.

18 Няма да разглеждам като самостоятелни етнически групи жителите на отделните градове, въпреки съществуващото през IV и V в. разбиране, че жителите на всеки град са различни от останалите. Това деление е важно за подобно изследване, тъй като християнските храмове и местните църкви отделят специални грижи за чужденците. То обаче е твърде специфично и заслужава отделно внимание.

ческа група, от друга страна. Така например християните призовават да бъде оказвана помощ на „чужденците", но в повечето случаи става въпрос за хора, които подобно на тях са римски граждани, само че идващи от друга провинция.

През последните две десетилетия археологическите изследвания значително промениха представата за етносите. Според тях най-важните доказателства за етническата принадлежност се откриват в късноримските некрополи и произведенията на изкуството[19]. Приносът на археолозите за проучването на отделните етнически групи и за развитието на методологията на изследване и на подхода към понятието за етнос са ключови за разбирането на процесите на трансформация, които протичат през Късната античност. За съжаление, при разглеждания от нас проблем няма как да бъдат използвани археологически свидетелства. Присъствието или не на хора от различни етнически групи в християнските храмове може да се допусне, само когато при археологическото проучване на тези храмове са открити монети или предмети, които недвусмислено се идентифицират като принадлежащи на конкретна етническа група и се датират в периода на активно използване на дадения храм[20].

Представители на различни етнически групи се оказват в градовете в резултат на предприето пътуване. Пътуването през Късната античност е доста интензивно и обхваща всички обществени слоеве[21]. То е ключово за нормалното функциониране на империята. Постоянно пътуват чиновници и граждани, военни и представители на различни професии. Етническите промени след средата на III в. водят до включването в римската армия на представители на различни етноси – готи, вандали, сармати, алани, арменци, араби, хуни, траки и др. При придвижването на войските, които често се оказват в близост до населено място[22], те по един или друг начин си взаимодействат с жителите му. Освен това те пътуват и когато са в отпуск или местят семействата си. И в двата случая има придвижване на етнически групи.

---

19 L.A. Schachner, "Social Life in Late Antiquity: a Bibliographic essay" – In: W. Bowden, A. Gutteridge, C. Machado (eds.), *Social and Political Life*, 85–87 и цит. библиография.

20 Друго доказателство са епиграфските данни. И двата вида свидетелства обаче не позволяват едностранно интерпретиране на причините за присъствието на представители на определен етнос в храмовото и околохрамовото пространство.

21 B. Leyerly, "Mobility and the Traces of Empire" – In: Ph. Rousseau (ed.), *A Companion to Late Antiquity* (Sussex, 2012), 110–124.

22 Сократ (*HE* 3.17.2–4) и Либаний (*Or*. XV.16–17) описват „чужденците", които се появяват в града, когато в близост до него преминават войски: G.Ch. Hansen (ed.), *Socrates, Historia Ecclesiastica* [Christliche Griechische Schriften, Neue Folge I], (Berlin, 1995); A.F. Norman (tr.), *Libanius: Selected Orations*, vol. I [Loeb Classical Library 451], (Cambridge, 1969).

Всички пътуващи, когато минат през някой град или достигат крайната си цел, трябва да пренощуват някъде. По-заможните от тях, както и тези, които имат *патрони*, а също и християните през първите векове, отсядат в частни домове. По-бедните отсядат в странноприемници. Достъпът на тези хора до различни части от градското пространство е регулиран и зависи от обществения и социалния им статус. През IV в. за нуждите на пътуващите християни Църквата създава специални места, където да отсядат[23]. Една от причините за създаването на такива места е постоянното движение на християни, особено след възникването на поклонничеството. Последното оказва значително влияние върху етническото разнообразие в градовете през IV в. и V в. В много от тях от различни населени места започват да се събират хора, повечето от които са с различна етническа принадлежност[24].

Църквите като място за общуване

От средата на IV в. епископите започват целенасочена и системна пропаганда за запознаване на късноантичното общество с църквите, като свещено пространство. За разлика от езическите свещени места обаче християнските храмове дават възможност наложените от обществото ограничения да бъдат преодолени чрез свободното общуване между представителите на тези групи. Като резултат от това се стига да отпадането и на съществуващите за останалите публични пространства граници.

През Късната античност и Средновековието църквите са възприемани като нещо много повече от свещено пространство, където хората се събират за споделяне на религиозно преживяване. Причините за това откриваме в първите двеста – двеста и петдесет години от съществуването на християнството. Първоначално (I – средата на III в.) вярващите нямат храмове или друг вид свещени сгради, където да се събират и извършват ритуалите си. С времето започват да почитат гробовете на мъчениците и постепенно развиват специфични религиозни практики, свързани със свещеното прос-

---

[23] Църковното законодателство забранява отсядането в странноприемници с цел да се избягва типичната за тези места „греховна" атмосфера, освен ако не се налага пътуващият християнин да пренощува някъде: вж. *Апостолски правила* – правило 54, Картагенски събор – правило 49; срв. И. Стефанов (протойерей), *Правила на Светата Православна църква* (Велико Търново, 1998).

[24] Най-общо за поклонничеството вж. S. Bangert, "The Archaeology of Pilgrimage: Abu Mina and Beyond" – In: D. Gwynn, S. Bangert (eds.), *Religious Diversity in Late Antiquity* (Leiden – Boston, 2010), 293–328; B. Bitton-Ashkelony, *Encountering the Sacred: The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity* (Berkley – Los Angeles – London, 2005); G. Frank, *The Memory of the Eyes: Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity* (Berkley – Los Angeles – London, 2000) и цит. библиография.

транство около мощите им. В този ранен период като „църква" е определяна самата християнска общност – всички вярващи, т.е. клирът и миряните. През първите векове християните се събират в частни домове, където веднъж седмично извършват религиозните си практики и споделят обща трапеза. Именно тази обща трапеза, която символизира Тайната вечеря, е първото място, където всички вярващи свободно общуват помежду си, без оглед на обществения и социалния им статус.

Традицията за свободно общуване се запазва и след IV в., когато християнството се разраства и разпръснатите общности постепенно обхващат цялото римско общество, а християнските храмове стават неотменна част от публичното пространство на града. Именно тази особеност на късноантичните християнски храмове – всеки и по всяко време да може да сподели своите проблеми с братята и сестрите си – превръща църквата от традиционно свещено пространство в място за свободно общуване. Първите християнски храмове се появяват в средата на III в., но добиват широко разпространение едва от края на IV в. насетне. С изключение на големите метрополиси, където откриваме църкви в административните центрове още от началото на IV в., в началото църкви са строени извън градското пространство, но в непосредствена близост – в некрополите или на високо, видимо от града място[25]. Към края на IV и началото на V в. църквите трайно се установяват на *форума/агората*, като извънградските храмове продължават да функционират[26]. Християнските храмове запазват традиционните функции на свещеното пространство от езическия период – извършване на религиозни ритуали и отправяне на молитви. Едновременно с това обаче църквите изпълняват и не малък брой социални дейности, в основата на които стои взаимодействието между членовете на християнската общност.

Религиозното общуване е неизменна и важна функция на всяко свещено пространство. Вярващите имат нужда от ритуалите, които да им помагат и да ги ръководят във вярата им. Молитвите са възможност за директно общуване с Господа и споделяне на проблемите. Подобен тип комуникация обаче не е достатъчен за много от християните, които очакват реципрочност и по възможност съвет от страна на слушащия. Тук идва на помощ старата християнска практика събранията в християнското свещено пространство да предоставят възможност за изповядване, зов за помощ, споделяне на ежедневни проблеми. Според мене осигуряването на подо-

[25] Има храмове, строени в по-отдалечени от града местности, като обикновено те са част от манастирски комплекс.

[26] G.C. Watghin, "Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions" – In: L. Lavan, W. Bowden (eds.), *Theory and Practice*, 224–256.

бен тип общуване на вярващите е една от най-силните страни на християнството. Християнството предлага едновременно свободното споделяне на проблеми с други християни и споделянето под формата на изповед. Двата вида общуване са твърде различни, но по същество резултатът от тях е един и същ – осигуряване на душевно спокойствие. Всеки без значение на обществения си статус, пол и етническа принадлежност може да сподели какво го вълнува[27], дори ако обществото му забранява да го прави в другите публични пространства на града.

Езическите храмове и светилища също са място за религиозно общуване, в които са допускани представители на всички обществени и етнически групи. В тях обаче общуването е сведено до контакти между вярващите, от една страна, и божеството – от друга, докато контактите между самите хора остават в рамките на зададените от обществено ограничения[28].

Функция на свободата на общуване в християнските храмове е възможността хора от различни обществени прослойки да комуникират помежду си като равни. На неделната трапеза, която всички вярващи споделят, един до друг могат да се окажат просяк и сенатор, а общуването помежду им ще бъде нещо естествено. За общество, в което социалната мобилност е, ако не немислима, то изключително трудно постижима[29], подобна възможност за общуване представлява разчупване на съществуващия модел.

Освен християнския храм като пространство, Църквата като институция също развива различни форми на общуване. Сред тях основна е ролята на епископа и подчинения му клир като посредници в общуването на вярващите с държавата или помежду им. Една от най-важните функции на християнските храмове е помощта, която предлагат на всеки, влязъл в свещеното им пространство. Епископите и клирът са длъжни да се погрижат за физическите и духовните нужди на потърсилите помощта им. Те осигуряват физическа, финансова и юридическа помощ и закрила[30]. Всеки, без значение на обществения си статус, пол или етническа принадлежност, трябва да получи помощта, от която се нуждае. В този смисъл християнските

---

[27] Разбира се, и при християнството има проблеми, които са заклеймявани и чието споделяне би довело до отлъчване от общината. В наши дни приемането или не на хомосексуализма може да ни послужи като критерий за границите на християнското приемане или не на „Другия".

[28] G.S. Aldrete, *Daily Life in the Roman City* (Westport – London, 2004), 150–158.

[29] A. Jones, *Social Mobility in Late Antique Gaul: Strategies and Opportunities for the Non-Elite* (New York, 2009), 74–128; R. MacMullen, "Social Mobility and the Theodosian Code" – *The Journal of Roman Studies* 54 (1964), 49–53.

[30] З. Герджикова, *И моите вопли да дойдат до Тебе. Църквата, азилното право и затворниците през IV и V век* (София, 2014).

храмове са отворени за всички. В основата на тази достъпност на църквите можем да поставим християнското гостоприемство *philoxenia* – добродетел, високо ценена още от първите години на съществуване на християнството[31]. Няма как християните да не са гостоприемни и да не посрещат „чужденците", след като цялата идеология на разпространение на християнството е основана на това[32]. Създаването на нови общини в отдалечени и чужди населени места е свързано с два ключови компонента – пътуване и приемане, като и двете са определена форма на допускане и общуване с хора с „друга" етническа принадлежност. За християните е важна единствено религиозната принадлежност, като от средата на IV в. и тя започва да губи значение. Факт е, че от V в. християнските храмове, домовете за сираци и възрастни, болниците и заведенията, които приемат бедните, просещите и чужденците, не правят разграничение по статус, пол, етническа или религиозна принадлежност. В края на IV в. Василий Велики създава първите странноприемници от рода на ξενοδοχείον (*xenodocheion*)[33], в които всички чужденци в града, включително и от различни етноси, могат да намерят храна и подслон[34].

Как тази разнообразна дейност на християнските храмове определя мястото им сред останалите места за общуване в късноантичния град? Без съмнение църквите попадат в групата на публичните места, които са посещавани от всички без изключение. Без да дублират ролята на театъра, стадиона и банята, църквите осигуряват публично пространство, достъпно за всички през по-голямата част от денонощието, където свободно да общуват помежду си и с Господ, да търсят помощ и подкрепа както от религиозните наставници, така и от останалите християни. През IV и V в. християнските общини и свещените им места се развиват и променят паралелно със заобикалящата ги среда. Като резултат църквите стават разпознаваеми и важни за римските граждани, а християнството – по-отворено към техните нужди. Старите институции по-трудно се променят и адаптират, което води до постепенна загуба на обществено влияние за сметка на християнските

---

[31] 1 Тим. 3:2; Тит 1:8; Рим. 12:13; Евр. 13:2; 1 Клим. 1:2, 10:7, 11:1, 12:1, 3; 25:1.

[32] Не трябва, разбира се, да пренебрегваме и гостоприемството на юдаизма, от който християнството заимства голяма част от социалната си идеология: вж. A. Sherwood, *Paul and the Restoration of Humanity in Light of Ancient Jewish Traditions* [Ancient Judaism and Early Christianity 82], (Leiden, New York, 2013), 203–211 и цит. библиография.

[33] За произхода и значението на *xenodocheion* вж. S. Holman, *Hungry are Dying: Beggars and Bishops in Roman Cappadocia* (Oxford, New York, 2001), 57, 74.

[34] A.C. Way, R.J. Deferrari (trans.), *Basil: Letters* 59–185, vol. II [Loeb Classical Library 215], (Cambridge, 1928), 149–153, 344–345, 360–371: Epp. 94, 142, 150. Срв.S. Halman, "Constructed and Consumed: Everyday Life of the Poor in Fourth-century Cappadocia" – In: W. Bowden, A. Gutteridge, C. Machado (eds.), *Social and Political Life*, p. 444; I. Davidson (ed., introd., trans.), Ambrose: *De Officiis* (Oxford, New York, 2001), 2.21, 278–279.

храмове. Разбира се, не трябва да пропускаме и целенасочената църковна политика за „закриване" на театрите, стадионите и баните. Може би не е случайно, че усилията на християнските водачи са насочени именно към подронване авторитета на публичните места, които са достъпни за всички.

В театъра и стадиона представители на всички обществени групи се събират на едно място, но не са заедно като „общност". Това са публични пространства, където йерархията е най-ясно диференцирана. Позицията на всяка група е точно определена и смесването или общуването помежду им е недопустимо[35]. При светилищата границите са също така са ясно изразени и не могат да бъдат лесно преодолени. В известна степен баните са изключение: предвид функциите, които имат те, границите между отделните групи в тях донякъде са размити[36].

Така християнските храмове се оказват единственото публично пространство, където представители на различните обществени групи, на половете и етносите могат да контактуват свободно, без да нарушават обществените норми и да петнят публичния си образ. Християнският храм дава възможност на хора от низшите социални съсловия да взаимодействат директно с представители на управляващия елит на града и да се опитат да ги привлекат като *патрони*. В случаите, когато самите граждани спазват социална дистанция и не си позволяват да нарушават социалните граници, епископите изпълняват ролята на *патрони-медиатори* между бедните и елита от общината – особено по време на неделните служби, които редовно се посещават и от едните, и от другите .

Християнството променя съществуващите градски практики, като за около век и половина превръща християнския храм в център на обществения живот в града, в основно място за общуване.

Характерно за християнството е приемането на всички християни, без значение на социални, полови или етнически различия. Пример за това е практиката на Йоан Златоуст да наема светски лица и клирици, които говорят езика на готите, за да превеждат проповедта му, когато на службата има представители на установилите се в Константинопол готи[37]. Изграждането на християнските храмове в центъра на населените места ги прави лесно достъпни за всички и политиката на Църквата, постепенно започва да оказ-

---

35 B. Shaw, "Rebels and Outsiders" – In: A. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (eds.), *Cambridge Ancient History*, vol. 11 (Cambridge, 2000), 361–402.

36 G. Fagon, "Socializing in the Baths" – In: M. Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (New York, 2011), 358–373.

37 Theodoretus Cyrrhi Episcopus, *Historia ecclesiastica*, 5.3 – In: L. Parmentier (ed.), *Theodoret: Kirchengeschichte* [Die griechischen christlichen Schriftsteller der erste drei Jahrhunderte 19], (Leipzig, 1911), p. 330.

ва влияние върху обществените нагласи относно публичните пространства. Така по време на масов глад Василий Велики приема в храма си в Кесария Кападокийска всички, които са пристигали в града, включително евреите[38]. Не трябва да пренебрегваме факта, че църквата му по всяка вероятност е била в административния център на града и до нея са имали достъп всички посетители на глада. В резултат от множество подобни действия от страна на епископите и Църквата през VI в. християнските храмове се превръщат в обществен център на градовете.

Християнството променя късноантичната представа за принадлежност. За Античността определящо е идентифицирането с определено населено място или етническа група. Елинистическите градове въвеждат идентичност, основана на общ език и култура, която не е обвързана с територия и обща историческа памет. Единственото, което е необходимо за принадлежност към тази група, е познаването на гръцката култура (или латинската) и получаване на съответното образование[39]. Християнството доразвива тази форма на идентичност, като я обвързва с вярата и въвежда поощрения и/или наказания в резултат от „принадлежността". Религиозните догми налагат определен морал, чието нарушаване води до изключване от общността и по-важното – вечно наказание. В този смисъл етническата идентичност е омаловажена и не е определяща за присъединяване към християнските общности. Нещо повече, още Евсевий Кесарийски започва да говори за християнската идентичност като за отделен „етнос", като го поставя над всички останали идентичности[40].

[38] Gregorius Nyssenus, *In lauden fratris Basilii* – In: J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 46, (Paris, 1863), col. 808.

[39] G.G. Stroumsa, "Religious Dynamics between Christians and Jews in Late Antiquity (312–640)" – In: A. Casiday, F. Norris (eds.), *Cambridge History of Christianity*, vol. 2 (New York, 2007), p. 156.

[40] A. Johnson, "Descent and Polemic: Ethnic Argumentation in Eusebius Praeparatio Evangelica" – *Journal of Early Christian Studies* 12/1 (2004), 23–56; D.K. Buell, "Race and Universalism in Early Christianity" – *Journal of Early Christian Studies* 10/4 (2002), 429–468.

Милош Цветковић

Сермисијани – преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва*

Влашке заједнице на југу Балканског полуострва могу се поделити у две основне скупине. Једну групу чине Аромуни, расути широм Епира, Тесалије, Македоније и Албаније; другу скупину представљају Мегленски Власи, који су све до почетка XX столећа живели на малом простору у околини Меглена, изоловани од осталих романских (влашких) заједница, да би након Првог светског рата знатним делом били расељени у Румунију и Турску. Наведена подела Влаха на две скупине заснована је првенствено на лингвистичким разликама које постоје између њих[1].

Порекло поменутих влашких заједница на југу Балканског полуострва, међутим, још увек није у потпуности расветљено. Разлог за то је, пре свега, чињеница да су обавештења о Власима у писаним изворима средњег века, када се они јављају на историјској позорници, прилично оскудна. Истраживачи су због тога своје закључке о најранијој историји Влаха најчешће реконструисали служећи се резултатима лингвистичких, етнолошких и археолошких проучавања. С друге стране, проблем у изучавању порекла Влаха је и у томе што су историчари балканских историографских школа „влашко питање" често посматрали као саставни део историје својих наро-

* Чланак је настао у оквиру рада на пројектима: *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, и заједничком пројекту *The Medieval Balkans as a Global Crossroads: Encounter and Exchange* / Института за балканистику и Центра за тракологију „Проф. Александар Фол" Бугарске академије наука и Византолошког института Српске академије наука и уметности.

[1] Основна подела јужнобалканских Влаха на Аромуне и Мегленовлахе полази од језичких разлика које постоје међу њима. Наиме, целокупно источнороманско говорно подручје може се поделити у четири језика: румунски (говори се највећим делом у подручју данашње Румуније и Молдавије), истрорумунски (очувао се на Истри, у данашњој Хрватској), и два језика на средишњем и јужном Балкану – аромунски и мегленовлашки. Иначе, румунски лингвисти те језике сматрају деловима јединственог румунског језика, cf. D. Dvoichenko-Markov, "The Vlachs: the Latin speaking population of Eastern Europe" – *Byzantion* 54/2 (1984), p. 510. Треба додати још и то да је у подручју Далмације постојала засебна скупина тзв. Моровлаха (Влаха мора, или Црних Влаха), који су временом асимиловани од локалног словенског становништва, cf. P. Năsturel, "Les Valaques balcaniques aux Xe–XIIIe siècles" – *Byzantinische Forschungen* 6 (1979), 89–90.

да, негирајући на тај начин средњовековним Власима етничку особеност[2]. Упркос томе, о Власима се доста писало, но чини се, ипак, да се сазнања о њиховом пореклу још увек могу употпунити, понајвише кроз анализу писаних историјских извора – почев од Кекавменових вести, које представљају најстарије изворно сведочанство о влашком пореклу.

Поменути византијски писац из XI века написао је да се прапостојбина Влаха – потомака античких Дачана и Беса, како он тврди – налазила на простору између Саве и Дунава, одакле су они расељени на територију Ромејског царства – у Епир, Македонију и Хеладу[3]. Његове податке истраживачи су често анализирали, при чему посебно треба издвојити, у науци недовољно запажено, тумачење које је пре једног столећа понудио Орест Тафрали. Румунски историчар је истакао везу између Кекавменових обавештења о доласку Влаха са подручја између Саве и Дунава, односно данашњег Срема, у Ромејско царство, са једне стране, и повести о загонетним Кермисијанима (Κερμησιάνοι/ Κεραμησώνοι) у спису *Чуда Светог Димитрија Солунског*, где се каже да је та

---

[2] Детаљније о проблему порекла балканских Влаха у историографији cf. T.J. Winnifirth, *The Vlachs. The History of a Balkan People* (London, 1987); Ž. Mirdita, *Vlasi u historiografiji* (Zagreb, 2004).

[3] Кекавмен, *Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века*. Издание второе, переработанное и дополненное. Подготовка текста, введение, перевод с греческого и комментарий Г.Г. Литаврина (С.-Петербург, 2003), 284, 286. Кекавмен, притом, наводи да су Власи живели у суседству територије која је у његово време била насељена Србима. Пишчеву тврдњу о присуству Срба у Подунављу током XI века истраживачи су често доводили у питање. Чини се, међутим, да је поменути Кекавменов исказ веродостојанн с обзиром на то да и други изворни подаци указују на постојање српских насеобина у тој области, о чему је писала И. Коматина, „Срби на путу крсташа" – *Историјски часопис* 64 (2015), с. 60. Поред Кекавмена и други средњовековни писци помињу долазак Влаха на Балкан са севера, тачније из Панонске низије. У делу под називом *Опис источне Европе*, анонимног аутора, с почетка XIV века, наводи се да су Власи – потомци римских пастира, како их описује *Аноним* – првобитно живели у Панонији, да би потом, под притиском новодосељених Угра, прешли на Балкан и населили простор између Солуна, Македоније и Ахаје, *Анонимов Опис источне Европе (Anonymi Descriptio Europae Orientalis)*, приредили Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, критичко издање текста на латинском, превод и филолошка анализа Д. Кунчер (Београд, 2013), 102–103. Вести о Власима у реченом спису преузете су делом из угарске традиције. Наиме, у делу *Анонима Угарског*, писаном на прелазу између XII и XIII века, постоји белешка о народима које су Мађари затекли на простору Панонније у време досељавања – поред Словена и Бугара, помињу се и Власи, односно римски пастири: E. Szentpétery (ed.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I (Budapest, 1937), p. 45. О римским пастирима који су некада живели у Панонији говори и доминиканац Рикард, чији је спис настао 30-их година XIII века С. А. Аннинский, „Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. О Татарах и восточной Европе" – *Исторический архив* 3 (Москва, Ленинград, 1940), с. 95. Да су Власи у време досељавања Мађара живели на простору Панонске низије, сведочи и руска хроника – *Повест минулих лета* или *Несторова хроника* – с почетка XII века, у којој се говори о мађарском заузимању влашке и словенске земље након доласка у Панонију: Д.С. Лихачев, В.П. Адрианова-Перетц (перев., ред.), *Повесть временных лет*, I (Москва, Ленинград, 1950), с. 10 сл.

етничка скупина, кренувши из околине Сирмијума, дакле такође из Срема, стигла у Царство, у подручје Македоније, на другој страни[4]. Тафрали је сходно томе изнео претпоставку да су Кермисијани вероватно били преци једне од влашких скупина на Балкану, о којима је писао Кекавмен[5].

Кермисијани или Сермисијани (Σερμησιάνοι) – што је исправанији облик њиховог етничког имена, будући да је тај етноним изведен од имена града Сирмијума[6] – били су потомци Ромеја, које је словенски вођа Хакон, приликом пљачкашког похода по Илирику и Тракији у другој деценији VII столећа, заробио и повео са собом у Панонију. Заробљени Ромеји и њихови потомци су током вишедеценијског боравка у аварској земљи, и поред мешања са Бугарима, Аварима и другим народима, очували своју веру и језик, формирајући једну посебну етничку скупину. За то време нису изгубили свест о свом ромејском пореклу, као ни жељу да се врате у домовину. После 60 година боравка северно од Саве, око 680. године[7],

---

[4] C. Byeus (ed.), *Miraculorum s. Demetrii martyris liber* II – In: *ASS, octobris IV* [= *PG* 116, col. 1365 ff]; P. Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I (Paris, 1979), p. 227 ff.

[5] O. Tafrali, *Thessalonique des origins au XIVe siècle* (Paris, 1919), p. 128.

[6] У Тугаровом издању одељка из *Чуда Светог Димитрија Солунског* види се да је писац користио два облика тог етнонима: Κερμησιάνοι и Κεραμησώνοι: A. Tougard, *De l'histoire profane dans les Actes grecs des bollandistes* (Paris, 1874), 192, 202. У тексту *Чуда* који је објављен у оквиру едиције *PG* 116, cols. 1368, 1373, 1376 среће се само облик Κερμησιάνοι, док је Лемерл у најновијем издању исправио читање у форму Σερμησιάνοι: Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils*, I, 230, 233, која се среће и на једном сачуваном печату – власник печата био је Μαύρος, πατρικίος καὶ ἄρχοντος τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων – cf. G. Zacos, A. Veglery (eds.), *Byzantine Lead Seals*, I (Basel, 1972), 635–636, No. 934.

Облик Сермисијани је исправна верзија етнонима, што потврђује чињеница да се тај термин среће на сигилографском материјалу, за разлику од појма Кермисијани, који се јавља у извору наративног карактера. Појам Кермисијани настао је, по свему судећи, укрштањем имена Сермисијани и назива Керамисијског поља (Κεραμήσιος κάμπος), где су се они по доласку населили. О укрштању говори то што на једном месту аутор *Чуда* пише облик Кермисијани, који се осим у почетном слову подудара са Сермисијани, а на другом месту писац наводи Керамисијани, дакле са још једним словом а, не би ли тај термин уподобио називу поменутог Керамисијског поља. Према томе, реч је о Сермисијанима настањеним на Керамисијском пољу, а Кермисијани су били плод контаминације двају имена. Облик Σερμησιάνοι у основи вероватно има вулгарнолатински рефлекс лат. придева *sirmiensis* од *Sirmium*. У познолатинском топоним је несумњиво гласио *Sermium*, што потврђује његов пословењени лик *Ср(иј)ем*.

Захвалио бих на овом месту проф. Александру Ломи, академику САНУ, на корисним саветима и сугестијама које ми је упутио приликом састављања овог текста, првенствено у вези са односом етнонима Сермисијани и Кермисијани.

[7] Фрањо Баришић је сматрао да је реч о последњим годинама владе цара Константина IV. Он помиње интервал од 680. до 685. г., Ф. Баришић, „Miracula s. Demetrii II" – У: Г. Острогорски (ур.), *Византијски извори за историју народа Југославије*, I (Београд, 1955; репр.: 2007), с. 211. Пол Лемерл сматра да се сеоба Кермисијана одиграла између 678. и 685. године: Lemerle, *Les plus anciens recueils*, II, p. 161. Треба рећи да је у старијој литерату-

предвођени извесним Кувером[8], они долазе на Балкан и настањују се у околини Солуна, у подручје тзв. Керамисијског поља (Κεραμήσιος κάμπος)[9].

Полазећи од претпоставке да се Керамисијско поље простирало на потезу око Битоља, Орест Тафрали је сматрао да се од новодосељених Сермисијана формирала скупина потоњих битољских Куцовлаха (Аромуна)[10]. Тафралијева теза, међутим, није прихваћена у научним круговима, првенствено због чињенице да нису сачувани непосредни докази који би

ри присутно било и становиште да 60 година треба рачунати од аварске најезде из 70-их и 80-их година VI столећа, али и став да тих 60 година треба бројати од 688. године, када су се такође одиграле борбе око Солуна. Детаљније о ставовима у старијој литератури в. Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историски извор* (Београд, 1953), с. 128 сл. Треба додати и мишљење Тибора Живковића, који сматра да се себоба одиграла 679. године, непосредно после завршетка арабљанске опсаде Цариграда, и пре досељавања Аспарухових Бугара, који се не помиње у *Чудима*: Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, (Београд, 2002), с. 219 сл.

[8] Кувер, кога је на позицију старешине сермисијанске заједнице поставио аварски владар, искористио је жељу Сермисијана за повратком у постојбину, покренувши њихову себобу. Хаган се томе успротивио, због чега је дошло и до борби. Сермисијани су, међутим, на крају успели у својој намери да се врате на Балкан. О личности Кувера не постоје детаљни изворни подаци, но и поред тога, био је честа тема у историографији, понајвише код бугарских медиевиста. Н. Милев, „Кубрат от историята и Кубер в Чудесата на св. Димитрия Солунски" – *Периодическо списание на българското книжовно дружество* 71 (1911), с. 576; В.Н. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, I/1 (София, 1970), 112, 121, сматрали су да је реч о четвртом сину бугарског кана Куврата. Франја Баришић, који је са посебном пажњом изучавао *Чуда Светог Димитрија Солунског*, истиче да теза о Куверу као Кувратовом сину, иако није без приговора, има утемељење у изворним подацима: Баришић, „Miracula s. Demetrii II", с. 212, н. 57. Таквог је становишта и В. Поповић, „Куврат, Кувер и Аспарух" – *Старинар* 37 (1986), с. 113 сл. С друге стране, Т. Живковић, *Јужни Словени*, с. 220, н. 641, одбацује такву могућност. Постоји још неколико занимљивих теза за које је, међутим, тешко пронаћи потврду у изворима; таква је Грегуарова теза о томе да су бугарски кан Куврат, сермисијански заповедник Кувер али и Пофрирогенитов Хорват иста особа, H. Gregoire, "L'origine et le nom des Croates et des Serbes" – *Byzantion* 17 (1945), p. 108 ff. Изнето становиште, међутим, не може бити поткрепљено одговарајућим доказима. Више детаља о том проблему, в. Баришић, *Чуда*, с. 132 сл.

[9] Реч је о потезу који се налазио западно од Солуна и граничио се са земљом коју су настањивали Дрогувити. У *Чудима Светог Димитрија* се наводи да су Кермисијани по доласку успоставили везе са Дрогувитима, од којих су се снабдевали храном и преко њих дознали вести о близини Солуна: Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils* I, p. 228. Дрогувити су, иначе, живели западно од Солуна, у равници која се протеже ка Верији: Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils* I, 229, 233; cf. G. Bohlig (ed.), *Ioannis Cameniatae de expugnatione Thesalonicae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 4], (Berolini, 1973), p. 8. Уп. Живковић, *Јужни Словени*, 194–195, н. 546, 547. У науци је углавном прихваћено становиште да се загонетно поље налази у подручју Пелагоније, и да је његово име у вези са античким градом Керамеа (Κεραμέα, Ceramea), који се налазио на путу између Охрида и Стобија: cf. M. Ricl, "New Greek Inscriptions from Pelagonia and Derriopos" – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 101 (1994), p. 151. Преглед ставова у литератури о том проблему пружа М. Γηγορίου-Ιωαννίδου, "Το ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ στα 'Θάθματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου'" – *Βυζαντιακά* 1 (1981), p. 70.

[10] Tafrali, *Thessalonique*, p. 128.

такву тврдњу потврдили, па су истраживачи, који су се бавили пореклом Влаха и идентитетом Сермисијана, у потпуности занемарили изнето становиште[11].

И заиста, јасна и непосредна веза између Кермисијана из *Чуда Светог Димитрија Солунског* и потоњих византијских Влаха не разазнаје се из извора; међутим, поједине чињенице упућују на то да се Тафралијевој претпоставци треба изнова вратити. Наиме, неколико података истичу сличност између Сермисијана и Влаха, и иду у прилог изреченој тези према којој би се у Сермисијанима могли тражити преци јужнобалканских Влаха, односно једног дела тог етноса.

1. На првом месту треба истаћи то што су Сермисијани, по свему судећи, попут Влаха, припадали романској језичкој породици, при чему су настањивали управо она подручја у Македонији где у наредним столећима извори бележе влашке насеобине. Иако у случају Сермисијана изворни подаци не истичу децидно којим су језиком говорили, њихов језик је вероватно био романског порекла, на шта упућује неколико чињеница:

а) Сермисијани су били пореклом из царских провинција у којима је већински део популације пре словенско-аварских најезди припадао управо романској језичкој породици. У питању су провинције обе Паноније, обе Дакије, Дарданија, Мезија и Превалитана. Поред њих, део Сермисијана потицао је из грчке језичке зоне, односно, из провинција Тракије и Родопа[12]. Потомци заробљених Ромеја су по повратку у Византију желели да се врате у области из којих су водили порекло, при чему су неки у томе успели, првенствено они из Тракије, али не и они који су били одведени из провинција романског говорног подручја – Паноније, Дакије, Дарданије, Мезије и Превалитане – које Цариград више није контролисао. Они су засновали своју насеобину на Керамисијском пољу, у широј околини Солуна[13]. Састављач *Чуда Светог Димитрија* назива досељенике посебним етничким именом, наглашавајући разлику између њих и Солуњана. Та подвојеност свакако није била узрокована припадношћу различитим религијама, јер су Сермисијани оста-

11 В. Баришић, „Miracula s. Demetrii II", с. 213, н. 58.

12 Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils*, I, 227–228.

13 Аутор *Чуда Светог Димитрија* наводи да су по доласку на Керамисијско поље, многи од Сермисијана желели да се врате у своје родне крајеве. Кувер то, међутим, није допуштао. Он је ступио у контакт са Цариградом и од византијског цара издејствовао изадавање наредбе словенским Дрогувитима који су живели у суседству, према којој су припадници поменутог словенског племена имали обавезу да снабдеју храном Кувера и његову заједницу. Посредством Дрогувита Сермисијани су, међутим, добили информације о близини Солуна, после чега су многи од њих, са женом и децом, кренули у тај ромејски град. Из Солуна су их Ромеји лађама одвозили у Цариград: Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils*, I, p. 229.

ли у хришћанској вери током шест деценија проведених у аварској земљи. Такође, обе скупине су осећале припадност Римској држави, па се стога може претпоставити да је разлог подвојености био посебнан језик којим су Сермисијани говорили, који је Солуњанима био стран. За разлику од грчког, којим су говорили становници Солуна, језик Сермисијана, имајући у виду њихово ромејско порекло, није могао бити други до латински.

б) У прилог тврдњи да је матерњи језик Сермисијана био романског порекла сведочи и то што за сермисијанског старешину Маура писац *Чуда Светог Димитрија* наводи да је говорио четири језика: поред грчког, још и језик Бугара, Словена, као и језик Римљана (латински)[14]. За познавање грчког, бугарског и словенског језика свакако су били заслужни његов боравак у грчкој средини око Солуна, као и стални контакти са бугарским и словенским живљем, било у Панонији или на југу Балкана. Маурово познавање латинског језика, с друге стране, могло би бити последица тога што је то био матерњи језик Сермисијана. Свакако је мало вероватно да га је он научио у аварском или бугарском окружењу, или пак по доласку у околину Солуна, која је у језичком погледу била грчко-словенска средина[15].

2. Поред припадности романској језичкој породици, и чињенице да су настањивали исте области, на једнакост између Сермисијана и Влаха упућује и то што се уз припаднике оба народа у делима појединих византијских писца среће етноним Бес. Беси су, иначе, представљали староседелачко трачко племе које је у антици живело на средишњем Балкану.

Кекавмен доводи у везу Бесе и Влахе истичући да су Беси, заједно са

---

[14] Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils*, I, p. 229. Маур је био један од сермисијанких великаша којег је Кувер по доласку на Керамисијско поље послао у Солун, са задатком да тамо, претварајући се да је пребегао на ромејску страну, припреми терен за освајање града. Кувер је намеравао да после освајања града загосподари целом облашћу, затим околним острвима, а након тога крене у обрачун са царем. Маур се у Солуну представио као одметник од Кувера, те је од Византинаца био почаствован титулом конзула (хипата) и добио управу над свим Кермисијанима који су прешли на ромејску страну. Куверов и Мауров план о заузећу Солуна био је ипак осујећен због доласка ромејског стратега Сисинија са флотом у град. Штавише, Маур је био приморан да ради на придобијању Кермисијана и њиховом безбедном преласку на византијску територију. Потом се обрео и у Цариграду, где га је цар почаствовао звањем архонта. Када су његове праве намере о заузећу Солуна биле, међутим, откривене, Маур, кога је ромејским властима и самом цару одао син, био је ражалован и заточен у једном трачком утврђењу: Lemerle (ed.), *Les plus anciens recueils*, I, p. 233.

Није довољно јасно како се надаље одвијала Маурова каријера. Познато је, међутим, да се Маур у једном тренутку поново нашао у милости цариградског двора, јер га као учесника ромејске казнене експедиције на Херсон 711. године помиње у свом спису хроничар Теофан: cf. C. de Boor (ed.), *Theophanis Chronographia* [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)], (Lipsiae, 1883), 378–379.

[15] Веселин Бешевлиев је сматрао да је Маур био Бугарин кутригурског порекла и да је латински језик научио у Панонији: V. Beševliev, "Randbemerkungen über die 'Miracula Sancti Demetrii'" – *Byzantina* 2 (1970), 289–290, 294–295.

Дачанима, били преци њему савремених Влаха. С друге стране, етноним Бес се помиње и уз име поменутог сермисијанског старешине Маура. Византијски хроничар Теофан из IX века додаје етноним Бес имену патрикија Маура, пишући о њему као учеснику ромејске експедиције на Херсон из 711. године[16]. У науци је прихваћено становиште да је патрикије Маур личност идентична са истоименим кермисијанским великашем кога помиње писац *Чуда Светог Димитрија*[17]. Траг о Мауру постоји још и на једном печату, с краја VII или почетка VIII века, са натписом на основу којег сазнајемо да је Маурово звање у једном тренутку гласило *архонт Сермисијана и Бугара*[18]. За разлику од *Чуда Светог Димитрија* и поменутог печата, Теофанова *Хронографија* је једини извор у којем се уз Маурово име не помињу ни Сермисијани, ни Бугари, већ се његова народност описује изразом Бес. При томе треба јасно нагласити да се етноним Бес у том контексту не може довести у везу са Бугарима или сматрати синонимом бугарског имена, јер Теофан јасно наглашава када говори о Бугарима. Поставља се, према томе, питање зашто Теофан Маурову етничку припадност дефинише именом Беса а не Сермисијана. Разлог би могао бити то што се у време када је Теофан састављао свој спис, дакле више од једног века након досељавања на Керамисијско поље, њихово етничко име изгубило, вероватно због тога што га ни они сами нису осећали довољно својим, будући да су себе сматрали првенствено Ромејима. Теофан пак желећи да истакне Маурову специфичну етничку припадност, која се разликовала од већинског грчког етницитета, помиње назив Бес, јер је тај етноним, с обзиром на Кекавменово сведочанство, код византијских писаца очигледно довођен у везу са припадницима романске језичке породице у Царству.

Код византијских писаца, иначе, све до XI века није постојао општеприхваћени израз као назив за становнике Царства који су говорили

---

[16] C. de Boor (ed.), *Theophanis Chronographia*, 378–379. Теофанов савременик, цариградски патријарх Нићифор, пишући о истим догађајима, у оквиру *Кратке историје*, Маура помиње само уз титулу *патрикије*, не наводећи никакву другу одредницу: C. Mango (ed.), *Nicephori Patriarchae Constantinopolitanae Breviarium Historicum* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 13], (Washington, DC, 1990), 110, 112.

[17] Lemerle, *Les plus anciens recueils* II, p. 152 ff; C. Mango, R. Scott, (trans., comment.), *The Chronicle of Theophanes Confessor* (Oxford, 1997), p. 530, n. 4. Постоји и мишљење да су Маур из *Чуда Светог Димитрија* и Маур из *Хронографије* заправо отац и син, Lemerle, *Les plus anciens recueils*, II, p. 153. То, међутим, не утиче на изнету тезу о етничкој припадности поменутог достојанственика.

Треба још поменути и то да су сачувана два печата с краја VII или почетка VIII столећа са натписима на којима се помиње патрикије Маур: G. Zacos, A. Veglery (eds.), *Byzantine Lead Seals*, II (Basel, 1972), p. 914, No. 1556, p. 1197, No. 2168. Могуће је, наиме, да су припадали достојанственику којег помиње Теофан.

[18] Μαύρος, πατρικίος καὶ ἄρχοντος τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων: G. Zacos, A. Veglery (eds.), *Byzantine Lead Seals*, I (Basel, 1972), p. 635–636, No. 934.

различитим дијалектима насталим из латинског језика. Јован Скилица и Кекавмен били су први који су, означавајући припаднике те језичке групације, употребили етноним Влах[19]. У вези с тим ваља поменути сведочанство о Власима које се налази у једном акту навпактског митрополита Јована Апокавка из 1221. године, у коме се говори о извесном Влаху, Аврилиону Константину, за кога писац каже да је Ῥωμαίων ἄποικος, а за Аврилионове сународнике наводи да се они данас (дакле у време састављања акта) називају Власима, што некада није био случај[20].

*

Изнета аргументација и даље не потврђује јасно везу између Сермисијана и Влаха, али у најамању руку пружа могућност да се реченој Тафралијевој претпоставци пружи више пажње него што је то до сада чињено. Тафрали је, како је већ наведено, узевши у обзир локацију Керамисијског поља, тврдио да се од Сермисијана формирала скупина битољских Куцовлаха, док су потоњи истраживачи, с друге стране, такав став одбацивали, полазећи између осталог од чињенице да Сермисијани након VII столећа нестају из извора и да се о њима од тог времена више ништа не зна. Ћутање извора о тој популацији, међутим, не мора нужно да значи да је она нестала или да је асимилована од локалног грчког или словенског живља.

Сходно томе, потребно је пружити одговор на питање каква је била судбина Сермисијана након досељавања у околину Солуна на тзв. Керамисијско поље, крајем VII столећа. С тим у вези треба поменути да је археолог Владислав Поповић досељавање Сермисијана на Керамисијско поље, односно у околину Битоља (Пелагонију), довео у везу са деловањем епископије у Стобију. Црквена катедра у Стобију је, по мишљењу Поповића, вероватно представљала духовно средиште Ромеја повратника, који су, како састављач *Чуда Светог Димитрија* пише, и поред вишедеценијског боравка у аварској

---

[19] Реч је о догађајима с почетка владавине цара Василија II: I. Thurn (ed.), *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 5], (Berlin – New York, 1973), p. 329; Литаврин (перев., коммент.), *Кекавмен, Советы и рассказы*, 296, 298. Термин 'Влах', иначе келтског порекла, преко германских и словенских језика доспео је на Балкан. У германским језицима означавао је припаднике келтског народа, Римљане или једноставно странце: E. Stănescu, "Byzantinovlachica. I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle – début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la péninsule Balkanique" – *Revue des études sud-est européennes* 6 (1968), p. 433. Међу Словенима, тим етнонимом у почетку су називани припадници романског говорног подручја, а касније је добио и социјалну компоненту, поставши назив за посебну категорију становништва – сточаре и караванџије, О правном статусу влаха – сточара у српским земљама: С. Мишић, „Законске одредбе о Власима у повељама Немањића" – *Браничевски гласник* 7 (2010), с. 36 сл.

[20] N. A. Bées, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)" – *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971–1976), 60–62.

земљи, остали привржени својој вери[21]. Иначе, епископ поменуте епархије учествовао је у раду црквених сабора у Цариграду 681. и 692. године[22]. Након тога, Стоби се више не помиње као седиште једне од епископских катедри. Разлог нестанка те епископије није познат. Тешко је поверовати да је епископија укинута јер су тамошњи верници – међу њима и Сермисијани – напустили хришћанство. Ако су успели да очувају своју веру у аварском Срему, у паганском окружењу, мало је вероватно да би се они одрекли Христове вере у тренуцима када су се населили на самим границама Ромејског царства, у непосредној близини Солуна, где је хришћанство било далеко присутније. Могући разлог за ишчезавање епископије Стобљана може бити то што су Сермисијани у једном тренутку напустили то подручје, оставивши за собом пусто Керамисијско поље, због чега је у тој области, као и на многим опустелим местима у унтрашњости Балкана, након словенско-аварске најезде, престала потреба за постојањем засебне црквене катедре.

Повод за могућу нову сеобу Сермисијана могла је бити најезда неког ратоборног племена. Такви случајеви нису били реткост у то доба. Под притиском освајача и пљачкаша људи су често били приморани да беже и траже спас у добро брањеним градовима или у тешко приступачним планинама. Тако су, на пример, многи Ромеји из унутрашњости Балкана приликом словенско-аварске најезде спас тражили у планинским масивима или приморским градским центрима[23]. С друге стране, када је Цариград почео да обнавља своје позиције на Полуострву, многа словенска племена су насељавала планинске масиве бежећи пред ромејском војском. Илустративан пример представља случај словенског племена Милинга. Као и други Словени, и они су по досељавању на Балкан населили равничарске пределе; међутим, у време византијске реконквисте Пелопонеза, крајем VIII и почетком IX века, Милинзи беже на високи и тешко приступачни Тајгет[24]. Слична судбина је могла у неком тренутку снаћи и Сермисијане.

Ако се пође од претпоставке да су Сермисијани под притиском напустили Керамисијко поље, поставља се питање куда су отишли. Одговор би могли да пруже појединi изворни подаци из млађег периода. Наиме,

---

21 Поповић, „Куврат", с. 119.

22 J.D. Mansi (ed.), *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio XI* (Florentiae, Venetiae, 1758–1798 [= Parisii, 1901–1927]), 673, 993.

23 Бежећи пред варварима, далматински Романи су почетком VII столећа, како пише Порфирогенит, потражили уточиште у градовима: Котору, Дубровнику, Сплиту, Трогиру, Задру, као и на острвима Рабу, Крку, и Цресу: Gy. Moravcsik (ed.), *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 1], (Washington, DC, 1967), cap. 29, p. 124.

24 Moravcsik (ed.), *Constantine Porphyrogenitus*, cap. 50, pp. 232, 234.

у неколико векова млађој *Дечанској повељи* постоји податак о Власима Сремљанима, који се помињу као становници области Алтин у данашњем пограничном појасу између Србије и Албаније, у близини Ђаковице[25]. Лингвисти су утврдили да назив Сремљани одсликава географско порекло поменуте скупине, односно да су ти Власи били пореклом из Срема, одакле су са собом вероватно донели и термин Алтин, којим је названо читаво подручје на којем су живели у време састављања цитираног акта[26]. Етимолог Александар Лома, пишући о Власима Сремљанима из *Дечанске хрисовуље*, истиче могућу повезаност тих Влаха са Сермисијанима који су крајем VII века, кренувши са подручја око Сирмијума, односно Срема, доспели на Балкан[27]. Могуће је, дакле, да се један део Сермисијана, након одласка са Керамисијског поља, у неком тренутку населио у подручју Алтина, где су основали своју насеобину. Та насеобина је, међутим, временом асимилована од стране локалног српског живља, о чему сведоче словенска имена међу припадницима Влаха Сремљана, које помиње састављач *Дечанске хрисовуље*.

С друге стране, чини се да је један део Сермисијана остао у подручју Македоније, на шта указује један од топонима који се очувао све до данашњих дана. У питању је назив мегленовлашког села Sirmininã (на словенским језицима Серменин, на грч. Σερμενίν)[28], које се налази код данашње Ђевђелије. Тешко је превидети сличност тог назива са етнонимом Сермисијани, и именом града Сирмијума, где су, како сведочи аутор *Чуда Светог Димитрија*, заробљени Ромеји и њихови потомци живели током 60 година боравка у аварској земљи. Уколико је речена претпоставка тачна – да се у корену имена мегленовлашког села Сирминине крије назив сермисијанске заједнице и, уједно, назив римског града Сирмијума[29] – може се претпо-

---

[25] П. Ивић, М. Грковић (пр.), *Дечанске хрисовуље* (Нови Сад, 1976), с. 256. Они се у другој Дечанској хрисовуљи помињу као Ђурешкови Власи: Ивић, Грковић (пр.), *Дечанске хрисовуље*, с. 125.

[26] А. Лома, „Словени и Албанци до XII века у светлу топономастике" – У: Ј. Бојовић (пр.), *Становништво словенског поријекла у Албанији* (Титоград, 1991), с. 318 сл.

[27] „У најмању руку је илустративно за ондашње прилике, ако се већ не би могло и непосредно повезати са сирмијским Романима на тлу позноантичке Превалитане (Власима Сремљанима на поседу манастира Дечани, прим. аут.), казивање у Чудима св. Димитрија", пише Лома, „Словени и Албанци", с. 319.

[28] T. Capidan, Meglenoromânii, I (Bucuresti, 1925), 7, 19, 27; А. Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά* (Θεσσαλονίκη, 2000), 305–307.

[29] С тим у вези ваља поменути да није сачуван писани траг који би могао да разреши питање о пореклу назива места. Томе је вероватно допринела и славизација локалног влашког становништва током XIX и XX столећа. Значајне податке о броју становника Серменина и њиховом етничком карактеру у том периоду сабрао је у књизи о Мегленским Власима: Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι*, 305–307.

ставити да су Сермисијани у једном тренутку населили подручје у близини Меглена, формиравши насеобину која се у изворима почев од XII помиње као влашка[30]. Сходно томе, Сермисијани би се могли сматрати прецима Мегленовлаха, или бар једног дела те скупине. Мегленски Власи, иначе, представљају специфичну етничку заједницу, са особеним језичким и социјално-економским карактеристикама, због којих се разликују од осталих романских, односно влашких заједница на Балкану. Сходно реченом, корене њихове особености могуће је тражити у претпоставци да воде порекло од Сермисијана, који су и сами имали карактеристичан историјски развој, а који их је одвојио од осталих Романа на југу Балканског полуострва[31].

[30] Први помен мегленских Влаха у изворима налази се у простагми цара Андроника I Комнина из 1184. године, којом он потврђује права манастира Лавре на подручју теме Меглена: P. Lemerle et al. (eds.), *Actes de Lavra*, I (Paris, 1970), p. 344, No. 66.

У вези с тим, ваљало би поменути и то да се као заповедник бугарског гарнизона у Меглену, у време постојања Самуилове државе, помиње архонт Ἠλίτζης: cf. Thurn (ed.), *Ioann. Scyl. Synop. Hist.*, p. 352. Деминутивни наставак ζης или ζας био је уобичајен за влашка имена, као што су на пример Ἰωαννίτζης или Νικουλιτζᾶς: cf. P. Năsturel, „Vlacho-Balcanica" – *Byzantinischen Neugrischen Jahrhundert* 22 (1977–1984), p. 223. Сходно томе може се претпоставити да је поменути бугарски архонт Илица био у ствари влашког порекла.

[31] Када је реч о пореклу Мегленовлаха, треба рећи да не постоје непосредни изворни подаци који сведоче о том питању. У недостатку писаних извора, истраживачи су се, бавећи се тим проблемом, понајвише служили резултатима језичких анализа. Лингвисти су указивали на то да је језик Мегленских Влаха, од свих влашких говора на Балкану, најсличнији румунском језику. Из тога је изведен закључак да су Мегленовласи у почетку били део јединственог етничког корпуса са прецима данашњих Румуна и да су се, вероватно између X и XII одвојили од матичног етноса, са подручја Баната или Олтеније, и преселили на југ Балкана, D. Lozovanu, „Meglenoromânii – Aspecte istorice, geografice, etnoidentitare şi etnodemografice" – In: A. Berciu-Drăghicescu (ed.), *Aromâni, Meglenoromânii, Istroromâni – Aspecte identitare şi culturale* (Bucureşti, 2012), p. 313. У старијој литератури постоји мишљење да је колонизација Влаха у Меглену спроведена у време бугарског цара Симеона. Било је и оних који су формирање влашке насеобине у мегленској области доводили у везу са бугарско-влашком државом чији су творци били Петар и Асен крајем XII века. Свему томе треба додати и тезу да је на обликовање специфичног идентитета Мегленовлаха пресудно утицало пресељавање Печенега у Меглен, крајем XI столећа. Они су са собом можда повели и део романског становништва из Подунавља, из којег се развила мегленовлашка етничка скупина. Детаљније о различитим ставовима у науци у вези са питањем порекла Мегленовлаха, cf. Capidan, *Meglenoromânii* I, 54f. И поред свега, порекло Влаха Меглена још увек је отворено питање у науци. У низу новијих студија које обрађују историју и карактер мегленовлашке заједнице ваља издвојити рад Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι* (као прилог постоји и карта влашких насеља у околини Меглена). T. Kahl, „The Islamisation of the Meglen Vlachs (Megleno-Romanians): The Village of Nânti (Nótia) and the Nântinets in Present-Day Turkey" – *Nationalities Papers* 34/1 (2006), 71f, бавио се питањем исламизације и пресељења Мегленовлаха у Турску након Првог светског рата.

Красимира Гагова

Законите на хан Крум и капитулариите на Карл Велики

Винаги е интересно да се търси аналогия в действията между две личности, които живеят по едно и също време. Още по-любопитно става, ако те обитават близки пространства. Погледната от този аспект, идеята да се съпоставят двама владетели в Европа, починали в една и съща година, изглежда добра. Съществува обаче сериозна пречка. За единия има множество извори – анали, истории, биография, запазена документация от кралската канцелария. Делата на другия са описани от чужди историци. Само няколко надписа известяват неговите победи. Първият е представител на фамилия, която дълго преди това има отношение към властта; помазан е за крал като законен наследник на трона, макар да е едва втори по ред от своята династия; отдаден християнин, който е подкрепян не само от своята Църква, но и от Папството. Вторият е с неизвестен за нас произход; езичник, който освен всичко друго изглежда, че не е склонен да подкрепя християнството, а по-скоро му се противопоставя.

Карл Велики от 768 г. е „*крал на франките*“, от 774 г. – „*крал на франките и лангобардите*“, а от 800 г. – „*пресветъл Август, увенчан от Бога, велик и миротворен император, управляващ Римската империя, по Божия милост крал на франките и лангобардите*“; верноподанически е наричан от обкръжението си „*бащата на Европа*“. Крум се възкачва на българския престол малко преди 799/800 г. Владетелският му титул по всяка вероятност е бил „*канасивиги*“ (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ/ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ), както са титуловани в каменните надписи неговите наследници на трона – Омуртаг и Маламир. Наричан е от византийците „*нов Сенахерим*“.

Воинските качества и на двамата са неоспорими. Впрочем, именно те са в центъра на описанията на съвременниците им. Разширяването на държавите им е безспорно и именно то води до евентуалната им обща граница. Тя пък, от своя страна, е резултат от победите им над аварите.

Карл отмъстил за петдесетгодишните нападения на аварите срещу неговите земи. Накрая аварският хаган се съгласил да приеме християнството и попечителството на императора, но това не било достатъчно за Карл: франкската войска навлязла в аварските владения и отмъкнала натрупаната през годините плячка. Хаганът останал да управлява номинално. А пък Крум, както се казва в лексикона „Суда“, със своите българи унищожил напълно аварите.

Тази победа на българския владетел дала – според горепосочения текст – повод на Крум да издаде нови закони. Целта на настоящето кратко изследване е да потърси аналогии в темите на разпоредбите на двамата велики владетели, колкото и неравностойни да са изворите по темата.

В краткия, но широко известен текст в „Суда" аварските пленници обясняват причините за гибелта на своята държава така: *„защото се умножиха взаимните обвинения и погубиха по-смелите и по-разумните; също така негодниците и грабителите се сближиха със съдиите; също така и пиянството: всички станаха пияници понеже виното изобилстваше, също даването на дарове* [т.е. подкупи] *и търговията: всички станаха търговци и се мамеха помежду си. Нашата гибел произлезе от това"*[1]. На този текст отговарят капитулариите на Карл, които обаче имат доста по-широк диапазон, докато Крум, от своя страна, избира да включи в своите закони само някои от пороците, разрушили аварската държава.

Първото обяснение за краха на аварската държава било, че *„се умножиха взаимните обвинения"* (κατηγορίαι). Затова и първото постановление на българския владетел предвиждало *„ако някой обвини другиго, той* [т.е. обвиняващият] *да не бъде изслушван* [от съда], *преди да бъде задържан и разпитан"* (δεθεὶς ἐξετασθῇ) *и ако се открие, че клевети и лъже, да погине"*[2] .

В капитулариите на Карл също става дума за обвинения в смисъл на хули/клевети, но те се отнасят предимно към забраната да се набеждават представители на Църквата и пилигрими и предвиденото наказание е разменяне на присъдата. Когато става въпрос за общо, светско съдопроизводство, в разпоредбите на Карл се откриват някои несъмнени аналогии с Крумовите разпоредби.

Абзацът в „Суда" изглежда като контаминация от няколо разпоредби на Крум. Това ясно проличава при едно сравнение с капитулариите както от кралския, така и от императорския период на Карл. Според един от тези капитуларии обвинителят трябва пръв да се закълне, за да се знае, че не обвинява несправедливо[3]. Освен това, не само на него му е разрешено да има свидетели[4]. Забележително е, че Карл и неговите юристи класифицират случаите на по-важни и по-маловажни и разделят наказанията по тежест.

---

[1] A. Adler (ed.), *Suidae Lexicon*, 5 vols. (Lipsiae, 1928–1938; repr.: Stuttgart, 1967), I, p. 483. Срв. *Свидас, Азбучник* – В: *Гръцки извори за българската история*, V [= *Извори за българската история*, IX], (София, 1964), с. 310.

[2] Adler (ed.), *Suidae*, p. 483; *Свидас*, с. 310.

[3] *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I [= *Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio* II], (Hannoverae, 1883), p. 217.

[4] Пак там, с. 124.

Така съществуват по-сериозни и по-малко сериозни клетвонарушения. В последния случай се предполага, че на обвинения ще бъде отсечена ръката. По-интересно за нас е положението на обвинителя (accusator). Той трябва да бъде „*поставен на кръст*“ (stent ad crucem)[5] и, ако обвиненият бъде оправдан, обвинителят трябва да бъде съден за клетвопрестъпничество, т.е. самият той да получи претендираната от него присъда[6]. Съществува и едно важно указание, отбелязано в специален капитуларий: „*хора от простолюдието не могат да предявяват обвинения*“ (...ut viles personae non habeant potestatem accusandi)[7]. Пак там се уточнява, че, ако в съда при първо престъпление някой е уличен в лъжа, при следващ случай този човек няма да има право да говори, т.е. да свидетелства.

В едно наставление към наследниците си Карл, вече император, им вменява задължението да бъдат справедливи съдии и в техните съдилища обвиняемите да не бъдат осъждани без „*справедливо обсъждане и разглеждане*“ (iusta discussione atque examinatione). Изреждането на присъдите показва най-тежките от тях – смърт, лишаване от крайници, ослепяване или подстригване [за монах] против желанието на човека, който е наказан (aut occidere aut membris mancare aut excaecare aut invitum tondere)[8].

Според разпоредбите на Крум „*забранено е да се дава храна на крадците*“ (μηδὲ ἐξέσθω τινὶ κλέπτοντι μεταδοῦναι τροφῆς). Ако някой направи това, имотите му да бъдат отнети. Крум заповядал и да бъдат чупени краката на крадците[9].

Кражбата се третира като престъпление още в законите на Моисей. През Античността редът в общностите изключва посегателството върху чужда собственост, а наказанията във „варварските“ законници от ранното Средновековие предвиждат сериозни наказания. В законодателството на Карл Велики крадците (fures) се споменават обикновено в параграфите, в които се предвиждат мерки срещу разбойниците (latrones). Но има и отделни случаи, които явно визират дребни и инцидентни кражби. Кражбата

---

[5] Според Бурхард Щруве, когато се отнася до съмнителни казуси, се търси т.нар. „*отсъждане на кръста*“ (*stare ad crucem*). Подразбира се, че този, който трябва да понесе изпитанието с кръста, стои под него с разперени ръце във формата на кръст за определено време – докато се чете Евангелието или Неделното слово. Ако не помръдне, е невинен; в противен случай е виновен. Вж. B.G. Struve, *Historia iuris romani Iustinianei Graeci Germanici canonici feudalis criminalis et publici ex genuinis monumentis illustrata. Accesserunt prolegomena de scriptoribus historiae iuris* (Jena, 1718), p. 766.

[6] *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 49.

[7] Пак там, 56–57.

[8] Пак там, 129–130.

[9] Adler (ed.), *Suidae*, p. 483; *Свидас*, с. 310.

(furtum) по принцип е недопустима и това, че тя се изключва чрез Божиите заповеди, се коментира на не едно място. В разпоредбите на Карл съществува едно неизменно положение, което предвижда, че ако човекът е свободен, трябва да се яви в графския съд, а ако е слуга (зависим) – неговият господар да има грижата да го „*поправи и накаже*" (emendaret et castigaret)[10]. Най-общо за разбойниците наказанията са членовредителни, а при рецидив наказанието е смърт. В капитуларий от 779 г., който има обща и лангобардска част, се казва буквално следното: „*при първо провинение* [разбойникът] *да не се умъртвява, но да загуби око. Щом втори път е провинен, на този разбойник да му бъде отсечен носа, а при трета вина, щом не се е е поправил, да бъде умъртвен*" (...ut pro prima vice non moriatur, sed oculum perdat. De secunda vero culpa nasus ipsius latronis abscidetur; de tertia vero culpa, si non emendaverit, moriatur)[11].

В периода между 807 и 813 г. Карл издава специален капитуларий за разбойниците. В него се прави разлика в отношението към свободния и несвободния обвиняем. За свободния първо трябва да се докаже, че е виновен и трябва да се внимава да не би някой в гнева си да нарече някого „разбойник". Ако се докаже, че обвиняемият не е разбойник, тогава обвинителят трябва да се третира като клеветник и да бъде наказан като такъв. Разбойникът трябва да бъде наказан дори и да има имунитет, а ако бъде осъден на смърт, имуществото му трябва да остане за неговите наследници. Ако пък разбойникът е зависим, той трябва да бъде съден и наказан от своя господар[12].

Според „Суда" Крум разпоредил „*всички лозя да се изкоренят*" (τοὺς δὲ ἀμπελῶνας πάντας ἐκριζῶσαι)[13]. Тази мярка се взима в ответ на пиянството. Вероятно тя има някакъв далечен аналог с разказа на Страбон за гетския владетел Буребиста, който, за да направи напълно послушни своите поданници, ги принудил „*да изкоренят лозята си и да живеят без вино*" (ἐκκόψαι τὴν ἄμπελον καὶ ζῆν οἴνου χωρίς), но това пък довело до бунтове срещу него[14] .

В капитулариите на Карл отношението към лозята и виното е различно. Виното е „*Христова кръв*" (sanguis Christi) – неотменна част от ритуала на причастието. Карл вменява на съдиите си задължението да се грижат за

---

[10] *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, 96, 181, 284.

[11] Пак там, с. 51.

[12] Пак там, 180–181.

[13] Adler (ed.), *Suidae*, p. 483; *Свидас*, с. 310.

[14] Страбон, *География*, 7, 3.11 – В: *Поредица антични автори към изворите за Тракия и траките* (София, 2007), т. 7: Страбон, *География*, Книги 6–8 (прев. В. Русинов).

виното му и да го поставят в добри съдове[15]. Отглеждането на лозята се поставя наравно със засяването и жътвата на житото[16]. Виното е важен елемент от живота на средновековния човек: то е естествен дезинфектант и затова не бива да се изключва от менюто. Пиянството обаче е порок. Още при Меровингите „*прекарването на нощите в пиянство, шутовщини и песни*" (nocte pervigiles cum ebrietate, scurrilitate vel cantecis)[17] се квалифицира като богохулство.

В един късен капитуларий на Карл от 810 г. се настоява представителите на кралската власт (missi dominici) да се грижат „*да бъдат избягвани всички пороци и пиянството*" (de omnibus vitiis et ebrietate fugiendum)[18]. На друго място съветите са още по-конкретни: „*първо по-възрастните да си забранят да се напиват и със своята трезвеност да служат за пример на по-младите*" (ut primum omnium seniors semetipsos exinde vetent et eorum iuniores exemplum bonae sobrietatis ostendant)[19]. Никой не бива да се оставя да го уговарят за пиене[20], защото „*пиянството е зло*" (ebrietatis malum)[21]. За монасите то е недопустимо[22], да не говорим пък за монахините[23]. Епископите също не бива да се опиват и не бива да нареждат на никого да пие[24]. Забележително е, че пияният се лишава от права: той не може да заведе дело в съда, нито пък да се яви като свидетел (ut nullus ebrius suam causam in mallo possit conquirere nec testimonim dicere)[25].

Според „Суда" Крум разпоредил на всеки просещ/искащ не просто да му се дава, а да му се даде достатъчно и повече да не му липсва[26]. Карл също има разпоредби срещу просещите, и то с напълно превантивен характер. В един капитуларий той разпорежда да се спазва закона за наследяването, за да не се случи така, че законните наследници да не получат полагаемото им се и да се превърнат в просяци и разбойници, т.е. в злосторници (malefac-

15 *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 83.
16 Пак там, с. 144.
17 *Capitularia Merowingica* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 2.
18 *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 154.
19 Пак там, с. 153.
20 Пак там, с. 83.
21 Пак там, с. 64.
22 Пак там, с. 94.
23 Пак там, с. 95.
24 Пак там, с. 107.
25 Пак там, с. 116.
26 Adler (ed.), *Suidae*, p. 483; *Свидас*, с. 310.

tores)[27]. Впрочем има един текст в капитулариите от 807 г., който напомня на разпоредбата на българския владетел. Според него просяците, които бродят из земите на Карл, трябва да бъдат хранени от бенефициите на неговите верни хора или на семействата им и да не им се разрешава да ходят да просят другаде. Ако подобни хора бъдат открити и те не работят с ръцете си, никой нищо да не им дава[28]. Просещите често се споменават ведно с разбойниците.

Има няколко теми в разказа на аварите, на които – според „Суда" – Крум не отговорил със специални закони или поне авторът на текста е пропуснал да ги спомене.

Едно много любопитно обяснение за гибелта на аварската държава, записано в текста на „Суда", гласи, че „*нарушителите* [на законите] *и крадците се сближиха със съдиите*" (οἱ ἄδικοι καὶ οἱ κλέπται κοινωνοί τοῖς κρίταις ἐγένοντο). Към тези обвинения може да се прибави и подкупността (δωροδοκία), тъй като тя отново се отнася до съдийското съсловие[29]. Не се съобщава Крум да е взел съответните мерки срещу това изключително рушително за държавността състояние.

Карл обаче е съвсем наясно с изисванията към съдиите: указания за тяхната дейност се срещат в повечето му разпоредби. В една от тях, датирана около 780 г., с поредица от цитати от Стария и Новия завет той наставлява своите служители да бъдат справедливи и да търсят мир, защото синовете на дявола търсят раздори, а Божиите синове – мир и обич. На първо място съдията трябва да е изучил закона, създаден от умни хора, а не да се отклонява от пътя на истината „*поради невежество*" (per ignorantiam). Също така, той трябва да внимава да съди правилно и да не пренебрегва това свое задължение поради ласкателства, любов към приятел, страх от някой могъщ или просто поради подкуп[30].

В един капитуларий, даден на инспектиращите „*представители на краля*" (missi dominici), се споменават непочтенни съдии, адвокати и други държавни служители (pravis iudicibus, advocatis, vicedominis, vicariis...)[31]. Те не бива да получават добро отношение. В друг капитуларий, издаден в Аахен след избирането му за император, Карл предвижда никой съдия да не си позволява да отхвърля справедливостта, когато съди и забранява на

---

27 *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 125.

28 Пак там, с. 132.

29 Adler (ed.), *Suidae*, p. 483; *Свидас*, с. 310.

30 *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 58.

31 Пак там, с. 206.

съдията „*да получава каквито и да е дарове от когото и да било по какъвто и да е повод*“ (neque praemia pro hoc a quolibet homine per aliquod ingenium accipere). Напротив, съдиите, както и останалите служители, трябва да изпълняват задълженията си, страхувайки се от Бога[32]. На друго място този съвет е повторен: съдиите „*не бива да получават подаръци, за да извършват правосъдие и не бива да приемат лъжливи свидетели*“ (munera pro iudicia non accipiant nec falsos testes)[33].

Що се отнася до отношенията „съдии – престъпници“, мерки срещу възможното им обвързване са предвидени още в Меровингското законодателство. Така например декрет на Лотар II от 29 февруари 596 г. предвижда тежки наказания за онези съдии, които отсъждат, нарушавайки закона. Ако някой съдия освободи уличѐн разбойник, ще се лиши от живота си и така ще се сложи ред сред народа във всяко отношение. Също така е недопустимо съдията да кани престъпник в дома си и „*да се обвързва с него*“ (ipsum ligare faciat). Тогава – според мястото му в обществото – този съдия или ще се яви пред кралски съд, или ще бъде обесен на място[34].

В изложението на пленените авари в „Суда“ има и един малко странен текст, а именно: „*...също и търговията: защото всички станаха търговци и се мамеха взаимно*“ (εἶτα ἡ πραγματεία πάντες γὰρ ἐγένοντο ἔμποροι καὶ ἀλλήλους δολιούμενοι)[35]. Едва ли може да се говори за разцвет на търговията в държавата на франките в края на VII и началото на VIII век, въпреки че по това време там се осъществява търговия. Търговските правила на франкското кралство и впоследствие на империята са добре формулирани в кралските разпоредби и показват, че митата и местата, където трябва да се разположат митниците, са ясно дефинирани. Има капитуларии, в които директно се споменава за търговия с аварите и по-точно – за франкски търговци, които посещават земите на аварите и славяните и на които се забранява да изнасят оръжие, а ако носят със себе си оръжие за продан, то да бъде конфискувано[36]. Няма известия за авари-търговци. Няма известия и за търговия на франките с българите.

Както е видно, сравняването на законите на българския владетел Крум с капитулариите на Карл Велики е напълно възможно, въпреки огромната разлика в качеството на изворовия материал: все пак, решения на краля/

---

32 Пак там, с. 149.

33 Пак там, с. 174.

34 *Capitularia Merowingica* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 17.

35 Adler (ed.), *Suidae*, p. 483; *Свидас*, с. 310.

36 *Karoli Magni Capitularia* – In: *Capitula regum Francorum*, I, p. 123.

императора, потвърдени от кралския плацитум, се съпоставят с разказа на съставител на лексикон, който може би не е бил и достатъчно юридически грамотен, а пък документи се изравняват по историческа достоверност със слухове за закони и правни действия на чужд владетел. Но, така или иначе, успоредният преглед на разпоредбите и предписаните практики безспорно установява аналогични ситуации и аналогични реакции при тях. Той доказва, че в българската държава, подобно на западноевропейските държави, владетелят не е само върховен военачалник, но и законотворец, а това предполага, че вероятно е бил и върховен съдия. По аналогия може да се допусне, че с влизането си във властта всеки владетел е добавял свои закони и разпоредби към вече съществуващите и така посредством право, формулирано чрез името му, т.е. ставайки епоним на държавното право, той е легитимирал властта си.

Не притежаваме запазени закони от времето на предходниците на Крум, както и от неговите наследници, затова и сведенията на „Суда" за толкова важни за нас. Сравнението на Крумовите разпоредби с правните сборници на западноевропейските крале несъмнено би помогнало поне да си представим как е изглеждало езическото българско право.

Теодор Димитров

От колективната памет до дипломатическия аргумент. Към една нова интерпретация на някои исторически реалии в писмата на патриарх Николай Мистик до българския владетел Симеон

В писмо от лятото на 913 г. константинополският патриарх Николай Мистик (901–907; 912–925) напомня на българския владетел Симеон (893–927): „*Ти си чул за царството на персите, колко е могъщо и богато, а тъй също и за това, че персите още отначало непрестанно воювали с ромеите, но след това императорът на ромеите Аркадий починал и оставил царството си на тригодишния си син Теодосий. Те, които постоянно вдигали оръжие срещу ромеите, сметнали за несправедливо и безчовечно да воюват с империята, чийто владетел поради своето малолетие бил неопитен в човешките работи и в държавното управление. Затова те не само прекратили войната, която водели с Аркадий, но даже персийският цар изпратил посланници до тукашния сенат. А Хозрой бил прочут между всички перси със своята жестокост. Именно той изпратил пратеници до първенците на сената, като съобщил, че прекратява войната и ще защитава малолетния цар и че, ако някой се осмели да вдигне вражеска ръка срещу него, той ще го защити с всички сили и ще се отправи със собствената си войска срещу самия град и ще положи всяко старание и усилие да разруши основите му и да го потопи в морето*“[1].

В цитирания пасаж константинополският архиерей се позовава на историята за динамичните събития във византийския двор от самото начало на V в. На 10 април 401 г. се ражда наследникът на император Аркадий (395–408) – Теодосий II (408–450). Изпитвайки недоверие към повечето личности от най-близкото си обкръжение, византийският император се решава на един безпрецедентен и донякъде рискован ход, за да гарантира престола на сина си. За целта той се обръща с молба за съдействие към персийския владетел Яздгард (399–420). След съответните преговори, вероятно през 402 г., шахиншахът символично осиновява Теодосий II, превръщайки

[1] В.Н. Златарски, И. Дуйчев, П. Тивчев (прев., комент.), *Николай, константинополски архиепископ. Писма* – В: *ГИБИ*, IV, (София, 1961), с. 195. Срв. R.J.H. Jenkins, L.G. Westerink (ed., trans.), *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 6], (Washington, D.C., 1973), 32–35.

се в негов настойник[2]. В случая, разбира се, интерес буди натрапващото се объркване на Яздгард с някой от по-късните владетели с името 'Хозрой'.

Опитите да се обясни задоволително хронологическото несъответствие в текста започват сравнително рано. Още в самия край на XIX в. В.Н. Златарски изказва предположението, че то вероятно се дължи на грешка на преписвача, „който, като не разбрал написаното собствено име, написал е известното нему Хозрой, което в десетото и нататъшните столетия е станало у византийците като нарицателно име на персидския цар"[3]. Впоследствие към неговото становище се присъединяват и други български учени като Д. Ангелов[4] и Ив. Божилов[5]. Поне на пръв поглед това обяснение звучи логично и убедително, но поради специфичното състояние на ръкописната традиция не може да бъде потвърдено[6].

Почти век след Златарски английският изследовател Б. Болдуин[7] на свой ред подлага на анализ историческите реалии в посланието. Според него не е изключено противоречието да се дължи на пропуските в познанията по късноримска и ранновизантийска история на Николай Мистик[8]. Мимоходом обаче авторът прави и една твърде любопитна забележка, на която ще се спрем по-подробно в хода на изложението, заявявайки, че при определени обстоятелства византийските наративи „могат или да объркат миналото, или умело да го манипулират, за да коментират настоящето"[9] (sic!). Впоследствие тази интересна възможност бива

---

[2] По-подробно вж.: K.G. Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity* (Berkeley – Los Angeles, 1989), 82–83; B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals* (Cambridge – New York et al., 2007), 94– 97; M.P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran* (Berkeley – Los Angeles – London, 2009), 126–127; G. Greatrex, J. Bardill, "Antiochus the 'Praepositus': A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II" – *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996), 171–180; G. Greatrex, "Deux notes sur Théodose II et les Perses" – *Antiquité Tardive* 16 (2008), 85–87.

[3] В.Н. Златарски, „Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеон" – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 10 (1894), с. 400, бел. 9.

[4] Д. Ангелов, „Методы византийской дипломатии в отношениях с Болгарией по данным писем константинопольского патриарха Николая Мистика" – *Вопросы истории славян* 1 (1960), с. 67, бел. 1.

[5] И. Божилов, *Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България* (София, 1983), с. 215, бел. 4.

[6] За съжаление, разполагаме само с един ръкопис на писмото, запазен в *Patmos 178* от X/XI в.: Jenkins, Westerink (ed., trans.), *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters*, xxxi-xxxv.

[7] B. Baldwin, "Nicholas Mysticus on Roman History" – *Byzantion* 58 (1988), 174–178.

[8] Пак там, 174–175.

[9] Baldwin, "Nicholas Mysticus on Roman History", p. 178.

допусната и от Л. Симеонова[10]. Без да достигат до толкова крайни изводи, Дж. Шепард[11] и А.П. Каждан[12] също считат, че най-вероятно грешката е на патриарха.

П. Ангелов, от друга страна, лансира тезата, че подмяната на имената може да е съзнателна и търсена. Авторът изтъква възможността константинополският архиерей да е направил сравнение между Симеон и Хозрой I Аноширван (531–579) заради славата им на изключителни ерудити[13]. Макар и любопитна, тази интерпретация има най-малкото две съществени слабости: 1) подобно сравнение не се вписва в контекста на посланието; 2) мотивът за 'Хозрой – покровителя на науките' не се радва на особена популярност във византийската литература и е малко вероятно да е бил познат на българския владетел.

С оглед на посоченото дотук, настоящата работа си поставя за цел да анализира реалиите в посланието в малко по-различна перспектива. На първо място, ше бъде направен опит да се идентифицира, доколкото е възможно, евентуалният източник, от който Симеон е почерпил информация за едно толкова специфично събитие, каквото е осиновяването на Теодосий II от Яздгард – проблем, който напълно незаслужено остава пренебрегнат в модерната медиевистика. Ще бъде разгледана и възможността присъствието на 'Хозрой' в посланието да не е плод на случайна грешка.

Преди да пристъпим към същинското изложение обаче, следва да направим едно уточнение. Колкото и парадоксално да изглежда на пръв поглед, историята за безпрецедентното осиновяване на Теодосий II от Яздгард не е широко отразена във византийската книжнина. Дори напротив: всички византийски автори от V в. запазват пълно мълчание по въпроса[14]. Даже положително настроените към персийския владетел църковни историци, каквито са Теодорит Кирски (393?–457?), Созомен (400?–450) и Сократ Схоластик (380?–440?), се фокусират само и единствено върху относително толерантна-

---

[10] L. Simeonova, "Power in Nicholas Mysticus' Letters to Symeon of Bulgaria. Notes on the Political Vocabulary of a Tenth-Century Byzantine Statesman" – *Byzantinoslavica* 54 (1993), p. 94.

[11] J. Shepard, "The Uses of 'History' in Byzantine Diplomacy" – In: Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin (eds.), *PORPHYROGENITA: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides* (Aldershot, 2003), p. 97.

[12] A.P. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)* [National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research, Research Series 4], (Athens, 2006), p. 72.

[13] П. Ангелов, *България и българите в представите на византийците* (София, 1999), с. 193. Тази интерпретация е доразвита в по-късна публикация на автора: П. Ангелов, „Сравненията на българските владетели с различни исторически личности във византийската книжнина" – В: Р. Костова (съст.), *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов* (Велико Търново, 2014), 219–221.

[14] Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, p. 95.

та политика на Яздгард спрямо християнската общност в Персия[15].

На практика до времето на Симеон едва неколцина византийски автори дават сведения за осиновяването на Теодосий II от Яздгард. Първият писател, който описва в детайли събитието, е Прокопий Кесарийски (?–554?). В завършеното около 550 г. съчинение „*За персийската война*" историкът разказва, че заради опасения от организирането на заговор срещу сина си, „*като съставил текст на завещание,* [Аркадий] *обявил за наследник на властта детето, а за негов настойник поставил персийския цар Яздгард, когото многократно заклевал в заветите да запази и укрепи чрез цялата си прозорливост царството за Теодосий*"[16]. След това Прокопий добавя: „[Яздгард] *незабавно написал писмо до съвета на ромеите, че не се отказва да бъде настойник на василевса Теодосий и че заплашва с война всеки, който би се надигнал в заговор срещу него*"[17].

През втората половина на VI в. темата за осиновяването на Теодосий II отново излиза на дневен ред. Този път тя е подхваната от Агатий Миринейски (532?–580?), който си поставя за цел да продължи наратива на Прокопий Кесарийски. Стремейки се да си придаде допълнителен авторитет с твърдението, че бил използвал официални персийски архиви[18], Агатий подчертава отсъствието на всякаква информация по въпроса „*с изключение на съчиненията на ритора Прокопий*"[19].

След период на продължително мълчание, в началото на IX в. този въпрос отново попада в полезрението на византийските автори. В своята *Хроника* Теофан Изповедник (760?–818) предлага екскурс върху акта на осиновяването на невръстния византийски престолонаследник, при това с редица допълнения: „*Като видял, че неговият син, младият Теодосий, е все още невръстен и беззащитен, и понеже се побоял, че някой ще организира съзаклятие против него, Аркадий го обявил за император и в завещанието си посочил персийския владетел Яздгард за негов настойник. А пък Яздгард, персийският владетел, след като приел завещанието на Аркадий, се държал*

---

[15] Сирийската историография възхвалява Яздгард като 'Втори Константин', а Сократ Схоластик твърди, че единствено смъртта попречила на персийския монарх да приеме християнството. По-обстойно по въпроса вж. S. McDonough, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography" – *Journal of Late Antiquity* 1 (2008), 127–140.

[16] *Procopii Caesariensis De Bello Persico*, I, 2, 7 – In: H.B. Dewing (ed., trans.), *Procopius in Six Volumes*, vol. 1: *History of the Wars* (London – New York, 1914), p. 10.

[17] *Proc. Caes. De Bello Persico*, I, 2, 10 – In: Dewing (ed., trans.), *Procopius*, p. 10.

[18] Av. Cameron, "Agathias on the Sassanians" – *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/1970), p. 149.

[19] R. Keydell (ed.), *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, IV, 26, 5 [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (CFHB) 2], (Berlin, 1967).

най-миролюбиво спрямо ромеите и запазил държавата за Теодосий"[20].

Така напълно закономерно стигаме до един въпрос от съществено значение, а именно: откъде Симеон е почерпил информация за това не особено популярно във византийската историография събитие[21]? Съзнавайки важността на проблема, Шепард отбелязва: „Изглежда, трябва да предположим, че Симеон е имал достъп до някакви писмени исторически извори за събитията в периода около 400-та година"[22]. Разбира се, коментарът на английския историк е прекалено общ, за да бъде приет безкритично. Все пак съществуват няколко възможни обяснения, върху които ще се спрем по-подробно.

На първо място, в българската медиевистика историческите познания на Симеон някак механично се обвързват с образованието, което той е получил в Константинопол[23]. Цитираните по-горе текстове обаче със сигурност не са били изучавани в хода на обучението в средните[24] и висшите училища и в частност – в т.нар. Магнаурска школа[25]. А до какви ръкописи Симеон е имал достъп в имперската столица, едва ли някога ще узнаем.

Второто възможно обяснение е свързано с преводите на византийски исторически съчинения на старобългарски език по време на управлението на Симеон – хрониките на Йоан Малала, Георги Синкел, Георги Амартол (Монах) и Симеон Метафраст (Логотет)[26]. Историята за осиновяването на Теодосий II от Яздгард обаче не присъства в нито една от тях[27].

---

[20] C. de Boor (ed.), *Theophanis Confessoris Chronographia*, vol. 1 (Leipzig, 1883), p. 80.

[21] Като доразвива някои идеи на И. Шевченко, Дж. Шепард изтъква, че към X в. самите византийци са имали твърде смътна и ограничена представа за своето близко или по-далечно минало; затова и в своята кореспонденция имперските дипломати са предпочитали да боравят с общоизвестни примери от античната и библейската история. В този смисъл „анекдотите" на Николай Мистик са представлявали рядко изключение от общата практика. Вж. J. Shepard, "Past and Future in Middle Byzantine Diplomacy: Some Preliminary Observations" – In: M. Balard, E. Malamut, J.-M. Spieser (eds.), *Byzance et le monde extérieur: contacts, relations, échanges* (Paris, 2005), 171–191.

[22] Shepard, "The Uses of 'History' in Byzantine Diplomacy", p. 97.

[23] Вж. Х. Трендафилов, *Младостта на цар Симеон* (София, 2010), 19–49; Божилов, *Цар Симеон Велики*, 33–40.

[24] A. Markopoulos, "Education" – In: E. Jeffreys, J.F. Haldon, R. Cormack (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford, 2008), 785–795.

[25] За Магнаурската школа вж. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle* (Paris, 1971), 242–266; A. Markopoulos, "In Search for 'Higher Education' in Byzantium" – *Зборник радова Византолошког института* 50 (2013), 37–38.

[26] М. Каймакамова, *Българска средновековна историопис* (София, 1990), 163–181; М. Каймакамова, *Власт и история в средновековна България* (VII–XIV в.), (София, 2011), с. 118.

[27] В.М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе.* Репринтное издание материалов В. М. Истрина. Подготовка издания, вступ. статья и приложения М. И. Чернышевой (Москва, 1994), с. 310; В.М. Истрин, *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*, т. 1 (Петроград, 1920), с. 398; В.И. Срезневский, *Славянский перевод*

Тук е мястото да вметнем, че съществува и трети възможен подход към проблема. Не е изключено разковничето да се крие в началото на посланието, в което патриарх Николай Мистик се обръща към българския владетел с думите: „*ти си чул*" (ἀκούεις). Без да изпадаме в излишни филологически подробности, ще посочим, че в случая може би не става дума само за обикновена паренетична частица. В този ред на мисли особено интригуващо звучи едно известие на Агатий Миринейски. Цели 160 г. след осиновяването на Теодосий II от Яздгард и след като изтъква липсата на сведения у по-ранните автори с изключение на Прокопий Кесарийски, Агатий охотно споделя с читателите си: „*Прочее тази история е разпространена в нашата памет още от дълбока древност и е популярна и до днес както сред образованите* [люде], *така и сред народа*"[28] (sic!).

Нещо повече, през 402 или 403 г. в Константинопол пристига пратеник на Яздгард – евнухът християнин Антиох. Скоро след това той бива издигнат за *praepositus sacri cubiculi*, а дългата му кариера продължава до 421 или дори до 439 г.[29] Бляскавият дворцов комплекс, където е настанен, е наречен *τὰ παλάτια τοῦ Ἀντιόχου*, като по-късно съкратеното название *τὰ Ἀντιόχου* се превръща в име на целия квартал, разположен северозападно от Хиподрома[30]. В подобен контекст е логично да се предположи, че историята на епонима (и респективно – тази за осиновяването на Теодосий II) се е запазила в константинополската колективна памет и устна традиция поне до началото на X в., откъдето е стигнала до Симеон.

Изглежда напълно възможно Николай Мистик да е бил наясно или най-малкото да е допускал, че българският владетел познава някакъв непълен или по-общ разказ за тези събития от устни източници. Също така е възможно архиерейят да се е изкушил да се възползва от ситуацията и да използва историята за осиновяването на Теодосий II за целите на своята реторическа стратегия. Разбира се, едно просто описание на действителните персонажи и реалната историческа обстановка от 402 г., с които патриархът несъмнено е бил запознат от „*Хрониката*" на Теофан Изповедник[31],

---

Хроники Симеона Логофета с дополнениями (С.-Петербург, 1905), с. 48. Изказвам благодарност на доц. д-р Ангел Николов, който ми оказа неоценима помощ при работата със старобългарските преводи на византийските исторически съчинения от епохата на Симеон.

28 Keydell (ed.), *Agath. Myr. Hist.*, IV, 26, 4.

29 Greatrex, Bardill, "Antiochus the 'Praepositus'", 171–197.

30 За *τὰ Ἀντιόχου* вж. R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique* (Paris, 1950), p. 291; Greatrex, Bardill, "Antiochus the 'Praepositus'", 193–197.

31 След задълбочен анализ на наличните свидетелства някои изследователи (А.П. Каждан, Дж. Грейтрикс) стигат до извода, че Николай Мистик е познавал разказа на Теофан Изповедник за осиновяването на Теодосий II от Яздгард. Вж. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature*, p. 72; Greatrex, Bardill, "Antiochus the 'Praepositus'", p. 174, n. 14.

би било лишено от смисъл. Ето защо Николай Мистик вероятно е бил принуден да редактира или направо да подмени редица факти и реалии.

Внимателното запознаване със съдържанието на патриаршеското писмо до Симеон в известна степен потвърждава лансираната на предходните редове хипотеза. На пръв поглед цялото изложение изглежда белязано от фрапантни хронологически несъответствия. Така например, истината е, че по времето на Аркадий византийци и перси не воюват, самият император умира почти шест години след символичното осиновяване на Теодосий II и пр. Това говори или за проява на невежество от страна на Николай Мистик (което обаче е съмнително предвид множеството сравнително коректни исторически примери в останалата част от кореспонденцията му, както и неговото познаване на текста на Теофан Изповедник), или за стремежа му да изопачи поднесената информация с манипулативна цел.

В този ред на мисли би трябвало да се разглежда и употребата на името 'Хозрой' в посланието до българския владетел. В подкрепа на хипотезата за неговата умишлена подмяна красноречиво говори очевидното сходство в описанията на персийските владетели у Прокопий Кесарийски и Николай Мистик[32]:

Ἰσδιγέρδης δὲ ὁ Περσῶν βασιλεύς... ὢν καὶ πρότερον ἐπὶ τρόπου μεγαλοφροσύνῃ διαβόητος ἐς τὰ μάλιστα.	Χοσρόης δὲ ἦν ὁ πάντων Περσῶν ἐπὶ μιαιφονίᾳ διαβόητος.
(Procopius, I, 2, 8)	(Nicolaus Mystica, p. 195)

От съпоставката на двата пасажа личи, че в своето писмо патриархът е използвал за основа Прокопиевата характеристика на сасанидския монарх, естествено с известно олекотяване на фразата. Тъй като в чисто концептуален план образът на Яздгард, който винаги е описван от византийските автори с епитети от рода на „мъдър", „миролюбив" и пр., категорично не е кореспондирал с целите на писмото до Симеон, константинополският архиерей е подменил Ἰσδιγέρδης с Χοσρόης и респективно – τρόπου μεγαλοφροσύνῃ с μιαιφονίᾳ. Остава неясно дали патриархът е визирал Хозрой I Аноширван или Хозрой II Апарвец (590–591/591–628). Впрочем и двамата водят изключително агресивна и експанзионистична политика спрямо Византия, поради което през следващите столетия името 'Хозрой' се превръща в нарицателно за 'безпощаден враг' и 'тиранин'[33]. Освен това, тези двама персийски владетели

[32] Въпреки че въпросът за източниците на Николай Мистик остава отворен, възможността той да е бил запознат със съчиненията на Прокопий Кесарийски не бива да се отхвърля.

[33] I. Ševčenko, "The Search for the Past in Byzantium around Year 800" – *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992), p. 291.

присъстват и в някои от старобългарските преводи на византийски исторически съчинения и вероятно са били познати на Симеон.

Според Б. Болдуин „почти всичко в тази история [на патриарха] е погрешно“[34]. Бихме могли да се съгласим с подобна констатация, но само при условие, че разглеждаме текста като извор за византийската история от V в., т. е. без да се съобразяваме с непосредствените реторически цели на Николай Мистик. Ако обаче посланието се разгледа в контекста на българо-византийските отношения от началните десетилетия на X в.[35], тогава нещата изглеждат по друг начин. Натрапват се паралелите между преждевременната смърт на Лъв VI Мъдри (886–912) и Аркадий, съдбата на невръстните престолонаследници Константин VII Багренородни (913–959) и Теодосий II, както и между образите на войнствените съседи на Византия – Симеон и ‘Хозрой’. С други думи, чрез манипулиране на хронотопа, своеобразно жонглиране с историческите факти и напасването им спрямо действителността константинополският патриарх е съумял да постигне една почти съвършена аналогия между минали и настояши събития и така по-лесно да прокара дидактичния акцент в писмото, а именно – да внуши на Симеон, че, ако започне война срещу осиротелия Константин VII, той би нарушил моралния императив на всеки християнски монарх, т.е. човеколюбието (ἡ φιλανθρωπία). Потенциалният акт на агресия от страна на Симеон би бил достоен единствено за тиранин (τύραννος)[36], „*паднал по-долу от...варварин и безбожник и огнепоклонник, за когото слънцето и луната са били богове*“[37]. Или, казано накратко, патриарх Николай Мистик не е устоял на изкушението умело да манипулира миналото, за да коментира настоящето, превръщайки историята за осиновяването на Теодосий II от Яздгард (‘Хозрой’) в ключов дипломатически аргумент.

---

[34] Baldwin, “Nicholas Mysticus on Roman History”, p. 174.

[35] Задълбочено изложение, което паралелно проследява както чисто политическите отношения, така и идеологическите взаимодействия между България и Византия през този период, може да бъде открито у А. Николов, *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X в.)*, (София, 2006), 124–151. За динамичните събития във византийския двор през 912/913 г. вж. Sh. Tougher, *The Reign of Leo VI (886–912): Politics and People* [The Medieval Mediterranean 15], (Leiden – New York – Köln, 1997), 219–232.

[36] M. Amerise, “Spirituelle Verwandtschaft als Legitimationskriterium byzantinischer Kaiser in den Briefen des Nikolaos Mystikos” – In: Th. Baier (ed.), *Die Legitimation der Einzelherrschaft im Kontext der Generationenthematik* [Beiträge zur Altertumskunde 251], (Berlin – New York, 2008), p. 315. По-обстойно за политическата терминология на патриарха вж. Simeonova, “Power in Nicholas Mysticus’ Letters to Symeon of Bulgaria”, 89–94.

[37] Златарски, Дуйчев, Тивчев (прев., коммент.), *Николай, константинополски архиепископ. Писма*, с. 196; срв. Jenkins, Westerink (ed., trans.), *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters*, 34–35.

Лиляна Симеонова

Крепостта Видинис/Бдин и „завръщането на Византия на Дунава“: реализация и крах на една имперска мечта

Името на яката средновековна крепост Бдин узнаваме най-напред от византийските извори: в грецизираната си форма *Видинис* то се споменава във връзка с т.нар. завръщане на Византия на Дунава, когато Долни Дунав отново станал естествена северна граница на империята след прекъсване от близо четири века. В днешния български Северозапад византийската власт се установила трайно едва в крайната фаза на *реконкистата* на Македонската императорска династия, която била започната от родоначалника на династията Василий I (867–886) и в общи линии била завършена от неговия праправнук Василий II (976–1025).

Реконкистата на Македонската императорска династия (60-те години на IX – 20-те години на XI в.): цели и географски обхват

Подобно на *реконкистата* на император Юстиниан Велики (527–565), която имала за цел да възстанови Римската империя в някогашните ѝ граници като покори настанилите се из бившите ѝ провинции „варвари“, *реконкистата* на Македонските императори била насочена към отвоюването на заети от „варварски народи“ земи, на които империята все още гледала като на изконно свои територии. И в единия, и в другия случай бойните действия най-често се водели на два фронта – Източен и Западен. Във военно-административно отношение империята още от времето на Тетрархията се делила на две основни части – „Изток“ (гр. *Анатоли*) и „Запад“ (гр. *Дисис*). В „Запада“ влизали и Балканите, така че бойните действия на Западния фронт понякога се водели и по днешните български земи.

Има обаче една съществена разлика между двете *реконкисти* – тази от епохата на Юстиниан I (527–565) и другата от времето на Македонските императори: тя се изразява преди всичко в географския им обхват. През първата половина на VI в. Юстиниан Велики се стремял да възстанови имперската власт над цялото Средиземноморие като за тази цел се заел да отвоюва териториите на загиналата още в V в. Западна Римска империя. Затова и „Западът“ в географията на неговата *реконкиста* обхващал Централното и Западното Средиземноморие (с Апенините и части от Северна Африка и

Иберийския полуостров). Балканският полуостров – също част от имперския „Запад" – по онова време бил в по-голямата си част силно опустошен от варварските нашествия през IV–VI в., но все пак оставал в състава на Източната Римска империя и не се нуждаел от отвоюване. *Реконкистата* на византийските императори от 60-те години на IX до 20-те години на XI в., от друга страна, имала за цел да възстанови имперската власт върху един далеч по-малък по размерите си „Запад", в който влизали днешните Балкани, областите Апулия и Калабрия в Южна Италия и остров Сицилия.

Към 60-те години на IX в. имперският „Изток" също бил значително смален в сравнение с „Изтока" от VI в. При Юстиниан I земите на някогашната римска провинция Сирия, която днес обхваща територии от пет държави, а също и тези на другата голяма провинция – Египет, били част от Източната Римска империя. Тя воювала със Сасанидска Персия, за да защити своите територии на изток – преди всичко Сирия, но също и Кавказките проходи, през които можело да се проникне във вътрешността на страната. Накрая, по силата на т. нар. Петдесетгодишен мир (562 г.) кавказкото княжество Лазика станало васал на Византия, а в замяна Сасанидите получили внушителна сума от византийската хазна. По стара имперска традиция малките държавици по границите на Рим били поставяни във васални или „съюзнически" отношения с империята, за да служат като буфер между империята и „варварите". (Както ще видим, отсъствието на подобни буферни държави между Византия и околния свят по Долни Дунав водело до чести нахлувания на вражески племена на имперска територия както през Късната античност, така и през Средновековието.)

Юстиниановата *реконкиста* се оказала нетрайна: непосредствено след смъртта на Юстиниан Велики (565 г.) отвоюваните от „варварите" територии на бившата Западна Римска империя били изгубени. Скоро след това и територията на оцелялата Източна Римска империя започнала да се свива, подобно на шагренова кожа. В резултат от настъпилите етнически промени на Балканите през VI–VII в. – разселването на славянски племена из полуострова и последвалото образуване на Българската държава – голяма част от балканските владения на империята се оказали извън фактическия контрол на имперското правителство. През 40-те години на VII в. започнала и експанзията на исляма в Близкия изток и Северна Африка, където скоро под арабска власт попаднали бившите римски провинции Египет, Сирия, Арабия и Месопотамия, а през следващите 150 години Източната Римска империя изгубила и редица важни острови като Крит и Кипър, Сицилия и Малта, та дори и Южна Италия. Когато в 867 г. първият император от т.нар. Македонска династия – Василий I – се възкачил на трона,

от някогашната голяма и етнически разнолика империя нямало и следа. Тя се била превърнала в доста по-малка, гръцки говореща държава, чиято територия обхващала Южните (и номинално – част от Западните) Балкани, Северозападна Мала Азия, Черноморското крайбрежие на днешна Турция и северните Егейски острови.

Възраждането на Византия след средата на IX в., когато ходът на бойните действия на Източния фронт най-сетне се обърнал в полза на империята и във войните с арабите тя все по-често започнала да излиза победител, послужило за начало на *реконкистата* на Македонските императори и свързаната с нея експанзионистична политика[1]. Главен обект на т.нар. *Македонска реконкиста* били земите, завладени от двата основни съперника на Византия – Абасидския халифат и Българската държава. От края на VII в. насетне имперските въоръжени сили воювали по-често с арабите, отколкото с българите. При Василий I империята започнала да води активни бойни действия и на Западния фронт – срещу арабите в Южна Италия с цел да си възвърне владенията в Апулия и Калабрия[2]. Едва при император Йоан Цимисхи (969–976) Византия започнала да воюва еднакво активно и на Балканите, и в Близкия изток, като по това време южноиталианските ѝ територии били обединени в нова военно-административна единица – *катепанат*. Както вече отбелязахме, *реконкистата* на Македонските императори достигнала кулминацията си при Василий II. Отвоюването на земи от „варварски народи“ и включването им в състава на Византия било представяно от имперската пропаганда като изпълнение на Божия промисъл – ни повече, ни по-малко.

Към началото на XI в. с новите си провинции, населявани предимно от араби, арменци, българи, сърби, лангобарди и др., Византийската империя успяла донякъде да възвърне мултиетническия си характер, а това давало основание на нейните владетели да предявяват ойкуменически претенции. Увеличената територия на Византия и изнесените надалеч от политическия ѝ център граници обаче скоро щели да се окажат трудни за защита поради недостига на ресурси – както човешки, така и финансови. Затова почти

---

[1] G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, NJ: Rutgers, 1969), 217–298.

[2] За външната политика на Василий I вж. B.N. Blysidou, *Ἐξωτερική πολιτική καί ἐσωτερικές ἀντιδράσεις τήν ἐποχή τοῦ Βασιλείου Α'. Ἔρευνες γιά τόν ἐντοπισμό τῶν ἀντιπολιτευτικών τάσεων στά χρόνια 867–886* (Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, 1991). За Византия в Южна Италия вж. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867–1071)*, (Paris: A. Fontemoing, 1904). За строежа на крепости в Южна Италия от Василий I вж. F. Babudri, "L'iscrizione inedita bizantina barese del secolo IX e le costruzioni dell'imperatore Basilio I" – *Archivio Storico Pugliese* 14/1–2 (1961), p. 50.

веднага след смъртта на Василий II (1025 г.) империята започнала да губи територия, особено на изток. Изключение от този процес на изтегляне на Византия от отвоюваните територии правели българските земи: през XI и по-голямата част от XII в. българският сектор на Долни Дунав си оставал естествена северна граница на империята, независимо от нападенията на печенези, кумани и узи.

Долнодунавската граница в концептуален и административен план и земите на днешния български Северозапад (I–XII в.)

След като разгледахме експанзионистичните нагласи на Византия и периодичните ѝ опити за *реконкиста,* т.е. за отвоюване на бивши римски територии, трябва накратко да се спрем и на еволюцията на представите за граница и за това как граничната зона/провинция трябвало да бъде организирана, за да може да осигури защитата на страната. Във връзка с това трябва да обясним и как се е гледало на Долни Дунав в един или друг исторически период за времето от средата на I докъм края на XII в., когато той често е бил външна граница на държави, включващи в територията си днешните български земи. Така бихме могли по-добре да разберем стремежа на Византийската империя да се „завърне" на Долни Дунав и последвалите ѝ усилия да се задържи там през XI–XII в. Към тези усилия спадат и опитите на византийците да завладеят и задържат стратегическите крепости по протежение на десния бряг на реката, в т.ч. и *Видинис*/Бдин.

1. Римският лимес по Долни Дунав и днешният български Северозапад (средата на I – началото на VII в.)

През Античността, Средновековието и част от Модерната епоха представата за граница била различна от днешната: това била не толкова линейна граница, т.е. гранична бразда между две държави, колкото една сравнително широка гранична зона, в която се строяли няколко успоредни линии с укрепления и се разполагали гарнизони. Изследванията, посветени на граничните зони (англ. *frontier studies*), се радват на все по-голяма популярност сред учените, занимаващи се с по-ранните исторически периоди. Самото понятие *frontier studies* е въведено в употреба от американския историк Фредерик Дж. Търнър[3]. Днес то често замества понятието „изследване на лимеса" (нем. *Limesforschung*; англ. *limes studies*), което мнозина учени смятат за неадекватно. Така например, след като разглежда употребата на думата

[3] F.J. Turner, *The Frontier in American History* (New York: Holt, 1921).

limes в латинския език въз основа на писмени извори и епиграфски материал за един седемвековен период (т.е., от I в.пр.н.е. до VI в.н.е.), Бенджамин Айзак заключава, че *limes* никога не се е употребявал от римляните в смисъл на „официална защитна система“; затова Айзак предлага вместо понятието *limes studies* да се използва алтернативното понятие *frontier studies*[4].

Немалко учени обаче продължават да си служат с въведения от Теодор Момзен термин *limes*, с който се означава изградената още от времето на Принципата отбранителна система, отделяща територията на Римската империя от земите на варварите и съставена от легионни лагери, кастели, пътни станции, стражеви кули, канабни селища около легионните лагери, а също и села, свързани помежду си чрез военен път[5]. Други учени обаче използват понятието *limes* за означаване на всяка гранична зона, независимо дали тя е била укрепена или не[6]. Трябва да се има предвид и това, че в древния Рим *лимесът* никога не е бил главна бойна линия, тъй като – както изтъква Ерик Бърли – римляните обикновено се стремели да водят бойни действия на вражеска територия, а когато трябвало да се отбраняват, кастелите от дадена отбранителна система служели като база за оказване на съпротива при вражески нахлувания и последвало прехвърляне на бойните действия на територията на врага, а също и за борба с разбойници и залавяне на избягали роби и дезертьори от войската[7]. (Римската традиция да се отблъскват нашествениците отвъд лимеса и бойните действия да се водят на тяхна територия се запазва и във Византия: най-красноречив пример за това, както ще видим, е опитът на Алексий I Комнин да преследва куманите отвъд Дунав, след като преди това те са били нападнали *Видинис*.)

И така, ако приемем – с цялата ѝ условност – Момзеновата дефиниция за *лимес*, трябва да отбележим, че т. нар. Рейнско-Дунавски *лимес* се превърнал в северна гранична отбранителна система на Рим около средата на I в.н.е., т.е. по времето, когато и Долнодунавските земи били включени в състава на империята. Северната граница на Римската империя тръгвала от легионния лагер *Confluentes* (северно от дн. Кобленц) при вливането на

---

[4] B. Isaac, "The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei*"– *Journal of Roman Studies* 78 (1988), 125–147.

[5] T. Mommsen, "Der Begriff des Limes" – In: T. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, Bd. V (Berlin: Weidmann, 1908).

[6] За по-подробен историографски преглед по проблемите на римския *лимес* вж. Р. Иванов, *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий* (София: Alea, 1999), 9–15.

[7] E. Birley, "Limesforschung seit Ernst Fabricius" – In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Bd. III: *Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses,* Aalen 1983 (Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 1986), 17–19.

р. Мозел в Рейн и не след дълго правела голям завой в югоизточна посока, като накрая, завивайки рязко на юг, стигала до дн. Лорш; оттам границата отново тръгвала на изток и от *Castra Regina* (дн. Регенсбург) нататък вървяла все по течението на Дунав, чак до вливането му в Черно море. Долни Дунав не е бил част от северната граница на Римската империя само в периода от 107 до 271 г. н.е., т.е. докато съществувала отвъддунавската римска провинция *Dacia*. През третата четвърт на III в. обаче имперските сили се оттеглили отсам реката, а Дунав отново станал външна граница на империята и останал такава чак до началото на VII в., т.е. до управлението на византийските императори Маврикий (582–602) и Фока (602–610).

В периода от I до VI в. отбранителната система по Долни Дунав от *Dorticum* (дн. с. Връв, Видинско) до *Durostorum* (дн. Силистра), т.е. в днешния български участък на Дунав, се простирала на разстояние от 471 км и обхващала над 40 населени места с различен статут[8]. Всички тези укрепени римски лагери и селища били изградени върху или близо до по-стари тракийски селища. След разрушаването на *лимеса* в края на VI и началото на VII в. последвал *хиатус* в селищния живот на десния бряг на Дунав, но около два или три века по-късно върху редица късноантични селища възникнали нови, средновековни поселения[9]. Старият римски кастел *Bononia* (дн. Видин) се оказал едно от тези укрепления, върху които след прекъсване от около три столетия била построена нова силна крепост, докато съседната ѝ – и по-важна през Античността – *Ratiaria* (дн. с. Арчар, Видинско) не била възстановена през Средните векове.

Стратегическата значимост на днешния български Северозапад произтичала не само от това, че Долни Дунав бил естествена северна граница на Римската империя в един доста дълъг отрязък от време, а и от това, че още от ранна древност в хинтерланда на този сектор от Дунавския бряг се пресичали два важни пътя. Единият от тях представлявал най-краткият маршрут от Егейско море до Дунав: той тръгвал от устието на р. Струма, вървял на север по долината ѝ до Софийското поле и през прохода Петрохан навлизал в дн. Северозападна България, за да стигне до Дунав недалеч от дн. Видин. Другият пък бил най-прекият път от Адриатическото крайбрежие до Дунав; в североизточния си участък този път вървял от *Naissus* (дн. Ниш) към *Ratiaria* (дн. Арчар), като минавал през римския кастел *Timacum minus*, откъдето навлизал в долината на р. Тимок и след това, продължавайки покрай пътната станция *Combustica* (дн. с. Кладоруп, Видинско), стигал до Дунав.

[8] Иванов, *Долнодунавската отбранителна система*, 147–206.

[9] Пак там, с. 147.

Вероятно по тези два пътя са минавали войски още в предримската, а и в самото начало на римската епоха. Тази хипотеза се подкрепя от наличието на две съкровища от римски републикански монети в Историческия музей на Видин. Съкровището от с. Сталийска махала, Видинско, би могло да се свърже с наказателния поход, който римският проконсул на Македония Марк Теренций Варон *Лукул* предприел в 72/71 г. пр.н.е. срещу Митридатовите съюзници – траки, скити и бастарни и Понтийските градове. А пък съкровището от с. Кладоруп, Видинско, в което най-късните монети са сечени между 21 и 25 г.н.е. от император Тиберий, би могло да се свърже с войните, довели до включването на Мизия в провинциалната организация на Рим (44/45 г.н.е.)[10]. В началото на II в.н.е. била построена и *via Traiana* – военният път, който свързвал Филипопол, Сердика и Рациария. С други думи, към началото на II в. н.е. при Бонония и Рациария вече се срещали три важни военни пътя – факт, който нямало как да не повиши стратегическата значимост на целия регион.

Разположен на брега на Дунав, недалеч от сливането на три важни пътни артерии от вътрешността, римският кастел Бонония бил построен на висок и стръмен бряг, който му осигурявал допълнителна защита откъм реката[11]. За етимологията на името му се спори: дали е от келтски, тракийски или латински произход[12]. Кастелът се намирал само на около 27 км на северозапад от друга, по-голяма крайбрежна крепост – спомената вече Рациария[13]. Според размера си укрепените селища по брега на Дунав се разделят на три групи, като през Късната античност Бонония вече попадала в групата на най-големите заедно с Рациария, Ескус, Нове и Дуросторум[14].

---

10 Й. Юрукова, Й. Атанасова, „Две съкровища от римски републикански монети, съхранявани в Окръжния исторически музей – Видин“ – *Известия на музеите от Северозападна България* (по-нататък: *ИМСЗБ*) 3 (1979), 245–260.

11 Иванов, *Долнодунавската отбранителна система*, с. 148.

12 В. Бешевлиев, „Латински местни имена в Мизия и Тракия“ – *Известия на Археологическия институт* 19 (1955), 279– 303; V. Beševliev, “Orologie und Hydrologie Bulgariens in einigen alten Landkarten aus dem 16. und 17. Jahrhundert” – *Studia balcanica* 2 (1970), 149–178, по-спец. с. 118; V. Beševliev, “Die Herkunft des Stadtnamens БДЫNЬ” – *Балканско езикознание* 31 (1988), № 1–2, 43–44. За преглед на съществуващите мнения за името на Бонония вж. Н. Заяков, „Селищните имена на Видински окръг“ – *ИМСЗБ* 7 (1982), 107–125; М. Николова, „Към въпроса за името на град Видин“ – *ИМСЗБ* 14 (1988), 75–97. За имената на Видин в българския фолклор вж. М. Николова, „Град Видин в народните песни от Северозападна и Средна Северна България“ – *ИМСЗБ* 17 (1991), 41–62.

13 За Рациария вж. V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity. Studies and Materials* (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1977), p. 86; В. Динчев, „Рациария (Ratiaria)“ – В: Р. Иванов (съст., ред.), *Римски и ранновизантийски градове в България. Сборник в памет на проф. Т. Иванов*, т. I (София, 2002), 13–30.

14 Иванов, *Долнодунавската отбранителна система*, с. 151.

През I в.н.е. обаче Бонония все още била сравнително малък кастел, в който се разполагали различни военни части от формированията, чиято база била в Рациария. При териториално-административната реформа от 86 г.н.е. Рациария и Бонония попаднали в състава на провинция Горна Мизия (*Moesia Superior*), чийто административен център бил Виминациум (дн. Костолац в Сърбия). Още през I в. Рациария станала база не само на сухопътните сили, които лагерували в нея, но и на Дунавския военен флот, който имал за задача да патрулира по реката[15]. След т. нар. Дакийски войни (101/02–105/06 г.) имперската граница се отместила на север до Карпатите. Военното присъствие в Рациария и Бонония намаляло, но затова пък II и III в. станали свидетели на разцвета на Рациария като град със собствена *curia*, т.е. с право на самоуправление, а също така и с имперски митнически пункт и държавна оръжейна работилница[16].

Интересно е да се отбележи, че след преместването на имперската граница далеч на север до Карпатите демилитаризирането на Дунавския бряг на Горна Мизия не довело до демилитаризиране и на вътрешността на провинцията. В действителност Горна Мизия била единствената провинция по десния бряг на Дунав, в чийто хинтерланд и през II и III в. продължавали да бъдат разположени части на имперските въоръжени сили. По някое време след Дакийските войни на пътя от Найсус за Рациария, в долината на Тимок, било построено споменатото по-горе укрепление *Timacum minus* (дн. с. Равно в Сърбия). В него били разположени помощни войски (*auxilia*) за времето поне от Веспасиан (69–79) до Марк Аврелий (161–180). По самия *лимес* на *Moesia superior* като бази на помощните войски през II в. останали да действат 7 укрепления, а във вътрешността на провинцията като такива бази действали и други укрепления; от изворите имаме сведения, че там са били разположени общо 12 поделения на помощните войски. Това засилено военно присъствие в региона показва какви усилия е полагала империята, за да гарантира вътрешната сигурност в региона, а и извън него: важно било да се осигури охрана на пътя, който водел от Рациария през Найсус за Адриатика и оттам – за Италия, тъй като, както вече отбелязахме, този бил най-краткият маршрут от Дунав до Адриатическото крайбрежие. Освен това, през *Moesia Superior* минавал и единственият път, който през II и по-голямата част от III в. свързвал отвъддунавската провинция Dacia с вътрешността на Балканите и по-нататък – със Средиземно море[17].

---

15 Velkov, *Cities in Thrace and Dacia*, p.141 sq.

16 Динчев, „Рациария“, с. 14.

17 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (London – Boston, Mass.: Routledge & Kegan Paul Books, 1974), p. 97.

След изтеглянето на римляните от отвъддунавската им провинция Dacia (272 г.) и последвалите териториално-административни реформи, Рациария станала столица на новообразуваната провинция Крайбрежна Дакия (*Dacia Ripensis*). В края на III и началото на IV в. военното присъствие в Рациария и Бонония отново се засилило. В пограничните провинции Скития, Долна Мизия и Крайбрежна Дакия военното командване било поверено на *duces*, които се подчинявали на върховното командване на диоцезите Тракия или Илирик. Тези *duces*, в т.ч. и *dux Daciae Ripensis*, отговаряли за военните поделения в градовете и крепостите по Долни Дунав, за Дунавския речен флот, за укрепленията и най-общо – за цялостната отбранителна система[18].

Едновременно с това зачестилите варварски нахлувания от края на III в. насетне принудили римските императори да се заемат с ремонт на съществуващите укрепления по Долни Дунав и със строеж на нови крепостни стени. При император Диоклетиан (284–305) била извършена значителна фортификационна дейност. Тя била продължена от император Константин Велики (306–337) и синовете му и общо взето завършила при император Валент (364–378). Въпреки това, готските нападения през IV в. нанесли сериозни поражения върху много селища по Долни Дунав, като особено големи били разрушенията върху крепостните стени[19].

В края на III в. зачестилите варварски нахлувания през *лимеса* накарали имперските власти да осъзнаят и че нереформираната римска армия е неефективна, и че нейните части в граничните провинции вече не са в състояние да осигурят защита на страната. Създадени били специални гранични войски, които се делели на *limitanei* (букв. ‘погранични’), наричани още и ripenes (букв. ‘крайбрежни’), от една страна, и *comitatenses*, от друга. Макар в изворите *лимитанеите* да се споменават за първи път едва в 363 г., сред учените днес преобладава мнението, че те са били създадени по-рано, още при Константин Велики. *Лимитанеите* били войници, на които била раздавана земя в пограничните райони, т.е. това били войници-колонисти, които обработвали земята си и заедно с това наблюдавали границата. Като войска те били лековъоръжена пехота, чиято цел била да задържи нахлулите варвари за известно време, докато пристигне тежковъоръжената пехота – т. нар. *comitatenses*. Редиците на *лимитанеите* често се попълвали от варвари-заселници в граничната област, а дадените им земи из най-затънтените райони по границата не осигурявали достатъчно препитание на тях и семействата им. В резултат от това този род войска започнала да става неефективна[20].

---

[18] Velkov, *Cities in Thrace and Dacia*, p. 66.

[19] Иванов, *Долнодунавска отбранителна система*, с. 203.

[20] Isaac, “*The Meaning of the Terms* Limes *and* Limitanei”, 125–147.

От друга страна, т. нар. *comitatenses* бивали разквартирувани не по протежение на целия *лимес*, а в или близо до големите градски центрове по границата. Смята се, че процесът на създаване на множество по-малки и по-мобилни легиони на мястото на старите големи легиони започнал при император Константин II (337–340), като така били продължени реформите в държавната администрация и армията, започнати от Диоклетиан и Константин I. Някои от тези нови легиони били наричани *comitatenses*, а други – *pseudocomitatenses*, като едните били дислоцирани на първа линия, т.е. по границата, а другите – на втора линия, във вътрешността. Т. нар. *Notitia dignitatum* (т.е., списъкът с ранговете в държавната администрация и армията, за който се смята, че за последно е осъвременяван в Западната Римска империя през 20-те години на V в., а в източната ѝ посестрима – в началото на V в.) посочва наличието на 70 *legiones comitatenses* и 47 *legiones pseudocomitatenses* в цялата Римска империя[21]. Що се отнася конкретно до провинция Крайбрежна Дакия, през IV–V в. в нея имало 18 крепости и кастели, в които били разквартирувани военни поделения и определен брой *лимитанеи*[22].

Зачестилите споменавания в изворите за превоз на войници по р. Дунав при императорите Констанций II (337–361), Юлиан (361–363), Валент (364–378) и Теодосий II (408–450), както и сведението за направата на понтонен мост от кораби свидетелстват за нарасналата роля на Дунавския речен флот през IV и първата половина на V в. В 412 г. Теодосий II дори издал специален едикт за Дунавския флот, с който разпореждал по колко нови кораба да се строят и по колко от старите – да се ремонтират всяка година в корабостроителниците по Долни Дунав. Със специална новела от 443 г. Теодосий II отново дал нареждания за поддръжката на Дунавския флот в добро състояние. През VI в. имаме сведения за навлизане от Черно море в Дунавската делта и на по-тежки кораби – т. нар. *дромони*[23].

Лимесът по Долния Дунав обаче служел не само за място, където били разположени гарнизоните на пограничните войски и базите на речния флот, но и за място, където се организирали тържища. Открити са нумизматични находки от почти всички селища по Долни Дунав – Бонония, Рациария, Ескус, Нове, Сексагинта Приста, Дуросторум, Новиодунум. Те свидетелстват за оживена стопанска дейност – резултат както от засиленото военно присъствие и голямата строителна дейност по *лимеса* на

[21] O. Seeck (ed.), *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum* (Berolini, 1876).

[22] Velkov, *Cities in Thrace and Dacia*, p. 66.

[23] Пак там, 143–144.

империята, така и от активната търговия с „варварите“, които населявали левия бряг на реката. През Късната античност в пограничните райони дори имало специален имперски чиновник – т. нар. *comes commerciorum*, чиято задача била да упражнява контрол над търговията с „варварите“, идващи от другата страна на границата. И още нещо: нумизматичните колекции от музеите във Видин, Свищов и Русе рисуват една и съща картина: най-многобройни са монетите от първите десетилетия на IV в., т.е. монетите, сечени от Диоклетиан, Констанций Хлор (293–306), Лициний (308–324), Константин Велики и Константин II, и от първата половина на VI в., т.е. монетите на императорите Анастасий (491–518), Юстин I (518–527) и Юстиниан Велики[24]. С други думи, изглежда, че най-активна е била търговията в днешния български участък от Дунавския бряг през първите 40 години на IV в. и след това – през първата половина на VI в.

Не се знае дали хуните са превзели или подминали Бонония, но затова пък Рациария пострадала сериозно от техните нашествия. Византийският автор Приск ни съобщава, че Атила, разгневен на ромеите, че не спазили обещанието си да му плащат дан и да му върнат бегълците, опустошил ромейската земя, сринал някои крепости и нападнал *„голямата и многолюдна Рациария“*[25]. По-късно самият Приск бил включен във византийско пратеничество до Атила, което имало за цел да плати откуп за пленените ромеи. Пратениците на императора постигнали освобождаването на жената и децата на някой си *Sulla* – виден гражданин на Рациария[26].

След хунските нашествия се наложило отново да се поправят крепостните стени, а също така и да се строят нови кули и стени по Долнодунавския *лимес*. Всъщност, възстановителните работи по *лимеса* започнали 30-40 години след края на хунските нашествия – едва при императорите Анастасий и Юстиниан Велики. В Бонония например допълнително била изградена кула No. 7. В нея е открита монета, сечена от Анастасий[27]. В Рациария пък е открит строителен надпис, който допълва името на града с *„Анастасиева“*[28]. Това показва, че Бонония и Рациария са били укрепвани допълнително при император Анастасий.

---

[24] Пак там, 179–186.

[25] *Извори за българската история* (по-нататък: *ИБИ*) I [= *Гръцки извори за българската история* (по-нататък: *ГИБИ*), I], (София: Издателство на БАН, 1954), с. 93.

[26] Пак там, 118–119.

[27] Й. Атанасова, „Круглые и полигональные башни в Dacia ripensis“ – В: *Thracia*, t. 3: *Primus congressus studiorum Thracicarum* (Serdicae: Academia Litterarum Bulgaricae, 1974), 337–344, по-спец. с. 338.

[28] Динчев, „Рациария“, с. 15.

Сведения за днешния български Северозапад през Късната античност получаваме и от т. нар. *Synecdemus* (гр. 'спътник') на Хиерокъл. Това е географски текст, който съдържа таблица на административните единици в ранна Византия и за който се предполага, че е съставен в първите години на Юстиниановото управление въз основа на по-ранни наръчници от V в.[29] Според този текст провинция Крайбрежна Дакия била управлявана от *консуларий* и имала общо 5 града: Рациария, която била главен град, Бонония, Акве (при дн. гр. Неготин в Сърбия), Кастра Мартис (при дн. Кула) и Ескус (при дн. с. Гиген)[30].

Прокопий Кесарийски в съчинението си „*За строежите*" (Proc., *De aedificiis*, IV, 6) изброява крепостите и кастелите, които трябвало да бъдат построени отново или ремонтирани при Юстиниан Велики. Сред възстановените укрепления по Долнодунавския *лимес* се споменават Рациария и Бонония[31]. Друг ранновизантийски автор – Теофилакт Симоката – ни съобщава, че в 586 г. Акве, Бонония, Рациария и други градове в Мизия били превзети от аварите[32]. Това явно бил краят на късноантичния град Рациария, тъй като от този момент насетне той повече не е споменат в изворите[33].

Късноантичната Бонония също слязла от историческата сцена, макар и да не е ясно кога точно е станало това. По археологически път ново поселение на нейното място се засича едва след средата на IX в.[34] Според Димитър Цухлев Бонония се била съвзела след опустошителните аварски нашествия от последната третина на VI в. и през VII в. продължавала да съществува. Той се позовава на някаква монета от времето на Константин IV (668–685), която била открита в християнска гробница в центъра на днешния Видин[35]. Няма писмени извори обаче, които да свидетелстват, че Бонония е надживяла гибелта на своята провинция Крайбрежна Дакия (*Dacia Ripensis*), която настъпила през 80-те години на VI в.

---

[29] A. Kazhdan (ed.-in-chief), *Oxford Dictionary of Byzantium* (по-нататък *ODB*), (Washington, DC: Oxford University Press, Inc., 1991), p. 930.

[30] *ИБИ,* II (=*ГИБИ,* II), (София: Издателство на БАН, 1958), с. 94.

[31] Пак там, 167–169.

[32] Пак там, с. 299.

[33] Динчев, „Рациария", с. 16.

[34] В. Вълов, „Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX в. до началото на XI в." – *ИМСЗБ* 13 (1988), 21–47.

[35] Д. Цухлев, *История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко)*, (София, 1932), 68–69.

2. Българският Северозапад – гранична зона на Първото българско царство

Долни Дунав не изглежда да е бил външна граница на Първото българско царство поне до някое време през X в. Според Василка Тъпкова-Заимова българската държава най-напред започнала да губи отвъддунавските си владения на изток и североизток, като това вероятно е станало при цар Симеон (893–927): вперил поглед в Източна Тракия и Константинопол, той не обръщал внимание на ставащото в земите отвъд Дунав. Последвала загубата и на отвъддунавските български владения на северозапад: най-вероятно, това се случило при Симеоновия син Петър (927–969). Не е изключено в споменатите териториални загуби на България пръст да е имала и византийската дипломация, но тези процеси са останали незабелязани от тогавашните византийски автори[36].

За нас е по-важно да се опитаме да установим каква е била представата на българите през VIII–X в. за граница и гранична зона, и то във връзка с охраната на северозападните български земи. Предварително трябва да уточним, че по правило през Средновековието границите често се местели в една или друга посока, т.е. имаме мигриращи граници, за разлика от относително фиксираните граници, характерни за римската Античност, които – както се вижда и от т.нар. Рейнско-Дунавски *лимес* – оставали непроменени в продължение на столетия.

Не е сигурно кога точно е започнало разширяването на новообразуваната Българска държава в северозападна посока. Археологическите данни обаче показват, че тя е строяла землени валове за охрана на северозападните си земи: открити са останките от три землени вала в дн. Северозападна България – т. нар. Островски, Хайредински и Ломски вал, които преграждат в меридионална посока равнината от десния бряг на Дунав до северните склонове на Стара планина и които могат да бъдат отнесени към края на VII или началото на VIII в. С други думи, възможно е това да са били погранични защитни съоръжения на младата Българска държава[37].

Разширението на Българската държава в северозападна посока не спряло дотук. Не е ясно по кое време е била присъединена към България и племенната територия на т. нар. тимочани – славянското племе, обитаващо земите по поречието на р. Тимок. Това може да е станало при българския владетел Крум (803–814). От изворите обаче научаваме за тимочаните едва покрай участието им през 818 г. в бунта срещу Омуртаг (814–831), основна

---

[36] В. Тъпкова-Заимова, „Ролята и административната организация на т. нар. Отвъддунавска България“ – *Studia balcanica* 2 (1970), 63–73.

[37] Р. Рашев, П. Иванов, „Хайредински вал“ – *ИМСЗБ* 11 (1986), 9–26.

роля в който изиграли две други, живеещи на запад от тимочаните славянски племена – т. нар. браничевци и ободрити (или абодрити)[38].

В крайна сметка, голямото разширение на България в северозападна посока довело през първата четвърт на IX в. до това, че границата между българите и източните франки се установила по Средния Дунав. Вероятно по това време е могло да бъде възстановено и корабоплаването по цялото течение на Дунав[39]. Определянето на самата българо-франкска граница обаче станало възможно едва след като Омуртаг успял да наложи властта си над разбунтувалите се ободрити, които обитавали левия бряг на Дунав, по долното течение на неговия приток Тиса. По това време изглежда, че южно от Дунав границата между българите и франките е минавала някъде в района между долното течение на двете реки Сава и Драва[40]. А пък северно от Дунав областта между реките Тиса, Марош (или Мureш), Кьорош и Темеш през IX и X в. е била под българска власт и е била – според Христо Димитров – организирана като *комитат* с център Видин[41].

Наистина, според полулегендарните сведения, които се съдържат в един доста по-късен извор (т. нар. *Унгарски аноним*), маджарите при придвижването си на запад заварили в територията между реките Тиса и Марош някакъв вожд Салан; той бил внук на *Keanus Magnus* ('велик кан'?) – господаря на България, който бил завладял тези земи. А пък земята от р. Морус (дн. Марош/Мureш) до крепостта Урсуа (дн. Оршова) била заета от „*някакъв вожд на име Глад*, [произхождащ] *от крепостта Будин*" (*quidam dux nomine Glad de Budin castro*); той бил дошъл по тези земи с помощта на куманите (печенезите?) и негов потомък бил Охтум. Когато маджарите нападнали владенията на Глад, в боя загинали двама кумански (печенежки?) вождове и „*трима български князе*" (*tres knezy Bulgarorum*), чийто началник

---

[38] Като приема, че в началото на IX в. е съществувала Бдинска военно-административна област, В. Вълев изтъква, че между организирането на тази област и бунта на тимочаните срещу Омуртаг няма връзка – вж. В. Вълев, „Тимочаните и Бдинската област в началото на IX в." – *ИМСЗБ* 11 (1986), 27–42. Вж. и Н. Заяков, „Тимочаните в ранната история на българската държава" – *ИМСЗБ* 13 (1988), 49–69.

[39] *Л.* Симеонова, „Пътуване по Дунава (IX–XI в.)" – В: *Пътуванията в средновековна България. Материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм"*, Шумен, 8–11 май 2008 г. (Велико Търново: Абагар, 2009), 104–109.

[40] V. Gjuzelev, "Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ertsen Hälfte des IX. Jahrhunderts" – *Byzantinoslavica* 2 (1966), 15–39. За дипломатическите контакти между Омуртаг и Людовик Благочестиви във връзка с ободритите вж.: L. Simeonova, "The Short Fuse. Examples of Diplomatic Abuse in Byzantine and Bulgarian History" – *Byzantinische Forshungen* 23 (1996), 55–75, по-спец. с. 58.

[41] Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието* (София: Академично издателство „Марин Дринов", 1998), с. 53.

бил Глад. Разбирайки колко силни са маджарите, Глад се обърнал за помощ към „*императора на гърците и дукса на българите*“. Българският *dux*, който бил роднина на Глад, пристигнал бързо, като водел със себе си и помощен отряд от гърци. Охтум (или Ахтум), който бил потомък на Глад, управлявал същата област, простираща се между реките Марош, Тиса и Дунав, по времето на унгарския крал Ищван I (1000–1038)[42].

Тази унгарска анонимна хроника обаче е доста късна: тя е създадена около началото на XIII в. Нейният автор вероятно е черпил сведения от най-ранната версия на „*Деяния на унгарците*“ – тази от XI в., като в разказа си е включил и предания, легенди и фолклорни елементи[43]. Въпреки наличието на хронологически неточности обаче, от текста става ясно, че при пристигането на маджарите в Панония там е имало най-малко трима български князе. Те се ползвали с голяма автономия, т.е. имали са правото сами да посрещат и изпращат пратеничества и да водят преговори с унгарския предводител Арпад (ок. 895 – ок. 907), а когато се окажели в опасност, се обръщали за помощ към централната българска власт на юг от Дунава и може би – към Византия, ако последната в момента се намирала в съюзнически отношения с България[44].

Тъпкова-Заимова смята, че административно-военната уредба на отвъддунавските български земи вероятно е наподобявала късноантичната система, при която варвари-готи получавали правото да се заселят като *федерати* в пограничните имперски провинции Долна Мизия и Скития. Те трябвало да служат за преграда срещу нови варварски нахлувания в граничните територии на страната. Т.нар. Отвъддунавска България всъщност е била федератска територия със смесено население, доведено от различни краища, за да пази границата[45]. Наистина, „*Унгарският аноним*“ споменава, че господарят на България *Keanus Magnus*, завладявайки земите по Тиса и Дунав чак до пределите на рутените и полоните, бил заселил в тези територии „*склави и българи*“[46]. Що се отнася до названието на управителите на българските земи в Панония, един доста по-ранен извор – т.нар. *Фулденски анали* – съобщава под рубриката си за 827 г., във връзка с потушаването на бунта на местните славяни от Омуртаг, че тези земи имали *rectores* (лат. ‘управители’)[47].

---

[42] *ИБИ*, XXXI [=*Латински извори за българската история* (*ЛИБИ*, V/1)], (София: Издателство на БАН, 2001), 13–73.

[43] Пак там, с. 13.

[44] В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи през X–XII в.* (София: Издателство на БАН, 1976), 26–28.

[45] Пак там, 30–31.

[46] *ИБИ*, XXXI (=*ЛИБИ*, V/1), (София: Издателство на БАН, 2001), 24–25.

[47] *ИБИ*, VII (=*ЛИБИ*, II), (София: Издателство на БАН, 1960), с. 42.

Повече привърженици сред българските учени има т.нар. теория за *комитатите*, като някои дори говорят за два вида *комитати* – външни (т.е., пограничні) и вътрешни. За наличието на *комитати* в уредбата на Първото българско царство научаваме най-напред от *Бертинските анали*, във връзка с езическия бунт от 866 г.: тогава „*всичките боляри от десетте комитата*" се събрали пред двореца на Борис I (852–889) и искали да го убият, задето предал традициите на дедите им. Интересно е обаче, че в латинския текст управителите на тези *комитати* са наречени не *comites*, а е използвано по-общото понятие *proceres* (лат. 'предводители')[48]. За *комитати* в югозападните български земи по времето на Борис I и неговия син Симеон говори и Теофилакт Охридски[49]. За един *комес* на пограничната, крайдунавска българска област от времето на княз Борис научаваме и от византийския хронист Лъв Граматик[50]. Наръшкият пограничен надпис от 904 г. споменава един *комес* (гр. *komes*) от времето на цар Симеон – това бил *комесът* Дристар[51]. Иван Венедиков смята, че през IX и X в. цялата територия на България е била разделена на *комитати*, като този модел на административно устройство на Българската държава водел началото си от реформа на Крум[52]. От изброените примери обаче се вижда, че в България *комеси* (или на български, 'комити') е имало при Борис I и Симеон, но не и преди това; най-вероятно *комитите* са били управители на пограничні области, които са съчетавали гражданска административна власт с военни правомощия.

Александър Каждан посочва, че във Византия понятието *comes* (гр. *komes*) е имало различни значения, но още отначало то е предполагало изпълнението на специфични функции от лицето, носещо този титул. В по-късно време названието *komes* продължило да се употребява за чиновници с какви ли не функции в имперската администрация (финансови, юридически и др.); понякога с това понятие се означавали и нисши офицерски чинове в сухопътните и военноморските сили на Византия[53]. В ранна Византия съществувала и длъжността *комес на Изтока* (лат. *comes Orientis*), която била въведена с Диоклетиановите реформи в началото на IV в. и престанала да съществува през VII в. Този *комес* изпълнявал висши военно-

---

[48] Пак там, с. 287. Вж. L. Simeonova, *Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s – 880s* [Classical and Byzantine Monographs XLI], (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1998), 181–182.

[49] *ИБИ,* XXX (=*ГИБИ,* IX/2), (София: Издателство на БАН, 1994), с. 69.

[50] *ИБИ,* IX (=*ГИБИ,* V), (София: Издателство на БАН, 1964), с. 156.

[51] В. Бешевлиев, *Прабългарски епиграфски паметници* (София: Издателство на Отечествения фронт, 1981), 116–119.

[52] И. Венедиков, *Административното и военно устройство на България през IX и X в.* (София: Военно издателство, 1979).

[53] *ODB*, 484–485.

административни функции в провинциалната имперска администрация и се подчинявал единствено на *префекта* на Източния диоцез[54]. Ако приемем, че *комесът* (бълг. 'комитът') е бил управител на пограничната военно-административна единица в Първата българска държава от времето на княз Борис насетне, тогава трябва да си зададем въпроса защо по това време – през втората половина на IX в. – България е възприела от Византия един по-стар, късноантичен модел на провинциално устройство вместо съвременния ѝ византийски модел на темната организация. В самата Византия легионната система престанала да съществува още през VII в., а на нейно място се появила т.нар. *темна* войска, организирана в рамките на военно-административни окръзи – *теми*. Начело на византийската *тема* (или *стратегия*) стоял граждански и военен управител, който най-често бил с ранг на *стратег*[55]. В изворите, отнасящи се за България от посочения период, няма сведения за български *стратези*[56]. Последното споменаване на *комес* (бълг. *комит*) в Първата българска държава се отнася за *комит* Никола – бащата на цар Самуил[57].

Напоследък в българската историография доби популярност тезата, че *комитатите* са били военно-административни единици, които са били разположени само по периферията на Вътрешната област на България[58]. В такъв случай отвъд тях е възможно да е имало територии, населени с *федерати* поне дотогава, докато Българската държава не изгубила отвъддунавските си владения през X в., в резултат от което пък граничните ѝ области останали оголени за варварски нахлувания. Това поставя и въпроса за граничните войски на Първата българска държава. Иван Венедиков предполага, че походите срещу съседни земи, като например походът на двамата Симеонови пълководци срещу сърбите в 923 г., са потегляли по всяка вероятност не от столицата Плиска или Преслав, а от гранични области на България и в тях са участвали войските, дислоцирани в тези области[59].

---

54 Пак там, 1533–1534.

55 Пак там, с. 1963.

56 От друга страна, има данни за съществуването на поне един магистър в България през X в., но не е ясно дали това е било само почетен титул или въпросният магистър е имал някакви функции в българската администрация и какви са били те. Вж. И. Йорданов, „Печати на Григорий Магистър на българите през X век“ – В: Ц. Степанов, В. Вачкова (съст., ред.), *Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов* (София: Тангра, 2004), 507–511.

57 *ODB*, 1140–1141. Вж. и В. Тъпкова-Заимова, *„Българи родом...“ Комитопулите в летописната и историографска традиция* (Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2009).

58 В. Гюзелев, *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век* (София: Наука и изкуство, 1969), с. 385 сл.

59 Венедиков, *Административното и военно устройство на България*, с. 86 сл.

Като един от центровете на *комитати* в Първата българска държава обикновено се посочва Бдин[60]. Според Александър Кузев Бдин е бил административен център на областта, която се простирала от р. Керес (унг. Кьорьош) до Трансилвания и „*от Будин до Зорен*“ (*usque in Budin ac Zoren*), т.е. от Видин до Турну Северин. Това била областта, управлявана от Глад и Охтум[61]. Кузев гради тезата си въз основа на споменатия по-горе „*Унгарски аноним*“ и допълващото го в известен смисъл „*Пространно житие на св. Герхард, епископ на Чанад*“[62]. Според житието на св. Герхард Охтум/Ахтум (унг. Айтон) бил могъщ владетел, чиято резиденция се намирала в гр. Морисена (дн. Чанад на р. Мureш). Той се бил покръстил „*по гръцкия ритуал*“ във Видин, притежавал безкрайно много добитък и коне, обширни земи и много дворци, бил заграбил и властта над кралските солници при р. Моросиум (дн. Мureш), като настанил между устията на тази река и Тиса свои поданици, които направил и данъкоплатци; той изобщо не почитал крал Ищван[63]. Житието обаче изрично споменава, че огромната си власт Охтум бил „*приел от гърците*“. Той построил и православен манастир в гр. Морисена и го населил с гръцки монаси. В житието на св. Герхард има легендарни моменти и неточности, тъй като то е писано доста късно – едва през XIV в. Не можем обаче да пренебрегнем две неща в него: първо, че действията на Охтум са се развивали по времето на унгарския крал Ищван I (т.е., през XI в.) и второ, че Охтум „*получил властта си от гърците*“ (т.е., от Византия). Това ни навежда на мисълта, че дори и да е бил някакъв далечен потомък на Глад, Охтум най-вероятно е бил един от онези полуавтономни местни владетели, на които през първите две десетилетия на XI в. Василий II поверил управлението на територии, разположени по периферията на Византия. Империята нямала достатъчно ресурси да управлява и защитава тези земи, а в същото време се нуждаела от буферни зони по границите си. Според Флорин Курта кръщението на Охтум във Видин трябва да е станало по някое време след 1002 г., т.е. след превземането на града от Василий II[64].

От казаното дотук се вижда, че Видин едва ли е могъл да бъде център на български *комитат*, който обхващал земите, владени от Глад, а по-къс-

---

60 А. Кузев, „Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав, III: Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин“ – В: *Известия на Народния Музей – Варна* 4 (1968), 27–55, по-спец. с. 46. Вж. и В. Вълов, „Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI в.“ – *ИМСЗБ* 13 (1988), 21–47.

61 Кузев, „Приноси“, с. 46.

62 *ИБИ,* XXXII (=*ЛИБИ,* V/2), (София: Издателство на БАН, 2001), 8–12.

63 Пак там, с. 9.

64 F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 248–250.

но – и от Охтум. Тези земи се простирали далече на северозапад от Видин, отвъд Дунав. Самият Охтум, който до онзи момент може да не е бил покръстен, е трябвало да приеме православието, за да му даде Византия правото да управлява посочените земи в разрез с териториалните претенции на тогавашния унгарски крал.

А какъв е бил статутът на крепостта Бдин в Първата българска държава? На този въпрос историята не дава отговор. Все пак бихме могли да приемем, че Бдин се е превърнал отново в гранична крепост на България при царете Симеон или Петър. През X в. нейното стратегическо значение нараснало, тъй като тя се оказала на пътя на маджарите по време на честите им нахлувания в българските земи: сведения за такива нахлувания имаме за периода от 934 до 962 г.[65] Лишена от отвъддунавските си (*федератски*?) владения, които биха служили като преграда между вътрешността на страната и номадите отвъд реката, през по-голямата част от X в. България била изложена на нападенията на печенези и маджари. Тъпкова-Заимова отбелязва, че когато и Византия „стъпила“ на Дунав, липсата на подобна гранична територия я изложило на набезите на отвъддунавските номадски племена[66]. Бдин ще да е бил укрепван допълнително в хода на десетото столетие, за да се превърне в онази яка крепост, която в началото на XI в. Василий II бил принуден да обсажда цели осем месеца. В крепостта вероятно е имало голям гарнизон, който е бил част от войските, разположени из пограничните области на България.

Както би могло да се очаква, Бдин се оказал в театъра на бойните действия, довели до окончателното падане на българските земи под византийска власт. В своя компилативен труд, базиран на по-стари истории или военни доклади, Йоан Скилица описва епичния сблъсък между цар Самуил (997–1014) и император Василий II. Само в един-единствен от запазените преписи на труда на Скилица – т. нар. Виенски препис (или MS U) – се споменава, че след като избягал от Византия, Петровият син Роман успял да се добере до Видин (Skylitzes 16, 11)[67]. Някои учени смятат, че Роман е пристигнал не във Видин, а във Воден и че допълнението „*eis Vidinin*“ (гр.) в текста на Скилица вероятно е направено от създателя на Виенския пре-

---

65 *История на България*, II (София: Издателство на БАН, 1981), 371–374.

66 Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад*, с. 33.

67 *ИБИ*, XI (=*ГИБИ*, VI), (София: Издателство на БАН, 1965), с. 275. За Виенския препис на Скилица вж. J. Wortley (trans.), *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811–1057* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), p. 312. За добавките на Деволския епископ Михаил към текста на Скилица вж. В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви* (София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994), 45–57, 263–265.

пис– епископ Михаил Деволски[68]. Във всеки случай, нито един от другите преписи или по-късни редакции на Скилица не споменава на кое място в България е пристигнал Роман, за да установи контакт със Самуил, нито пък става ясно дали по това време Видин е бил център на някакъв военно-административен окръг в Самуиловата държава, или не.

И така, Скилица пише, че в 1002 г. императорът се отправил на поход срещу Видин и го подложил на обсада, която траяла осем месеца. Накрая градът бил превзет от ромеите с щурм (Skylitzes 16, 30)[69]. Във версията на Виенския препис (MS U) се дава още една една подробност, за която другите преписи и редакции на Скилица не казват нищо, а именно, че по време на обсадата на Видин българските водачи проявили находчивост и използвали голям глинен съд, с който били в състояние да гасят гръцкия огън[70].

Преди да напусне града, Василий II допълнително укрепил Видин. На връщане към Константинопол той разграбвал и разрушавал всички български крепости, които се окажели на пътя му. Докато траела византийската обсада на Видин обаче, Самуил извършил операция, с която вероятно е целял да накара императора да се откаже от плановете си да превземе крепостта: българският цар изненадващо нападнал панаира, който всяка година се провеждал в Адрианопол на празника Успение Богородично (15 август), заграбил огромно количество плячка и се завърнал в страната си[71].

Не е ясно какво било накарало Василий II да се отправи точно към Видин, а не към някоя друга крепост в Самуиловата държава. В съвременната наука преобладава мнението, че тъй като в онзи момент най-вероятно е имало действащ унгарско-византийски съюз, императорът може да се е опитвал да си прокара коридор в северозападна посока – до териториите, намиращи се под унгарска власт – и така да удари Самуил в гръб. По всяка вероятност този унгарско-византийски съюз е бил сключен след като българо-унгарските отношения се влошили: дали това е станало заради раздялата на Самуиловия син Гавраил Радомир с унгарската му съпруга или напротив – разривът между съпрузите е бил предхождан от разваляне на българо-унгарските отношения, не се знае. В подкрепа на тезата, че е имало унгарско-византийски съюз, говори и фактът, че един полуавтономен

---

68 С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер* [Византолошки институт – САНУ Посебна издања, књига 21], (Београд, 1998), с. 76.

69 *ИБИ,* XI (=*ГИБИ,* VI), с. 282.

70 Пак там. Срв. Wortley (trans.), *John Skylitzes,* p. 328, note 156.

71 *ИБИ,* XI (=*ГИБИ,* VI), с. 282. Срв. *Л. Симеонова, Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70-те години на XI в.),* (София: Парадигма, 2006), с. 233.

местен владетел от кралството на Ищван I – гореспоменатият Охтум (унг. Айтон) – приел кръщение *„по гръцки ритуал“* във Видин и добил властта си от гърците[72].

3. Днешният български Северозапад – гранична зона на Византия през XI–XII в.

Когато днешна Северна България и Добруджа станали гранични територии на Византия, провинциалната администрация на империята трябвало да се пригоди към новото положение[73]. Но, както изтъква Тъпкова-Заимова, окончателното военно-административно уреждане на севернобългарските райони не е станало веднага след завоюването им от Василий II, а по-късно: вероятно то е съвпаднало по време с общите мерки за управлението на империята и с тези, отнасящи се за църковното уреждане на Охридската архиепископия, т.е. около 1019 или 1020 г.[74] Като териториално-административна единица *катепанатът* Паристрион (или Парадунавион, букв. ‘страна край Дунава’) се споменава в изворите едва около средата на XI в.[75] От това време датират и първите печати на управители на областта[76].

От имперска гледна точка, покоряването на българските земи и „завръщането на Византия на Дунава“ трябва да се отчете като успех за императорите Йоан Цимисхи и Василий II: те успели да възстановят империята в някогашните ѝ граници в източните и централните части на Балканите, като за целта унищожили една голяма и независима държава със собствена идентичност, която се била установила по тези земи. Както посочва Пол Стивънсън, народи, които преди това били обект на имперската външна политика, сега се превърнали в обект на нейната вътрешна политика. Дипломатическите похвати, които били използвани, за да се осигури стабилност в земите непосредствено отвъд имперските граници, сега били заменени с други похвати, целящи да накарат жителите на завоюваните земи да се приспособят към положението си на поданици на Византия. Нещо повече: отместването на

---

[72] За библиография по въпроса вж. Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 119 и бел. 147, 148.

[73] Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 34–70.

[74] Пак там, с. 56. Вж. и И. Божилов, „Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X век“ – *Studia Balcanica* 2 (1970), 75–96; И. Божилов, *България и Византия на Долния Дунав в края на X в.* (София, 1977).

[75] P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), p. 78.

[76] I. Jordanov (ed.), *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria* 3/1 (Sofia: National Institute of Archaeology with Museum – BAS, 2009), №№ 1373–1377.

имперската граница на север до Дунав принудило империята да влезе в пряк допир с номадите, обитаващи териториите отвъд реката[77].

И така, не можем да бъдем сигурни кога крайдунавските територии на вече несъществуващата Българска държава са получили окончателната си военно-административна структура в рамките на Византия – дали това е станало около 1019–1020 г., когато била учредена и Охридската архиепископия, или по-късно, около средата на XI в. Но, както подчертава и Тъпкова-Заимова, като гранична зона Паристрион е бил управляван с голяма гъвкавост: *„Така след много перипетии, промени и реорганизации, много от които са недоизяснени поради оскъдността на изворите, се стига до едно положение, което* […] *напомня времето отпреди съществуването на Българската държава. И тогава властта на империята в Малка Скития и Мизия не е била „призрачна", но условията са били пак такива, че въпреки наличието на официален военно-административен апарат в провинциите и градовете, защитата е била поверена главно на федерати* (гр. *enspondoi*). *В крайна сметка и в единия, и в другия случай византийската власт ще бъде принудена да се откаже от тези земи, които за нея никога не са били истинска „ромейска" територия"*[78].

По въпроса за реорганизацията на завладените български земи при Василий II и Стивънсън подчертава, че с анексирането им северната граница на Византия се установила на Дунав, но няма никакви податки, че императорът е учредил някаква гражданска или финансова администрация по Долни Дунав, а още по-малко – че е организирал специална *тема* Паристрион. Вместо това Василий II, както и Цимисхи преди него, разчитал на военните командири на разположени далече една от друга крепости. В тези крепости имало големи гарнизони, а тилът им се охранявал от силна армия, разположена на юг от Стара планина – във Филипопол и Адрианопол[79]. Кетрин Холмс, от своя страна, изтъква, че с кампанията си срещу Видин в 1002 г. Василий II не успял да възстанови имперския контрол над Източна България. За пълно установяване на византийската власт по Долни Дунав би могло да се говори едва около 1016 г., т.е. по времето, за което има сигурни сведения, че имперските армии повторно са окупирали Източна България[80].

След кампанията си на Балканите Василий II съсредоточил усилията си на Източния фронт[81]. Едва в края на дългото си царуване той отново

---

77 Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, p. 79.

78 Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 69–70.

79 Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, p. 80.

80 C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, (Oxford: Oxford University Press, 2005), 496–497.

81 Пак там, 299–391.

насочил вниманието си към земите край Дунав. Макар и администрацията, установена в българските земи непосредствено след завоеванията на Василий II, да е трудна за реконструиране, все пак от запазените извори – и преди всичко от Скилица – се разбира, че става дума за военно управление: стари укрепления били превзети от византийците, издигнати били и нови кастели, а известни военачалници като Евстатий Дафномел и Константин Диоген продължили да воюват за завладяването на отдалечени от столицата територии.

Първото преминаване на печенезите през реката-граница станало още през 1026 или 1027 г. при Константин VIII (1025–1028). То сложило началото на борбата на Византия с отвъддунавските номади, която се водила по Долни Дунав в продължение на век и половина[82]. Отсечката от *лимеса* между Дръстър и Дунавската делта била защитена от крайбрежни укрепления (гр. *phrouria*), а по реката патрулирал имперският флот. Неговата база била на Черноморското крайбрежие – отначало в Месемврия, а след това в Анхиало. Сведения за това намираме в житието на св. Кирил Филеот, който на младини служил във флота[83]. Плавайки на север покрай Черноморския бряг, патрулиращите кораби навлизали в Дунав през неговата делта. Не е ясно до коя точка нагоре по реката са стигали те, но това едва ли е било много след Видин.

Ако *лимесът* от дн. Исакча до Видин е бил що-годе охраняван, нещата не стояли така в земите, разположени по-нагоре по Дунав, между крепостите Видин и Сирмиум/Срем (дн. Сремска Митровица) на десния бряг на Сава. Макар че те също били завладени от Василий II, при неговите наследници на трона Константин VIII и Роман III (1028–1034) тамошните укрепления били оставени без гарнизони. Византийското военно присъствие по тези земи при Василий II се доказва по археологически път от големия брой фолиси, сечени от този император и намерени в няколкото укрепления по брега на реката, за които се знае, че са били възстановени от него. Скоро след смъртта му (1025 г.) обаче въпросните периферни територии били предадени под управлението на местни жупани, докато византийските гарнизони се изтеглили на юг, в областта между Ниш и Скопие[84].

През остатъка от XI и почти целия XII в. днешна Северна България се оказала обект на нахлувания и грабежи от страна на отвъддунавските номади. Военните гарнизони по *лимеса* не успявали да окажат нужна-

---

82 Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 71–72.

83 В. Гюзелев, „Сведения за български градове и области в житието на Кирил Филеот (XI в.)“ – В: Гюзелев, *Средновековна България*, 61–67, по-спец. с. 64. Срв. И. Йорданов, „Анхиало според данните на сфрагистиката“ – *Археология* 35/3 (1993), 36–50.

84 Симеонова, *Пътуване към Константинопол*, 148–149.

та съпротива. Както се изразява Йоан Зонара, който живял не много по-късно от описваните събития, причината за нахлуването на узите на юг от Дунава била „*поради малкия брой на войниците и недоброто отнасяне към тях*“[85]. Въпреки опитите на императорите от Исак I Комнин (1057–1059) до Алексий I Комнин (1081–1018) да проведат реформи, целящи да стабилизират войската, упадъкът на *стратиотите*, които в хода на няколко столетия били гръбнакът на *темната* армия, продължил през целия XI в. Намаляването на броя на стратиотските стопанства и тяхното обедняване несъмнено водело до отслабване на самия стратиотски институт. За дезорганизацията на армията допринасяли и честите метежи, вдигани от военачалници. Така се стигнало до това, че вместо да се рекрутира *темна* войска, редиците на армията трябвало да се запълват с наемници и професионални войници, на които да се повери и защитата на империята. Хазната обаче не винаги била в състояние да плаща на наемниците, което пък водело до недостиг на военни контингенти от наемници или до бунтове от тяхна страна. Разбира се, *стратиотите* не изчезнали напълно, но сред тях вече имало и немалко чужди заселници: това проличало най-ясно в епохата на Комнините. Имперското правителство все по-често прибягвало до услугите на „варварски“ вождове, които търсели земя за заселване по Дунавския *лимес* и срещу това се ангажирали да охраняват крайдунавските земи. А това, както изтъква Тъпкова-Заимова, много напомняло на ситуацията отпреди създаването на *темната* организация[86], т.е. отпреди VII в.

Понякога новите имперски поданици (гр. *hypospondoi*) – печенези, кумани или узи – се бунтували срещу централната власт, която пък прибягвала до старата имперска тактика да ги настройва едни срещу други. Тази тактика обаче не винаги се оказвала успешна, тъй като имало случаи, когато печенезите и куманите се обединявали в общ фронт срещу имперското правителство.

Нашествията на печенезите по Долни Дунав, отслабването на империята в резултат от претърпените през 1071 г. поражения на Източния и Западния фронт, а именно – в битката със селджуците при Манцикерт и в битката, довела до превземането на важната крепост Бари от норманите, както и увеличените налози при Михаил VII Дука (1071–1078) станали причина за ширещо се недоволство сред населението в западните български земи. През 1072 г. избухнало въстание, предвождано от скопския първенец Георги Войтех и Константин Бодин, потомък на Самуил и син на дуклянския княз Михаил. Скоро бунтът се разпространил от Скопие

[85] *ИБИ*, XIV (=*ГИБИ*, VII), (София: Издателство на БАН, 1968), с. 200.

[86] Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 88–90.

към Ниш, после обхванал Сирмиум/Срем, земите по поречието на Сава и крайдунавските градове и стигнал чак до Видин[87]. Въстанието било потушено на следващата година от *дука* Никифор Вриений, който в съчинението си „*Исторически бележки*“ ни е оставил сведения както за печенежките нападения отсам Дунав и за споменатото въстание, така и за ред други съдбоносни събития за времето от 1057 до 1081 г.[88]

Такъв е историческият контекст, в който трябва да се разглежда и борбата на възкачилия се на трона в 1081 г. Алексий I Комнин срещу „варварите“ по Долнодунавските земи. Важен епизод от тази борба с нахлуващите през реката „варвари“ представлява походът му към Видин. И така, през 1114/15 г. куманите нападнали Видин, докато императорът се намирал във Филипопол, за да обръща в правата вяра еретици „манихеи“, т.е. павликяни. Ана Комнина (Alexiad. XIV.9) описва този епизод от действията на царствения си баща по следния начин:

> „*Докато ставало това и докато се водила с манихеите тази словесна борба, някакъв човек дошъл откъм Дунава и съобщил, че куманите са преминали* [реката]. *И императорът, без да се бави изобщо, събрал наличните войници и тръгнал към Дунава. Но когато стигнал във Видин и не намерил варварите, които, като се научили за пристигането на самодържеца, успели да преминат обратно реката, той веднага отделил смели войници и им заповядал да започнат преследване на варварите. Войниците преминали Истъра и тръгнали веднага подир тях. И те ги преследвали три денонощия, но когато видели, че куманите преминават със салове една река, течаща отвъд Дунава, върнали се при самодържеца, без да свършат нещо. Императорът се разсърдил, че войниците не настигнали варварите, но все пак и това сметнал като частична победа, защото отблъснал варварите само с мълвата* [за идването си] *и защото приобщил към нашата вяра мнозина от нашите еретици. Така той спечелил двойна победа: над варварите – с оръжие, а над еретиците – с благочестиво слово*“[89].

Сведение за куманско нападение срещу Видин откриваме и в едно писмо на Теофилакт, архиепископ Български, до Видинския епископ. Не е ясно обаче дали в това писмо става дума за споменатото от Ана Комнина нападение

[87] *ИБИ*, XV (=*ГИБИ*, VIII), (София: Издателство на БАН, 1972), с. 115.

[88] P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire. Introduction, texte, traduction et notes* [CFHB 9. Series bruxellensis], (Bruxelles: Byzantion, 1975).

[89] *ИБИ*, XV (=*ГИБИ*, VIII), 138–139. Срв. P. Diaconu, *Les cumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècle* (Bucureşti: Editura Academiei, 1971).

от 1114/15 г. или за някое друго, по-ранно куманско нападение от началото на 90-те години на XI в. Ето какво пише Теофилакт до неизвестния ни по име Видински владика:

> *„Скръбно е положението ти, честнейши брате, и трогва всяко сърце. Кой ще каже противното? Отвън – нападения, отвътре – страхове* (2 Кор. 7, 5), *а помощник и съюзник няма отникъде... Защото кажи ми кому е леко в тия лукави дни? Никому, мисля… И тъй, не бъди малодушен, сякаш само ти понасяш страдания. Жестоки бирници ли имаш? Но те не са по-жестоки от ония по тукашните места… Кумани ли имаш, които нахлуват отвън? Но какво са те в сравнение с охридчани, които действат срещу мен от столицата?"*[90]

Куманите, заселени във Видинска област, продължили да създават проблеми на властите и по времето на Втората българска държава[91]. Но да се върнем на въпроса за Архиепископия България (по-късно – Архиепископия на Юстиниана прима и на цяла България) със седалище в Охрид. В края на 1018 или началото на 1019 г. императорът издал грамота (гр. *sigillion*), с която определял правомощията на автокефалния архиепископ в Охрид и изброявал кои са подчинените му епархии, общо 17 на брой. Видинската епархия не фигурира в този списък[92]. През май 1020 г. Василий II издал втора грамота, с която поставил под духовната юрисдикция на Охрид още 12 епархии, в т.ч. и Видинската:

> *„Видинският епископ заповядваме да има в градовете на епархията си 40 клирици и 40 парици. Защото тази епископия ми направи голяма услуга с това, гдето ни отвори входовете на удобен път в страната, трябваше да бъде снабдена всякак и с най-големи награди и във всичко да бъде издигната над най-добрите* [т. е. важните]. *Но за да не стане по-голяма и по-горна от архиепископията* [т.е. Охрид], *ние ѝ уравняваме клириците и париците с архиепископските, след като увеличихме числото на последните с 10 (от 70 ги възкачихме на 80)"*[93].

---

[90] *ИБИ,* XXX (=*ГИБИ,* IX/2), 140–141. Стоян Маслев обаче предполага, че това писмо е писано не след 1114/15 г., а по-рано – около 1107 г. Вж. С. Маслев, *Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ бъл-гарски (1090 – ок. 1126)* – В: *ИБИ,* XIX (=*ГИБИ,* IX/1), (София: Издателство на БАН, 1974), 59–61.

[91] П. Павлов, „Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.)" – *Исторически Преглед* 46/7 (1990), 16–26; Г. Николов, „Вътрешнополитическото развитие на възобновеното българско царство" – *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009), 167–177, по-спец. с. 173.

[92] Според някои по-ранни изследвания Видин е бил епархийски център още при Самуил: вж. Й. Иванов, *Български старини из Македония* (София, 1931), с. 57; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия,* I (София, 1924), 22–25.

[93] Снегаров, *История на Охридската архиепископия,* I, 57, 59, 83.

Според Цухлев издигането на Видинската митрополия до втора по ранг след Охридската архиепископия било резултат от политическите услуги, които Видинският владика вероятно е оказал на императора при превземането на Видин, но заедно с това отразявало и голямото стратегическо значение на Видинската крепост[94]. А пък загрижеността на Теофилакт Охридски, че не може да намери подходящ човек за овакантената епископска катедра на Видин, показва колко важна е била Видинската епархия в самия край на XI или началото на XII в. В писмо до управителя на Скопие Теофилакт пише: „*засега нямаме вакантна епископия, освен ако някой не каже Видинската, за която, ако и много да желаем, не можем да намерим достоен човек. Защото там е потребен такъв, който е подготвен и в духовните, и в мирските работи*“[95].

По всяка вероятност това писмо на архиепископа, адресирано до *дука* на Скопие Таронитопул, предхожда хронологически цитираното по-горе писмо, което Теофилакт е изпратил до неназован Видински владика и в което Охридският архиепископ се обръща към Видинския епископ като към човек, който вече е бил в Охрид и познава тежките условия в този град: „*Всичко сравних с това, което имаме в Охрид, защото ти го знаеш, като немалко време си живял в тази долина на плача* (Пс. 83, 7), *та* [само] *с намек да ти покажа цялото чрез неговата част*“[96]. Според Маслев благосклонното отношение на Теофилакт към адресата на това писмо показва, че Видинският епископ е бил негов избраник[97] – вероятно човек, който е служил в архиепископията на Охрид преди да заеме овакантената Видинска катедра.

Значимостта на Видинската митрополия ясно проличала в края на века при ръкополагането на йеромонаха Василий за епископ на Търново. За целта били доведени в Търново трима висши византийски духовници – Видинският митрополит и епископите на Проватон (дн. Провадия) и на Червен, като преди това било поискано разрешение съответно от Охридския архиепископ и Константинополския патриарх, както изисквал канонът. Самата церемония по хиротонисването на Василий се състояла на 26 октомври 1185 г.[98] Скоро след това в земите, които вече влизали в състава на възстановената Българска държава, започнала подмяната на гръцките владици с български. По този повод в писмо до митрополита на Корфу,

---

[94] Цухлев, *История на града Видин*, 98–99.

[95] *ИБИ*, XXX (=*ГИБИ*, IX/2), 98–100.

[96] Вж. по-горе, бел. 89.

[97] Маслев, *Проучвания върху някои произведения*, 60–61.

[98] М. Каймакамова, „Власт и история в България в края на XII и през XIII в.“ – *Зборник радова Византолошког института* 47 (2010), 215–245, по-спец. с. 217.

Педиадид (†2019), Охридският архиепископ Димитър Хоматиан (1216–1234) пише следното: „*Неотдавна българската власт, след като подчини нашата със сила, постави и архиереи във всички Църкви по тези места, тъй като едни от йерарсите, които дотогава ги оглавяваха, поради смяната на властта сметнаха за по-сигурно да се преместят на друго място, а други вече бяха починали*“[99].

В съборното решение от 1218–1219 г. на Синода на Охридската архиепископия[100] този въпрос е представен по-подробно, със своята предистория: „*Минаха вече много години, откак тези, които населяват Старопланинската област, надигнаха глава против ромейската власт… И така, те въведоха в епископско достойнство някакъв свещеник посредством един ромейски архиерей – сиреч блаженопочившия Видински епископ – и след това, като привлякоха ръката на папата в Стария Рим, чрез изпратения оттам кардинал, удостоиха го с патриаршеско достойнство. След това по обичая този новоизпечен патриарх обяви множество българи за епископи из цялата Българска църква, защото част от канонично и законно избраните архиереи се отдадоха на бягство по време на споменатата политическа буря, а други свършиха зле в ония трудни времена*“[101].

Освен значим в духовно отношение епархийски център, по време на византийското владичество Видин се превърнал и във важно икономическо средище на северозападните български земи. За това свидетелстват голямото количество византийски монети, датиращи от периода XI–XII в., които са намерени в района на днешните Видин и Монтана[102]. За разцвета на Видин по време на византийското владичество свидетелства и арабският пътешественик ал-Идриси, който преминал през българските земи в средата на XII в. Той пише, че „*Бидуни* [т.е., Видин] *е голям град на река Дану*“[103].

През лятото на 1195 г. Видинска област се оказала въвлечена в бойните действия между братята Петър и Асен и империята. Тогава българска войска била изпратена на северозапад, за да предотврати евентуално нахлуване на унгарците, с което крал Бела III (1172–1196) би могъл да окаже помощ на

---

[99] И. Илиев, *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите* (София: Анубис, 2010), 87–88. За друг превод на това писмо вж. П. Ников, „Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква“ – *Списание на БАН* 20 (1921), клон Истор.-филолог. и филос.-обществен, № 11, 42–50.

[100] За този синод вж. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I, 131–135.

[101] Илиев, *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*, с. 88. Срв. превода у Ников, „Принос към исто-рическото изворознание на България“, 50–58.

[102] *История на България*, III (София: Издателство на БАН, 1982), с. 57.

[103] Б. Недков, *България и съседните ѝ страни през XII в. според Идриси* (София, 1960), с. 75.

своя зет – византийския император Исак II Ангел (1185–1195). По всяка вероятност унгарците и византийците възнамерявали да ударят българите от две страни едновременно – от северозапад и от югоизток[104]. Самият Исак II Ангел се отправил срещу България с голяма войска, но не успял да стигне по-далеч от Източна Тракия, тъй като междувременно в Константинопол собственият му брат организирал заговор срещу него. Исак II бил пленен още при Кипсела на р. Марица и отведен обратно в столицата, без да успее да реализира плана си за поход срещу българите. Вероятно тези събития са накарали унгарския крал да се откаже от планираната военна кампания, а пък Петър и Асен успели да завладеят Видинската, Белградската и Браничевската област[105]. Унгарците обаче имали претенции към тези области и не признавали правото на възстановената Българска държава да наложи властта си над тях. Така от този момент насетне съдбата на Видин и неговата област се оказала трайно вплетена в развоя на българо-унгарските отношения[106], а от 1292 г. – и в отношенията между България и Сърбия[107].

Вместо епилог: имагинерният Бдин

В края на дванайстото столетие вековната мечта на Византия да установи трайно северната си граница по Дунав претърпяла окончателния си крах. Последвалите събития, а именно възстановяването на Българската държава при Асеневци, раждането на Латинската империя на Босфора и изместването на византийския имперски център в Мала Азия направили невъзможно по-нататъшното присъствие на византийците на Дунав. Превземането на цяла Мизия, вкл. и на Видин, от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот в 1278 г.[108] бележи само един епизод от неуспешните опити на възстановената в 1261 г. Византийска империя да разшири влиянието си

---

104 Вж. разказа на Никита Хониат – В: *ИБИ,* XXV (=*ГИБИ,* XI), (София: Издателство на БАН, 1983), с. 46. Пак там в бел. под линия неправилно е отбелязано, че в текста „Видин“ трябва да се разбира като „Воден“.

105 *История на България*, III, с. 130.

106 По-подробно за тези събития вж. П. Ников, „Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г. Историко-критическо изследване“ – *СпБАН* 20 (1921), клон *Истор.-филолог. и филос.-обществен*, № 11, 1–220, по-спец. 107–108, 159–162; П. Ников, „История на Видинското княжество до 1323 г.“ – *Годишник на Софийския Университет – Историко -филологически факултет* 18 (1922), 1–124, по-спец. с. 11, 16–17, 25; П. Ников, „Съдбата на северозападните български земи през средните векове“ – *Българска историческа библиотека* 3/1 (1930), 96–153.

107 За нахлуването на сръбския крал Милутин във Видин вж. Ников, „История на Видинското княжество“, 70–71, 83.

108 Сведения за това получаваме от поемата на Мануил Фил: вж. Х. Лопарев, *Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII – XIV вв.* (С. Петербург, 1891), с. 53.

на полуострова. В действителност Византия никога повече нямало „да се завърне" на Дунав.

От друга страна, именно по време на византийското владичество Видин започнал да се превръща в онзи голям и цветущ град, за който говорят изворите от следващата епоха – от XIII и XIV в. Вероятно още през XI–XII в. в мисловния свят на българите се зародила и една представа за Бдин като за творение на самия Константин Велики, а също и като част от богоизбраната „*Мезина земя*", т.е. Мизия/България. В „*Сказание на Исайя пророка как бе възнесен от ангел на Седмото небе*" се казва, че св. Константин [Велики], най-напред основал Новия Йерусалим, сиреч царството на ромеите със столица Константинопол, а след това основал и Бдин:

> *„Тогава светият Константин, като устрои цялото Йерусалимско царство и царските палати, тръгна с войските си към Дунав и създаде* ***град, наречен Бдин, а прозвището му бе Седмовърхи Вавилон****. И насели пак Константин българската земя от западните земи. И цар Константин създаде 70 града след като имаше всички тези земи. И тук пребивава в своето царство 62 години и почина"*[109].

Както изтъква Иван Билярски, „*Сказанието*" не е оригинално произведение, а е компилация от няколко различни елемента: то произлиза най-вече от библейската и близкоизточната пророческа литература[110]. Запазено е в един-единствен препис и е включено в т. нар. Кичевски сборник – сръбски ръкопис от началото на XVII в. Творбата най-вероятно е била компилирана в Западна България, но не е ясно кога точно е станало това – през XI, XIII или XIV–XV в.; тя принадлежи към манастирската книжнина и е била разпространявана в монашеска среда[111].

В българската историография все още обаче силно влияние оказва тезата на Йордан Иванов, според когото „*Сказанието*" по всяка вероятност е компилирано през XI в., т.е. по времето на византийското владичество[112]. Към тази датировка на „*Сказанието*" се придържа и Милияна Каймакамова: като се спира на неговата стойност като исторически извор, тя изтъква, че

---

[109] И. Билярски, *Сказание на Исайя пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България* (София: ПАМ Пъблишинг Компани ООД, 2011), 15–23, по-спец. с. 21. Вж. и по-ранното издание у В.Тъпкова-Заимова, А. Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България* (София: УИ „Св. Кл. Охридски", 1996), 227–240.

[110] Билярски, *Сказание на Исайя пророка*, с. 10.

[111] Пак там, 11–13, 209–210.

[112] Й. Иванов, *Богомилски книги и легенди* (София, 1925; 2^ро фототипно издание, изд. Наука и изкуство, 1970), с. 285 сл.

целта на този текст, както и на другите исторически съчинения от XI в., е била да се активизира съзнанието на читателите в две насоки – укрепване на православното съзнание на българите и утвърждаване на представата за старинността на тяхната (богоизбрана) държава[113]. Анисава Милтенова пък допуска, че византийският прототип на „*Сказанието*“ е възникнал през третата четвърт на XI в., докато българският му вариант е възникнал по-късно, тъй като отразява и събития от втората половина на XIII в.[114] Така или иначе, този текст показва, че в съзнанието на средновековните българи имагинерният „*Бдин/Седмовърхи Вавилон*“ се е свързвал с разпространените по онова време есхатологични нагласи. Едновременно с това „*Бдин*“ е бил част от мисловната конструкция, която представя българския народ като богоизбран, а „*Мезината земя*“ – като Нов Израил.

Имагинерният „*Бдин*“ се асоциира и със зодиите в старобългарските текстове на гадателните книги[115]. В този род прогностични съчинения зодиите са свързани не само с астрални и календарни съответствия; в тях се включват и таблици, указващи какви страни и народи попадат под влиянието на определен зодикален знак. Така зодиите придобиват характера на емблема на съответното място[116]. В „*Разумника*“ например е отбелязано, че „*българинът е бик* [т.е., Телец]“. В прогностичната таблица обаче „*Бик/Юнец*“ символизира Бдин. От всичките известни ръкописи на „*Разумника*“ (общо седем на брой), само в един – т. нар. Самоковски сборник, който е от много по-късна епоха – „*Бдин*“ е заменен с „*Влахия*“. Преобладаващото в ръкописите свързване на зодия „Телец“ с Бдин и заедно с това – с българите би могло да означава, че в „*Разумника*“ имагинерният „*Бдин*“ се явява като символ на независимата Иван-Срацимирова България. Освен това, тази тройна връзка (Бдин/Юнец/българи) вероятно насочва към една обща представа в средновековната култура, която очертава кодовете на етноаксеологическото пространство[117].

Благодарение на по-късните преписи на тези творби и на тяхното разпространение през вековете на османското владичество „*Бдин*“ останал

---

113 М. Каймакамова, „Историографската стойност на Български апокрифен летопис“ – В: Степанов, Вачкова (съст., ред.), *Civitas divino-humana*, 417–441.

114 А. Милтенова, „Низовата книжнина през XIII век: сборници, произведения и цикли в българската и в сръбската книжнина“ – *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009), 365–379, по-спец. 371– 373.

115 А. Ангушева-Тиханова, *Гадателните книги в старобългарската литература* (София: Време, 1996).

116 Пак там, 146–149.

117 Пак там, 146–149.

да живее в мисловния свят на българите като символ на това, че те са богоизбран народ. От друга страна, Бикът като символ на „*Бдин*“, а и на цяла България навлязъл в европейската хералдика още през XV в. и останал там чак до края на XVII в. Така например, изображение на червена бича глава с кръст между рогата и/или с корона над главата се среща нееднократно в гербовници от германските земи през XV–XVII в., като в надписи над гербовете изрично е указано, че това е герб на „(херцога на) Видин“, а в някои случаи – и на „императора на България“. Така символът Бик/Бдин/България навлиза в европейското хералидическо пространство и запазва спомена на европейците за средновековната Българска държава (вж. фиг. 1–5)[118].

Фиг. 1 „Стар“ герб на България (ок. 1530 г.), [Bayerische Staatsbibliothek, München, Hss Cod. icon. 391, fol. 4v] Надпис: *Pullgarie das allt k-d*.

Фиг. 2 Герб на императора на България, Вернигеродски гербовник (последна четвърт на XV в.), [Bayerische Staatsbibliothek, München, Hss Cod. icon. 308 n, fol. 17r]. Надпис: *Kayser von pulgaria*

Фиг. 3 Герб на херцога на България със столица Бдин/Видин, Гербовник на Конрад фон Грюненберг (1483 г.), [Bayerische Staatsbibliothek, München, Hss Cgm. 9210, f. 30]. Надпис: *Herzog von der Bilgri die hobtstat in der Bilgrii hast Budem*

[118] Дигитализираните гербове могат да се видят на следните сайтове: <http://heraldika-bg.org/BG-gerbovnici.htm>; <http://heraldica.hypotheses.org/1770 > (1.02.2017 г.).

Фиг. 4 Герб на херцога на България със столица Бдин/Видин, Гербовник на Конрад Грюненберг [Bayerische Staatsbibliothek, München, Hss Cgm. 9210, fol. 83]. Надпис: *Herzog von der Wulgry die haubtstat in d' Wulgry haist budem*

Фиг. 5 Герб на императора на България (началото на XVII в.), [British Library Add. MS 15694, fol. 11 r]. Надпис: *Kayser von Bulgar...*

Сашка Георгиева

Брачната дипломация в политиката на цар Самуил по отношение на западния дял на Балканския полуостров

В представата ни за Самуил като неуморен воин и умел пълководец сякаш няма много място за дипломация, при това брачна. Все пак изворите са запазили сведения за три брака, свързани с името на този български владетел – неговият собствен и тези на двете му дъщери Мирослава и Теодора/Косара[1]. Трите брака биха били част от целенасочена брачна дипломация, ако чрез тях са били преследвани и постигани политически или икономически цели. Анализът на всеки един от тях – на обстоятелствата и причините, довели до сключването им, както и на последствията от тях – ще ни помогне да открием дали цар Самуил е водил брачна дипломация, с какви цели и какво е постигнал с нея.

Да започнем с обстоятелствата около сключването на брака на самия Самуил. Преки известия за тях няма. Дори не знаем къде точно е живял той в деня на сватбата си. Малкото сведения, с които разполагаме за рода на Самуил, локализират живота и дейността на семейството му в западния дял на българските земи, макар за това също да няма изрично посочване в изворите. Факт е обаче, че няколко години след като през 971 г. Йоан Цимисхи превзема североизточните български земи заедно със столицата Велики Преслав и пленява синовете на цар Петър, Самуил заедно с тримата си братя – Давид, Моисей и Аарон – подема борба за възстановяване на българската държавност. Това означава, че баща им комит Никола, когото Скилица определя като „*един от велемощните комити*“ в България, е управлявал земи, които са се намирали извън територията, покорена от византийците. Това се потвърждава и от района на действие на синовете на Никола – т. нар. Комитопули – от 976 г. насетне. Наистина не е задължително лобните места на Давид и Моисей да са съвпадали с техните местоживелища. Но, така или иначе, те са свързани с югозападните български земи, където по-късно Самуил възражда българската държавност.

[1] Браковете на сина му Гаврил Радомир излизат извън географския ареал на настоящото изследване. За тях вж. С. Георгиева, „Брачният живот на Гаврил Радомир – любов или политика“ – *Исторически преглед* 69/1–2 (2013), 3–19.

Може да се добави още един аргумент в полза на твърдението, че комитатът на Никола е бил в югозападните български земи: епископ Михаил Деволски пише, че Самуил бил женен за Агата, дъщерята на драчкия *протевон* Йоан Хрисилий[2]. Тази добавка към историята на Скилица показва, че Самуил се сродил с висш византийски сановник от Дирахион/Драч – град, който се намира в западния край на Балканския полуостров. Ако бракът е бил сключен по времето на мирните българо-византийски отношения при цар Петър, той би могъл да послужи като аргумент, че военно-административният окръг на комит Никола се е намирал в югозападните краища на царството.

За съжаление, няма конкретни указания в изворите за датата на Самуиловата сватба. Две са допустимите възможности за датирането ѝ. Едната отнася сключването на брака към времето преди завладяването на Българското царство от византийците – или в самото начало на 70-те години на X в.[3] или още по-рано – към 967 г.[4] Другата приема като приблизителен terminus ante quem за това събитие 976–978 г.[5] С други думи, женитбата на Самуил за Агата от Драч трябва да е бил сключен или към края на царуването на Петър, т.е. по време, когато между България и Византийската империя е царял мир, или в годините, когато Комитопулите започнали борбата срещу Византия за възстановяване на Българското царство. В първия случай става въпрос за брак, който свързвал дъщерята на висш магистрат във византийски град и сина на един от провинциалните управници на Българското царство. Сродявали се фамилиите на двама заможни боляри от две съседни страни, намиращи се в дългогодишни мирни отношения: това е показателно за връзките, създавани между членовете на приблизително едни и същи социални слоеве. Бракът е свидетелство и за общност на интересите на сродилите се.

Ако пък приемем, че бракът бил сключен около началото на въстанието срещу византийското владичество, т.е. след 976 г., това би било свидетелство за общност на политическите интереси на представителите на две

---

[2] I. Thurn (ed.), *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 5], (Berlin, New York, 1973), p. 349; С. Пириватрић, *Самуилова држава, обим и карактер* (Београд, 1997), с. 78, бел. 14; P. Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar Slayer* (Cambridge, 2003).

[3] И. Божилов, *Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България*(София, 1983), с. 90; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България (VII–XIV век),* (София 1999), I, с. 326.

[4] Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 86 и бел. 42: разсъждения над хронологията на събития, свързани с рождената дата на Гаврил Радомир, съответно със сватбата на неговите родители Самуил и Агата. Гаврил Радомир трябва да е бил поне десет годишен, за да е осъзнавал какво очаква Иван Владислав и да се застъпи за живота му. Ако убийството на рода на Аарон е станало през 987 г., тогава Гаврил Радомир трябва да е роден поне през 978 г. А ако смъртта на Аарон се отнесе към 976 г., тогава Гаврил Радомир трябва да е роден към 967.

[5] Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 78.

вече враждуващи страни, което е малко вероятно. То трудно би могло да се обясни с политическата гъвкавост на дрaчкото гражданство, което – според С. Пириватрич – следвало местния си интерес[6], тъй като за управителя на византийския град Дирахион сродяването с размирник би представлявало проява на нелоялност към императора. А да приемем, че Самуил е наложил този брак от позиция на силата[7], изглежда малко вероятно, защото дори и при по-късната датировка на сватбата – през втората половина на 70-те години на X в. – военните усилия на Комитопулите са насочени на изток, а не на запад, където византийската власт ни най-малко не е била разклатена.

Аз съм по-склонна да допусна, че бракът между Самуил и Агата е бил сключен в периода на мирните отношения между Византия и Българското царство от времето на цар Петър и отразява преди всичко общност на икономически интереси между двата рода – на комит Никола, чийто комитат явно се е намирал в земите, граничещи с темите Солун, Тесалия, Епир и владенията на империята по източния Адриатически бряг. Бракът на Самуил с дъщерята на дрaчкия *протевон* може да е указание, че комитатът е включвал в границите си част от важната пътна артерия *Виа Егнация*. Този път, ориентиран изток-запад, свързва по почти права линия Драч с Константинопол и несъмнено е играел важна икономическа роля за участието на земите в близост до него в търговията, осъществявана през основните пристанищни центрове в западната половина на пътната артерия – Солун и Драч[8]. А при Драч *Виа Егнация* не само стигал до излаз на Адриатическо море, но и се вливал в сухопътната артерия *Виа Адриатика*, което още повече увеличавало икономическото и политическото значение на този град, а това превръщало управника на града във важна фигура. Това би обяснило и желанието на Самуил или на баща му да се сроди с Йоан Хрисилий, но също така е показателно и за авторитета на комит Никола и неговия син.

Сродяването между двете фамилии може да е било улеснено от българския корен на Йоан Хрисилий, за което свидетелства едно сведение на Скилица, отнасящо се до 1033 г. В него се споменава „*патрицият Никола Българина, Хрисилий по фамилия*“[9]. Прякорът на този представител на рода

---

[6] Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 79.

[7] Подобна възможност се допуска в С. Пириватрић, „Дукља, Бугарска и Византија на Јужном Јадрану крајем 10. и почетком 11. века“ – В: В. Гюзелев, А. Милтенова, Р. Станкова (съст., ред.), *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14–16 септември 2003* (София, 2005), с. 92.

[8] *Л.* Симеонова, „Via Egnatia – винаги отвореният път към Европа“ – В: А. Балчева (съст.), *Пътища и пътеки на европеизма на Балканите* (София, 2014), 27–40.

[9] Thurn (ed.), *Ioan. Scylitz. Synops.*, p. 388.38-44: ὁ πατρίκιος Νικόλαος ὁ Βούλγαρος, ᾧ Χρυσήλιος τὸ ἐπώνυμον. Срв. по-свободния превод в *Гръцки извори за българската история* [=*ГИБИ*], 6 (София, 1965), с. 300: *„българина патриций Никола, по презиме Хризилий“.*

Хрисилий не може да отразява друго освен българския произход на рода му, който очевидно се е преселил в Драч по някое време преди 70-те години на X в. и се е приобщил към местната византийска аристокрация[10].

Изследователите придават голямо значение на родството между Самуил и Йоан Хрисилий за по-сетнешните събития, свързани с утвърждаване на българското политическо влияние върху земите по Адриатическото крайбрежие и най-вече – върху Драч и неговия хинтерланд. Изворите, на които се гради познанието ни, са спорни и откъслечни, а това поражда множество хипотези за хронологията на събитията и дава основания за различни интерпретации. Без да се спирам подробно на тях, ще обърна внимание на факта, че след 996 г. Драч е бил под властта на Самуил, макар да не се знае точно кога и как Самуил го е подчинил. В историографията преобладава мнението, че Самуил е постигнал този успех не със сила, а по-скоро – благодарение на родството си с управителя на Драч, Йоан Хрисилий, и на невъзможността на Византия да защити интересите си на Адриатическия бряг[11].

Вторият фактор е с много по-голяма тежест от роднинските връзки. След като Византия нямала сили поради проблемите си на изток да поддържа контрола си над владенията си на запад, от това веднага се възползвала България. При такова съотношение на силите на Самуил дори не му е било необходимо да прибягва до военна сила. В случая, ако родството между Самуил и Йоан Хрисилий изобщо е изиграло някаква роля за установяване на българското политическо присъствие в Драч, то вероятно е било само благовиден предлог, който Хрисилий е използвал, за да застане на страната на силния на деня.

От оскъдната изворова база научаваме, че след битката при Сперхей през 996 г. цар Самуил омъжил дъщеря си Мирослава за Ашот – пленения син на убития от българите през 995 г.[12] солунски *дук* Григорий Таронит[13]. А

---

[10] Срв. Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 79, бел. 15, където се приема друго обяснение за прякора на този *патриций*, а именно, че сведението говори не за произхода на рода Хрисилий, а за това, че родината на Хрисилий, Дукля, била под българска власт до 1018 г., когато минала под властта на Византия. Това обяснение обаче не изглежда убедително, още повече, че има и друг случай, при който Скилица употребява прякора '*Българина*' за лице с безспорно български произход: вж. Thurn (ed.), *Ioan. Scylitz. Synops.*, 372.81.

[11] В. Златарски, *История на българската държава през средните векове* (София, 1971), I/2, 678–680, 685–701; Пириватрић, *Самуилова држава*, с.106.

[12] Божилов, Гюзелев, *История*, с. 320; Пириватрић, *Самуилова држава*, 101–102.

[13] Thurn (ed.), *Ioan. Scylitz. Synops.*, p. 342.52-55. Срв. френския превод на Степан Асохик: F. Macler (trad., ed.), *Histoire universelle par Etienne Asolik de Taron* (Paris, 1917), Pt. 2, Lib. 3, p. 146: за пленяването на Ашот. Вж. и илюстрациите у т. нар. Мадридски Скилица: S. Estopañan, *Skyllitzes Matritensis*, I: *Reproducciones y Miniaturas* (Barcelona 1965), № 481; А. Божков, *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица* (София, 1972), с. 135, фиг. 75; с. 139, фиг. 78; И. Божилов, *Българите във Византийската империя* (София, 1994), с. 184, № 38; с. 331, № 401.

след сватбата, която се датира през 997 г.[14], царят изпратил своя зет в Драч, „*за да отбранява областта*“[15]. Явно, по това време Драч и областта му вече са били под контрола на българския владетел. В онзи момент все още цар на българите бил Роман – единственият жив син на цар Петър, но на практика Самуил управлявал Българското царство. В такъв случай бракът на дъщеря му и последвалото назначаване на съпруга ѝ за началник на отбраната на Драчката област придобива политически характер.

Скилица облича този брак в романтични одежди като свидетелства, че Самуиловата дъщеря била влюбена в Ашот „*и заплашвала, че ще се самоубие, ако по закон не бъде свързана с него*“[16]. Съвременните изследователи обикновено не приемат насериозно такива сведения. В случая обаче може да се вярва на Скилица, тъй като Ашот не изглеждал подходящ за ролята, която му била отредена след като станал зет на Самуил: един наскоро пленен византийски военачалник, чийто баща бил убит от българите, ставал доверен човек на българския владетел и поемал в ръцете си защитата на стратегически важния Драч. Само някакво необичайно стечение на обстоятелствата би могло да накара Самуил да приеме, че такъв човек ще бъде лоялен към него. Ако съдим по разказа на Скилица, именно любовта на Мирослава към Ашот е довела до промяна на отношението на Самуил към византийския пленник, както евентуално и вярата в силата на роднинските връзки.

И така, бракът на Мирослава и Ашот, макар и след сключването му да бил обвързан с политическа цел – утвърждаване на контрола на Самуил над Драч, не би могъл да се смята за плод на брачна дипломация. Не след дълго Ашот предал доверието на тъста си. Той избягал във Византия заедно със съпругата си и съдействал за предаването на Драч на византийците. Скилица оставя впечатлението, че това се е случило скоро след сватбата[17]. Макар точната хронология на събитията да не може да се установи, все пак подредбата им в разказа на Скилица има своята логика. След поражението при р. Сперхей Самуил трябвало да съсредоточи вниманието си върху опасността от византийските войски, идващи от изток.

Според Яхъя Антиохийски след поражението, нанесено му от Никифор Уран, Самуил бил готов да се предаде на императора. Точно тогава обаче той научил за смъртта на българския цар Роман в затвора в Константинопол (997 г.) и променил решението си, провъзгласявайки се за цар на българите.

---

[14] И. Божилов, *Българите във Византийската империя*, с. 331, № 401.

[15] Thurn (ed.), *Ioan. Scylitz. Synops.*, p. 342.56-57.

[16] Пак там, с. 342.54-55.

[17] Някои изследователи обаче приемат, че предателството на Ашот вероятно е станало едва през 1004/05 г.: вж. Божилов, Гюзелев, *История*, с. 322; Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 114.

Това предизвикало нов поход на Никифор Уран, който проникнал дълбоко в българските земи и „*останал там три месеца като опустошавал и палел*", без да срещне отпор[18]. Възможно е успехите на византийската войска да са окуражили Ашот да мине на страната на империята и да убеди Хрисилий да направи същото. Явно Самуил е бил предаден и от двамата си родственици в Драч – от зет си Ашот и от тъст си Йоан Хрисилий, като последният дори изпратил писмо по Ашот до Василий II, изразявайки своята готовност да предаде града на императора, ако бъдат удостоени както той, така и синовете му с титлата '*патриций*'[19]. От текста на Скилица изглежда, че всички тези събития са ставали едно след друго в къс период от време, т.е. през 997 или 998 г.

След оттеглянето на войската на Никифор Уран от българските земи Самуил бил свободен да използва военната си мощ, за да наложи отново своя контрол над Драч, който изглеждал изгубен след бягството на Ашот и Мирослава. Единственият извор, който споменава за поход на Самуил в северозападна посока, е т.нар. *Дуклянски летопис*. Много е писано за достоверността на този паметник като исторически извор като по този въпрос се спори до днес [20]. Научната общност обаче е почти единодушна в доверието си към онази част от летописа, която описва живота на дуклянския княз – и по-късно светец – Иван Владимир, тъй като се смята, че е заимствана от някакво славянско житие на светеца[21].

В тази част на *Дуклянския летопис* се споменава за опустошителен поход на българския цар срещу земите на младия крал на Дукля (по-късно Зета) и за упоритата, но безуспешна обсада на град Дулциний (Улцин) и последвалия я рейд на българската войска по *Виа Адриатика*, който стигнал

---

[18] V. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojca. Izvlečenija iz Letopisi Jaxi Antioxijskago* /VR/, (London, 1972), 33–34. Срв. българския превод: В. Тъпкова-Заимова, *„Българи родом..."* (София, 2014), с. 159.

[19] Thurn (ed.), *Ioan. Scylitz. Synops.*, 342.61–343.67; Божилов, Гюзелев, *История*, с. 322.

[20] Сред авторите, които отричат стойността на летописа като исторически извор, са: S. Mijušković (uvod, prijevod i komentar), *Ljetopis popa Dukljanina* (Titograd, 1967), 7–120; S. Bujan, "Chronique du prêtre de Dioclée, un faux document historique"– *Review des études byzantines* 66 (2008): <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766-5598_2008_num_66_1_3031> (7.06.2015). За нестихващите спорове по въпроса вж. конференцията *Ljetopis popa Dukljanina pred izazovima novije historiografije*, Zagreb, 3. ožujka 2011. godine: http://www.historiografija.hr/prikazi.php?id=235953 (07.06.2015). Вж. и Т. Живковић, *Портрети владара раног средњег века. Од Властимира до Борића* (Београд, 2006), 84–89.

[21] За житията на свети Иван Владимир вж. V. Tapkova-Zaimova, "Un manuscrit inconnu de la vie de Saint Jean Vladimir" – In: *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle* (Londres, 1979), 179–189; N. Ingham, "The Martyrdom of St. John Vladimir of Dioclea" – *International Jourlnal of Slavic Linguistics and Poetics* 35/6 (1987), 199–216. Срв. S. Bujan, "Chronique du prêtre de Dioclée, un faux document historique", 25–26.

чак до Зара (дн. Задар), като преди това били опожарени Декатера (дн. Котор) и Лаузиум (дн. Дубровник)[22]. Наистина Драч не се споменава в текста, но това е обяснимо предвид факта, че вниманието на автора на славянското житие на Иван Владимир е било съсредоточено върху земите, управлявани от княза. А може пък и в Драч по това време да не е било ставало нищо, заслужаващо отбелязване. Изворът твърди, че по това време Самуил резидирал в Преспа. Логично е да е тръгнал на поход оттам. Най-прекият и удобен път до Улцин – най-южния град, споменат в *Дуклянския летопис* – е *Виа Егнация*, която се слива с *Виа Адриатика* именно при Драч. С други думи, възможно е войските на Самуил да са се насочили най-напред към Драч, а след това – през Дукля към Улцин. Не случайно изворите съобщават, че след похода Самуил предал на Иван Владимир „*земята и кралството на дедите му, както и цялата Дирахийска земя*“[23]. След предателството на Ашот Самуил, изглежда, е искал да подсигури контрола си над Драч, като разшири обхвата му и в хинтерланда на града и дори още по-навътре в тази част на полуострова.

След като изложихме основанията да допуснем, че със северозападния си поход Самуил първоначално е целял възстановяване на контрола над Драч, който изглеждал загубен след предателството на Ашот, можем да се опитаме да възстановим цялостната картина. И така, през 997 или 998 г. Самуил потеглил на поход към Драч[24]. Името на града не се споменава в *Дуклянския летопис* може би защото по това време там не са се случвали някакви значими събития. След това Самуил поел на север срещу княжество Дукля. Без сражения, по-скоро в резултат на преговори княз Владимир се предал на Самуил и бил изпратен в изгнание в Преспа – Самуиловата столица. След неуспешна обсада на град Улцин Самуил подложил на разорение цяла Далмация, като се движел на северозапад по крайбрежието и стигнал чак до Зара (дн. Задар). Войските му неизменно оставяли след себе си разруха. Изглежда, че българският владетел не е имал за цел трайно да присъединява тези земи към царството си: иначе не би ги подлагал на такова опустошение. След Задар Самуил завил на североизток, навлязъл в Босна и през Рашка се завърнал в Преспа, без да остави гарнизони никъде в Далмация. Вероятно целта на тази част от похода е била само демонстрация на сила и предупреждение към потенциалните съюзници на Византия какво ги очаква, ако решат да застанат на страната на империята срещу българ-

---

22 *Д.* Кунчер (ред., прев.), *Gesta regum sclavorum* (Београд, 2009), 126.17-25–128.1; *Латински извори за българската история* [= *ЛИБИ*, 3] (София, 1965), с. 174.

23 Кунчер (ред., прев.), *Gesta regum sclavorum*, p. 130.7-8; *ЛИБИ*, 3, с. 175.

24 За тази датировка на северозападния поход вж. Златарски, *История*, 700–705 и с. 705, бел. 3; 712; Божилов, Гюзелев, *История*, с. 322; Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 113. Изброените автори обаче не смятат, че първоначалната цел на Самуил в този поход е бил Драч.

ския цар. Малко по-късно Самуил приобщил Далмация към своята сфера на влияние посредством брачна дипломация. Той направил пленения княз Иван Владимир свой зет, като го оженил за дъщеря си: в *Дуклянския летопис* тя е наречена Косара, а добавката на Михаил Деволски към Йоан Скилица – Теодора[25].

В *Дуклянския летопис* е разказана романтичната история за любовта между Иван Владимир и българската принцеса Косара. Водена от стремежа си към смирение и добротворство, Косара отишла да измие главите и нозете на затворниците. Там тя срещнала Владимир и, дълбоко впечатлена от неговата красота, скромност и смирение, обикнала го от състрадание към неговата младост и хубост и защото чула, че е княз и произлизал от царствен род. След това ултимативно поискала от баща си да ѝ даде княза за съпруг. Царят с радост се съгласил, а след сватбата възстановил на зет си престола на Дукля, като добавил към земите му и цялата Драчка област.

Историята подозрително прилича на разказа на Скилица за женитбата на другата Самуилова дъщеря – Мирослава. Можем да го отдадем на еднаквото възпитание на царските дъщери или на стремежа на Теодора/Косара да подражава на сестра си. А можем да приемем романтичните подробности и като литературно изразно средство – измислица на житиеписеца, за да разкраси образа на светеца Иван Владимир. Затова имаме доста основания да се усъмним в истинската причина за брака на тази Самуилова дъщеря. По всяка вероятност бракът е бил замислен от баща ѝ Самуил: след впечатляващата му демонстрация на сила по време на северозападния поход всяко негово предложение за мир би било прието от владетелите на малките княжества в Далмация. След похода из земите им Самуил не влизал в преки сражения с тях. Той успял да убеди Иван Владимир да се предаде, като вероятно му е дал гаранции за собствения му живот, а – както твърди *Дуклянският летопис* – обещал и благосклонно отношение към поданиците му. След това българският цар оженил пленения княз за дъщеря си и му поверил не само Дукля – княжеството на дедите му, но и Драчката област. Освен това Самуил позволил и на чичото на Иван Владимир – Драгимир – да се върне в своята област Требине и да я управлява. Всичко това говори за стратегия за налагане на контрол в региона, в която важно място заемала дипломацията, включително и брачната. Разбира се, за успеха на тази дипломация допринесла демонстрацията на военна мощ, която предхождала

[25] Има съществени различия при разчитането на тази добавка: вж. Thurn, *Ioan. Scylitz. Synops.*, p. 353.66: Θεοδωρίτοῦ; *ГИБИ*, 6, с. 287: Θεοδώρα; В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, I (София 1994), с. 47: Θεωδῦρα. Срв. Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 113: за хипотезата, че Иван Владимир бил женен за дъщеря на Теодор, син на Йоан Хрисилий.

дипломатическите ходове.

Така, в края на X в. Самуил постигнал най-голямото разширение на царството си в западна посока, а това дало основание на съставителя на приписките към среднобългарския превод на *Манасиевата хроника* да отбележи, че при Самуил „*българите и до Охрид, и до Драч и по-далече царстваха*“[26].

След това сведенията на Скилица и на Дуклянския летопис за българското присъствие в Далмация прекъсват за период от над 15 години. Има едно изолирано сведение на хрониста от Бари, Лупус Протоспатарий, писал в края на XI в., според което през 1005 г. Драч бил „*предаден в ръцете на императора от Теодор*“[27]. С други думи, до 1005 г. Драч не е бил под контрола на Византия, но не е бил и в ръцете на Самуиловия зет Иван Владимир, след като някой си Теодор е предал града на Василий II. Не е ясно кой е този Теодор. Предполага се, че това може да е бил един от синовете на Йоан Хрисилий: според Скилица самият Хрисилий вече бил покойник, когато императорът получил Драч и в замяна удостоил синовете му с титлата ‘*патриций*’[28]. Ако датировката на Лупус Протоспатарий е вярна, има две възможности за обяснение. Едната е, че походът на Самуил на северозапад се е състоял след 1005 г., което ми се струва малко вероятно предвид ежегодните нахлувания на византийските войски в българските земи от 999 г. нататък. Другата възможност е северозападният поход на Самуил да се е състоял през 998 г., но тогава Драч да не е бил негова цел, тъй като той е смятал, че градът е негов. От това следва и че по това време Ашот и Мирослава още са били в Драч. Такава е логиката на изследователите, които отнасят предателството на Ашот към 1004/05 г.[29]

Има обаче и трети вариант, който пасва най-добре на откъслечната информация от различните извори: през 998 г. Ашот бяга в Константинопол с жена си, известието за това предизвиква гнева на Самуил, който предприема поход на северозапад. Когато Самуил и войските му пристигат в Драч, Йоан Хрисилий посреща зет си, както се посреща роднина и съюзник и се дистанцира от предателството на своята внучка и нейния съпруг. Напълно възможно е царят да не е знаел за предателството на тъст си Хрисилий. Бягството на младоженците е по-трудно да се скрие от тайното предаване на писмо, за което може да са знаели само Хрисилий и Ашот. Освен това Хрисилий е

[26] И. Буюклиев (предговор, прев., комент.), *Хроника на Константин Манасий* (София, 1992), с. 195.

[27] G.H. Pertz (ed.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* [= *MGH* SS], V, (Hannover, 1844), p. 56.

[28] Златарски, *История*, с. 727, бел. 4.

[29] Вж по-горе, бел. 17.

трябвало да се представи като лоялен съюзник на Самуил, за да може, когато настъпи удобния момент, да предаде града на Василий II. След като получава уверения, че контролът му над Драч е сигурен, царят насочва войските си срещу Дукля, пленява Иван Владимир и продължава към Улцин. С превземането на този град Самуил е щял да разшири присъствието си на Адриатическото крайбрежие, но обсадата му се оказва неуспешна и той предприема опустошителен поход из Далмация. Шест-седем години по-късно – през 1005 г. – Драч бива предаден на византийците.

В разказ за събития от 1016/17 г. Скилица заявява, че дотогава в града царяло спокойствие и императорът не чувствал нужда да се намесва в делата на пристанищния център[30]. Византийският хронист отдава спокойствието в Драч на Иван Владимир, който *„владеел Трибалия и земите в самата околност на Сервия“*[31]. От житието на Иван Владимир знаем, че всъщност основания за подобно обяснение може да се търсят във факта, че Самуил предал Драчката област под управлението на своя втори зет, което вероятно е станало скоро след северозападния поход, някъде през 999 г. Явно, тогава самият град е останал под управлението на Хрисилий. Няма сведения Самуил да е предприел действия за отвоюване на Драч след 1005 г. Това може да се обясни с постоянния натиск, оказван върху Българското царство чрез ежегодните походи на император Василий II, един от които завършил с поражението на българите при с. Ключ и последвалата смърт на цар Самуил през 1014 г.

Натискът не спрял и при Гаврил Радомир (1014–1015), който царувал по-малко от година, защото бил убит от братовчед си Иван Владислав (1015–1018). Едно от първите неща, с които се заел Иван Владислав след възкачването си на престола, било да премахне дуклянския княз Иван Владимир[32]. В житието, включено в *Дуклянския летопис*, Иван Владимир умира с твърдението, че е невинен[33]: от това става ясно, че цар Иван Владислав е обвинявал съпруга на братовчедка си Теодора/Косара в измяна. По думите на Скилица[34] обвинението вероятно е било в съглашателство с Византия. Така бракът на Иван Владислав и Косара/Теодора става един от многото случаи, които показват колко нетрайни са политическите споразумения, постигнати чрез брачна дипломация. Причина за това е, че политическите споразумения зависят не от установяването на роднински връзки между управляващите, а

30 Thurn, *Ioan. Scylitz. Synops.*, p. 353.63-64.

31 Thurn, I*oan. Scylitz. Synops.*, 353–354.

32 Кунчер (ред., прев.), *Gesta regum sclavorum*, 132.3–136.1; *ЛИБИ*, 3, 176–177; Thurn, *Ioan. Scylitz. Synops.*, 353–354.

33 Кунчер (ред., прев.), *Gesta regum sclavorum*, p. 136.1.

34 Thurn, *Ioan. Scylitz. Synops.*, 353–354.

от съотношението на силите – политически, военни и икономически.

Отслабването на Българското царство в резултат на ежегодните походи на император Василий II неизбежно е променило съотношението на силите на Балканите в полза на Византия, а това ще да е накарало княз Иван Владимир да забрави за родството си с българския царски двор и да започне да се съобразява с интересите на империята. Вероятно за тази промяна е допринесла и смъртта на Самуил: от една страна тя формално освобождавала Иван Владимир от задълженията му към Самуил като към негов тъст, а – от друга – била ясен сигнал за дълбоката рана, която Василий II нанесъл на царството.

А пък за значимостта на това, което Самуил постига в Далмация благодарение на своята военна мощ и брачна дипломация, можем да съдим по факта, че възстановяването на контрола над Драч и областта му става приоритет в политиката на Иван Владислав от самото му възкачване на престола. Новият цар първо отстранил от пътя си княза на Дукля[35], а след това въпреки окаяното положение на своето царство, решил да върне Драч под властта на българския скиптър със силата на войските си или както казва Скилица *„всячески се стремял отново да завземе града"*[36]. През 1018 г. след поредния поход на Василий II, Иван Владислав, щом се видял освободен от натиска на византийците, веднага отново се насочил към Драч. Обсадил пристанищния град, но намерил смъртта си там в сражение с войските на *патриция* Никита Пигонит, *стратег* на Драч[37].

Няма съмнение, че и Самуил, и Иван Владислав са придавали голямо значение на този град, но причината за интереса им към това адриатическо пристанище не е напълно изяснена. В историографията се говори, че Драч в качеството си на опорна база на византийския флот в Адриатика бил ключът към Далмация, главна база за византийските военни и търговски интереси на Адриатическо море и за връзка с южноиталианските владения на империята. Българските владетели се стремели да завоюват тази област, за да унищожат византийската власт по Адриатика и да се освободят от опасност откъм тила. А Сърбия и хърватска Далмация влезли в завоевателната програма на Първото българско царство, защото там имало силно византийско влияние, което представлявало опасност за България[38].

---

35 Златарски приема, че Иван Владимир бил убит през 1016 г.: вж. Златарски, *История* I/2, 762–763.

36 Thurn, *Ioan. Scylitz. Synops.*, p. 354.71-73.

37 Пак там, с. 357.54-59

38 Златарски, *История,* I/2, 679–680; П. Павлов, „Сърбия в политиката на княз княз Борис-Михаил (852–889) и цар Симеон Велики (893–927)" – *LiterNet* 5 (114), <http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/syrbia.htm> (15.05.2015).

Теоретично такава опасност би могла да съществува, но от друга страна военните акции на византийците се осъществявали обикновено по направлението югоизток–северозапад, т.е. през Одрин и Пловдив към Северна България или към Сердика, а също и през Мосинопол–Драма–Сяр и по долината на Струма на север или по долината на р. Струмица на северозапад и запад. Източниците не съобщават за походи в обратната посока – от Адриатическото крайбрежие на югоизток. Освен това изворите наблягат на богатствата на Драчката област, на приходите от главния град на областта – Драч. Това навежда на мисълта, че политическите интереси към този пристанищен център са били породени по-скоро от икономически интереси към града като търговско средище, където са се обменяли стоки, докарвани по море, и такива, произвеждани във вътрешността на Балканския полуостров[39]. А контролът върху оживения търговски обмен вероятно е носел приходи в хазната на сюзерена от мита, такси и данъци[40].

Не е лишена от логика и идеята, че Самуил с упоритите си походи към Солун и проявения интерес към Драч се е стремял да овладее тези две ключови точки на пътя *Виа Егнация* и да включи в държавата си важната пътна артерия, което би издигнало значението на царството му като международен фактор в региона[41]. Основен елемент в осъществяването на тази стратегия била военната мощ, а брачната дипломация била само помощно средство, което позволило на Самуил да придаде на политическата зависимост, която наложил на далматинските княжества, форма на роднински връзки.

Анализът на трите брака, свързани с името на Самуил, показва, че брачната дипломация е била използвана само веднъж, около 999 г., като част от стратегията за налагане на български контрол над славянските княжества в Далмация. Тя се изразява в установяване на роднински връзки между Самуил и княза на Дукля – Иван Владимир, който бил оженен за дъщерята на царя Теодора/Косара. Другите два брака – на самия Самуил и Агата от Драч и на дъщеря му Мирослава и пленника Ашот – не са били средство за постигане на политически цели. Първият бил резултат от прилагането на семейна икономическа стратегия и едва впоследствие бил използван за политически цели в периодите на превес на България над Византия; вторият бил плод на любовта на Мирослава, с която Самуил се съобразил.

---

39 J. Shepard, "Communications across the Bulgarian Lands – Samuel's Poisoned Chalice for Basil II and His Successors?" – В: *Европейският югоизток през втората половина на X и началото на XI век. История и култура* (София, 2015), 217–229. Авторът достига до същите изводи, опирайки се на съвсем различна логика и аргументи.

40 Пак там, 220–221, 229.

41 Пириватрић, *Самуилова држава*, с. 110.

В политиката си по отношение на западния дял на Балканския полуостров този български владетел, изглежда, е разчитал преди всичко на силата на оръжието, на добре замислената стратегия, основана на задълбочена преценка на тогавашната инфраструктура и свързаните с нея икономически и политически предимства. Самуил пестеливо използвал брачната дипломация като средство за формално уреждане на отношения, наложени с военна сила.

Георги Димов

Балканската политика на император Мануил I Комнин през 50-те и 60-те години на XII век

Дванадесетият век е епоха на велики владетели като Роже II Отвил, Хенри Плантагенет, Фридрих Барбароса и Саладин, но и време, в което управлявал един от най-енигматичните и популярни сред съвременниците си и бъдещите поколения византийски императори – Мануил I Комнин (1143–1180)[1]. Фигурата на ромейския василевс и днес е противоречива сред историците. За едни той е авантюрист, който изтощава сетните сили на империята, подобно на Юстиниан Велики (527–565)[2]. За други – владетел, по време на чието царуване ромеите достигнали за последен път връх на своята политическа, икономическа и военна мощ[3].

Като цяло управлението на император Мануил Комнин било белязано от редица промени във византийското общество[4]. На първо място, то

---

[1] Самото изкачване към властта на Мануил Комнин не било изненада на фона събитията във Византия от началото на XII в. Бъдещият владетел се родил в деня на коронацията на неговия баща Йоан II Комнин (1118–1143) – 28 ноември 1118 г. През същия ден ромеите наблюдавали преминаването на комета, което по един или друг начин предизвестило съдбата на новороденото. Още през 1122 г., след знаменитата победа на Йоан Комнин срещу печенезите, Мануил бил обявен за севастократор, а най-големият му брат Алексий – за съимператор. През следващите години младият Комнин се отличил във военните походи на ромеите в Киликия от 1142–1143 г., в походите срещу селджуките, данишмандидите и норманските владетели на Антиохия. След смъртта на двамата си по-големи братя Алексий и Андроник, Мануил Комнин бил предпочетен от умиращия василевс Йоан Комнин за император пред по-големия му брат Исак на 8 април 1143 г.: вж. И. Божилов, И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев, *Византийските василевси* (София, 1997), 324–329; K. Varzos, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών* (Θεσσαλονίκη, 1984), 422–477. За обзор върху изворите от периода вж. А.П. Каждан, „Загадка Комнинов (Опит историографии)" – *Византийский временник* 25 (1964), 53–98.

[2] P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, (Cambridge, 1993), p. 15; F. Chalandon, *Les Comnène: Ètudes sur l'Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles: Jean II Comnène (1118–43) et Manuel I Comnène (1143–80)*, (New York, 1971), 607–608; L. Bréhier, *Le monde byzantin* (Paris, 1998), 328–329; B. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges* (Amsterdam, 1973), p. 222; Г. Острогорски, *История на византийската държава* (София, 1996), 482–513.

[3] R-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States (1096–1204)*, (Oxford, 1993), 214–215; M. Angold, *The Byzantine Empire (1025–1204). A Political History* (London, 1984), p. 224; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 98–105.

[4] G. Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium" – *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), 1–32; M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081–1261* (Cambridge, 1995).

се оказало повратен период както във вътрешнополитическата, така и във външнополитическата история на Ромейската империя. За пръв път във Византия проникнали осезаемо елементи на западноевропейското общество, рицарските нрави и етос. Тези нови тенденции били резултат от натрупаните с десетилетия контакти с латинския Запад, кръстоносците и техните държави в Леванта. На второ място, самият император проявил афинитет към нетрадиционни политически ходове. И двете му съпруги били западни принцеси, а търговските привилегии, отварянето на ромейските пазари към италийските морски градове, браковете, напливът на западни наемници и дори провеждането за първи път на рицарски турнири в Константинопол с личното участие на василевса били част от активната формална и неформална дипломация на императорския двор.

Водещи в геополитически и икономически план при управлението на Мануил Комнин били европейските владения на империята, особено след загубите и аграризирането на малоазийските земи през XI–XII в.[5] Ключов за просперитета на балканските земи се оказал възходът на селското стопанство, занаятите и търговията през XII столетие[6]. Редица сведения от писмените извори и археологическите разкопки разкриват икономическото и социалното замогване на част от жителите на империята[7]. За подобряването

---

[5] Относно упадъка на градовете в Мала Азия вж. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through Fifteen Centuries* (London, 1971); S. Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor" – *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), 41–71.

[6] А.П. Каждан, А. Епстейн, *Византийската култура XI–XIIв. Промени и тенденции* (Велико Търново, 2001), 75–92; G. Dagron, "The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries" – In: A. Laiou (ed.-in-chief), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 vols. [Dumbarton Oaks Studies 39], (Washington, DC, 2002), 385–454; C. Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries"– In: A. Laiou (ed.-in-chief), *The Economic History of Byzantium*, 497–519; E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy* (Cambridge, 2007), 91–96; Г. Николов, „Сведения за стопанския напредък на българите през XII в." – В: Й. Бенчева, Т. Димитров (съст.), *Realia Byzantino-Balcanica. Сборник в чест на 60 годишнината на професор Христо Матанов* (София, 2014), 351–361; В. Гюзелев, „Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188)" – В: К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова (съст.), *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура* (Велико Търново, 2006), 33–44; M. Hendy, "Byzantium, 1081–1204: An Economic Reappraisal" – *Transactions of the Royal Historical Society* 20 (1970), 31–52.

[7] За разцвета на балканските градове в състава на Византийската империя вж. Dagron, "The Urban Economy", 385–454; Bouras, "Aspects of the Byzantine City", 497–519; J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini (eds.), *Les Villages dans l'empire byzantin (IVe–XVe siècle)*, (Paris, 2005); D. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396* (London, 1979); Б. Недков, *България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията" на Идриси* (София, 1960); А. Миланова, „Градът във византийска България (XI–XII в.): Приемственост и промяна" – *Medievalia Christiana* 2 (София, 2007), 7–29.

на условията на живот влияние оказали климатичните промени и по-точно – настъпилото затопляне, както и относителното спокойствие по границите на Византия. Положителна тенденция представлявало и либерализирането на византийския пазар по отношение на чуждестранните търговци: това довело до бум на търговията в крайбрежните и разположените на важни пътни артерии области във Византия[8]. Стопанският и селищен подем през XII в. спомогнал за строежа на редица нови крепости и укрепени селища (*κάστρα* или *φρούρια*) на десния бряг на Дунав, по северните склонове на Стара планина, в Предбалкана, Тракия и Родопите[9].

Наличието на силна и богата аристокрация от *динати* (гр. *δυνατοί*) отразявало настъпилата промяна в социалната структура на византийското общество[10]. Новите първенци, сред които се откроявали гърци, арменци, грузинци, българи, латини и местни водачи (печенези, кумани), станали част от т.нар. система на *пронията*[11]. Те били държатели на големи поземлени имения (*пронии*), които им били предоставяни от централната власт срещу военна повинност, поемане на определени военни функции (охрана на пътища и проходи) и снабдяване на армията с войници, коне и продоволствие[12]. При това част от *динатите*, които набирали все повече икономическа и военна мощ, пребивавали в големите градове на империята.

---

[8] М. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году" – *Византийский временник* 12 (1957), 58–73.

[9] В. Бараков, „Град и крепост през Второто българско царство" – *Археология* 1/4 (2005), 73–83.

[10] А.П. Каждан, *Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв.* (Москва, 1977); Каждан, Епстейн, *Византийската култура XI–XII в.*, 75–92; M. Angold, *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries* (Oxford, 1984).

[11] Острогорски в своите изследвания изтъква колко многообразен и важен за византийската войска бил съставът на византийските *прониари* по онова време. Сюзюмов изброява видовете *прония*: срещу земя, владеене на територия, събиране на налози, права върху селяни. По-важно е да отбележим, че като *прониари* се издигат много чуждестранни авантюристи и изгнаници, настанени из земите на полуострова. Аналогията между *стратиотите* и *прониарите* в общи линии е възможна. Не бива обаче да забравяме, че като цяло съсловията на *стратиотите* и *прониарите* са две различни социални групи. Така например при бунта на Андроник Комнин (1182 г.) зад него застанали пафлагонийските *стратиоти*. Сюзюмов твърди, че това са едни от последните останали свободни войници от времето на IX–X в., като ги противопоставя на *прониарите*: вж. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина", 58–73. Срв. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Paris, 1958), p. 15; Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium", 1–32.

[12] W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997); M. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia* (Cambridge, 2012); P. Năsturel, "Valaques, Coumans et byzantins sous le règne de Manuel Comnène" – *Vyzantina* 1 (1969), 178–184; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge, 2006), 316–333; R. Kostova, "The Lower Danube in the Byzantine Naval Campaigns in the 12th Century" – *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos* 24 (2008), 273–274.

Те се издържали предимно от земеделската продукция на своите обширни имения, излишъците от които продавали на определени тържища, посещавани от чуждестранни и местни търговци[13].

По правило византийските аристократи разчитали не само на доходите от земята, но и на определена държавна служба и субсидия, която през дванадесетото столетие съставлявала голяма част от приходите им[14]. Друга част от едрите *прониари*, предимно в пограничните земи, на свой ред обитавали укрепени резиденции като Ловеч, Севлиево, Кармолин, Трапезица и др. Те разполагали с големи, добре въоръжени свити и често играели важна роля във византийските армии по време на поход. Внушителните пълчища често шокирали съвременниците. Осезаемото превъзходство на военния елит над цивилната аристокрация при управлението на Комнините достигнало своя връх към средата на XII в. А.П. Каждан документирано показва разликата между периода, който предшествал Комнините, и времето, когато те управлявали. Докато в първия период има отлив от военната кариера и преминаване на част от военната аристокрация към висшето гражданско чиновничество, по време на Мануил Комнин процесът е обратен, вследствие на което във Византия настъпва „аристократизиране" на военното командване и се оформя силно изразен военен елит[15].

На следващо място промени били видими в областта на военната и провинциална администрация. Провинциалният управител (*дук* или *катепан*) съсредоточил в ръцете си цивилната и военна власт и по традиция бил в роднински отношения с управляващата династия, или член на т.нар. Комнинов клан[16]. Това довело до укрепването на византийската армия и превръщането ѝ при Мануил Комнин в доминираща на бойното поле военна сила, която започнала да използва нови тактически похвати, заимствани понякога от съседите на империята. Наред с това византийците успели да привлекат голям брой чужди наемници – тюрки и латини, известни по това време с

---

13 P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium* (Galway, 1979), 193–200; E. Gransterm, I. Medvedev, D. Papachryssanthou, "Fragment d'un Praktikon de la région d'Athénes (avant 1204)" – *Revue des études byzantines* 34 (1976), 5–43; А.П. Каждан, *Социальный состав*; Angold, *The Byzantine Empire*, 203–209; N. Svoronos, "Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes" – *Bulletin de correspondance hellénique* 83 (1959), 1–145.

14 Г.Г. Литаврин, „Относительные размеры и состав имущества провинциальной византийской аристократии во второй половине XI в." – В: З.В. Удальцова, А.П. Каждан (ред.), *Византийские очерки. Труды советских ученых к XIV конгрессу византинистов* (Москва, 1971), 164–168.

15 Каждан, *Социальный состав*, 260–261.

16 Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 75–92.

бойните си умения[17]. Така по времето на Третия кръстоносен поход през 1147 г. в една битка със западните рицари, която византийските сили спечелили с лекота, Мануил Комнин поставил начело на бойния строй „*скити, заедно с турци и ромейски стрелци*“, а зад тях били построени „*бързоподвижната конница*“ и тежко въоръжените формирования на кавалерията (*катáфрактои*)[18].

Образът на василевса също придобил нови черти: ако преди филантропията била водещ идеал, то при Комнините традиционните добродетели вече били съчетани с войнски качества. Теофилакт Охридски и Михаил Аталиат споделят едни и същи идеи за воина-император[19]. Този образ достига връх в творчеството на Евстатий Солунски: Мануил I е представен като идеалния воин, който воюва наравно с войниците си, с бляскави оръжия, презиращ раните и страха. Подобна картина рисува и Теодор Продром: Мануил носел денем и нощем доспехи за благото на родината и народа. Йоан Кинам също подчертава смелостта и доблестта на императора[20]. Тази идеализация на война император всъщност не била отражение на належащите политически задачи – и преди империята трябвало да се бори с многобройни си врагове. Новият образ на Мануил Комнин обаче определено носи западен „рицарски“ дух[21]. Той е въплътен и в изкуството (например в стенописите от Влахерните, върху монети и ювелирни произведения), в литературата (в популярния епос „*Дигенис Акритас*“) и в ритуала по интронизация.

Промените в образа на византийския владетел през дванадесетото столетие обединили около Комнините военната аристокрация и местните елити от *прониари*. В пълна сила това се отнасяло за граничните (периферните) земи във Византия – на Балканския полуостров и в Мала Азия. Въпреки това личната връзка между военното съсловие и василевса била твърде крехка и с времето водела до бунтове и прояви на сепаратизъм, особено след смяната на управляващата династия. Причините били няколко. На първо място, макар централното ръководство, зачислените *прониари*,

---

17 J. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180* (Boston, 2002), 100–121; J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204* (London, 1999).

18 М. Бибиков, *Византийский историк Иоан Киннам о руси и народах восточных Европы* (Москва, 1997), с. 106; Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army*, p. 110.

19 А.П. Каждан, „Византийский публицист XII в. Евстатий Солунский“ – *Византийский временник* 28 (1968), с. 64.

20 Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 131–137.

21 В.П. Даркевич, *Светское искусство Византии: Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII веков* (Москва, 1975), 140–154.

западните и източните наемници, както и числеността на войската да увеличили имперската мощ, те направили византийската армия твърде тромава и трудна за маневриране[22]. Към тези отрицателни тенденции трябва да прибавим и хетерогенния състав на армията, която, както ще видим, бързо се разпаднала след смъртта на Мануил Комнин.

От една страна, големите свити около *динатите* (букв. 'силните'), чуждите наемници във войската и местните елити били ефективна и боеспособна сила, която лесно громяла враговете на империята. От друга страна, вътрешните борби и междуособици след 1180 г. погълнали голяма част от византийската военна и финансова мощ, а икономическата зависимост на византийците от западните търговци скоро дала горчиви плодове[23]. При това с течение на времето самите провинциални управители започнали да се държат не като имперски чиновници, а като местни владетели, които имитирали порядките на императорския двор. В същото време обикновените поданици намирали защници срещу своеволията на *катепаните*, *преторите* и *практорите* в лицето на издигащите се местни фамилии и *архонти*[24]. Обвинявайки щедростта на Комнините към военното съсловие за бедите, сполетели империята, Никита Хониат прави следната констатация: „*А понякога се случваше на незначителния полуварварин* (τῷ ἀνδραρίῳ μιξοβαρβάρῳ)*, който едва ли някога е виждал военен строй, ромеят – почтен на вид и добър познавач на военното дело – да плаща данък,* [макар да] *стоеше толкова над този, който събираше от него данък, че изглеждаше пред него като Ахил или като човек, въоръжен с двете ръце пред някого, който от немощ не може да протегне и едната. И така ромейските области заслужено изпаднаха в това безредие на войските; едни от тях се ограбват пред нашите очи от другоплеменици, които ги покоряват пред властта си, а други – като чужди се опустошават и разоряват от нашите*“[25].

Наред с това, метаморфозите във византийското общество и най-вече изграждането на военно съсловие сред провинциалната аристокрация

---

22 Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 75–92.

23 M. Angold, "The Road to 1204: The Byzantine Background to the Fourth Crusade" – *Journal of Medieval History* 25 (1999), 257–278; D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (Cambridge, 1988).

24 Известни фамилии през XII в., които притежавали големи владения в Пелопонес, Тесалия, Тракия, Беотика, Атика, околностите на Солун и Епир, са: *Хамаретос, Петралифос, Сгурос, Софианос, Мамонас, Евдемоноянис* и др.: вж. Р. Радић, „Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века“ – *Зборник радова Византолошког института* 24–25 (1986), 172–222; Х. Матанов, *Средновековните Балкани. Исторически очерци* (София, 2002), 155–208.

25 В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад Към историята на северните и североизточните български земи през X–XII в.* (София, 1976), 111–112.

към средата на XII в. засилили стремежа на ромеите към ойкуменистично господство над народите на изток и запад от Константинопол[26]. Неслучайно в опита си да утвърди авторитета и превъзходството на византийската държава Мануил Комнин водил енергична и твърде агресивна за традициите на Ромейската империя политика спрямо съседите си.

По онова време външните стремежи на василевса били добре приети от новия военен елит на империята. Така още в началото на управлението на Мануил I били организирани мащабни военни походи срещу Иконийския султанат и куманските нашественици на север от Дунав[27], а скоро империята се вплела в безмилостна борба и с италийските нормани. Последвали военни кампании по суша и море към Апенинския полуостров, Египет, Киликия. Едно известие на Михаил Ритор от 1152–1153 г. споменава за това как император Мануил извършил дори поход към Азовско море[28]. В резултат, подобно на едрите сеньори в латинска Европа той получил васални клетви от князете на Антиохия, йерусалимските крале, селжукските султани и арменските князе – всички те засвидетелствали лично своята вярност пред василевса. Ромейската власт, поне номинално, се разпростряла над обширни територии на Изток.

Редно е все пак да отбележим, че активната външна политика на Мануил Комнин през 50-те и 60-те години на столетието била ориентирана преди всичко към европейските владения на империята, или т.нар. „византийски Запад"[29]. Не трябва обаче да противопоставяме западната политика на Мануил на източния курс на неговия баща[30]. Ориентирането на запад за византийците, както подчертава Острогорски, не било прищявка на Мануил Комнин, а негова съдба, предопределена от бурното развитие на Европа през XII в.[31]

На Балканския полуостров византийските интереси се сблъскали с амбициите на набиращото сила Унгарско кралство, на някои от северно-

---

[26] Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 75–92; Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, 83–84.

[27] Й. Валериев, „Още за византийско-куманската война от 1148 г." – В: Т. Тодоров (съст.), *България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 17–19. 05. 2012 г.* (Шумен, 2014), 417–431.

[28] V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* (Cluj-Napoca, 2003), p. 264; Д. Оболенски, *Византийската общност: Източна Европа 500–1453* (София, 2001), 279–314.

[29] P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge, 2000), 224–226.

[30] Ch. *Brand*, "*The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries*" – *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), 1–25.

[31] Острогорски, *История на византийската държава*, 488–490.

италианските градове (особено – на Венеция) и на норманските крале от Южна Италия[32]. Политическите и дипломатически действия на Мануил I на Балканите безспорно били сполучливи. Така в противовес на сближаването на Мануил Комнин с германците Унгария установила добри отношения с противниците на Византия. Империята с лекота се справила с надвисналата опасност над европейските си владения: първо с норманите, а сетне – с жупаните на Рашка и с новопоявилите се банове на Босна. А пък на политиката на Арпадите Мануил Комнин противопоставил традиционната византийска комбинация от сила и дипломация[33].

Въпреки това стремежът на сръбските велики жупани да се освободят от опеката на Византия не изчезвал и през дванадесетото столетие. Впрочем, първата наказателна експедиция към земите на сърбите ромеите организирали още в 1148 г.[34] Никита Хониат твърди, че сърбите, окуражени от византийските неуспехи срещу норманите, нахлули в пределите на империята и ги подложили на грабеж[35]. Затрудненията на Византия били използвани от враговете на Мануил Комнин: наред със сърбите в нападението се включили унгарците и – противно на съюзните отношения – германските феодали[36].

Отговорът на Мануил бил светкавичен: императорът разгромил в няколко сражения силите на Урош II Примислав (1145–1161) и поставил под свой контрол основните сръбски укрепления. Победени, сърбите се укрили в планините[37]. Мануил Комнин завладял и разрушил Раса – тогавашната главна резиденция на сръбските жупани. Опустошил цялата страна и пленил много народ, който императорът оставил заедно с известно количество войска под командването на своя племенник Константин Ангел. По-късно, когато Мануил Комнин узнал от Константин Ангел, че великият жупан за пореден път започнал да напада ромеите, той решил отново да поведе война.

---

32 Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 54–55; W. Hörander (ed.), *Theodoros Prodromos, historische Gedichte* [Wiener Byzantinische Studien 11], (Wien, 1974), 194–204.

33 Мануил Комнин провел около 13 военни кампании срещу Унгарското кралство в периода 1149–1167 г.

34 J. Fine (Jr.), *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor, MI, 1986), 234–244; Ch. Brand (trans.), *John Kinnamos, Deeds of John and Manuel Comnenus* (New York, 1976), 81–82; A. Papageorgiou, "Βυζάντιο και Σέρβοι: το ζήτημα των εκστρατειών του Ιωάννη Β' Κομνηνού εναντίον των Σέρβων" – *Εώα και Εσπέρια* 8 (2008), 353–367.

35 H. Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates* (Detroit, 1984) p. 53.

36 Brand (trans.), *John Kinnamos*, p. 82.

37 Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, p. 53.

През ранната есен на 1150 г. Мануил Комнин пристигнал с войската си в гр. Ниш. Там имперторът научил, че сърбите очаквали помощ от маджарите и затова побързал да прекара войските си през Лъгомирската област (*διά τοϋ Λογγομηροϋ χώρου*), за да изпревари обединяването на двете армии. След поредица от битки, в които Мануил Комнин показал своята сила и храброст, ромеите разгромили сърбите и маджарите. Съюзниците били разбити и обърнати в бягство, а унгарският воевода-великан Бакхин победен лично от императора в двубой. Скоро в лагера на ромеите пристигнал сръбският владетел, който се простря на земята пред Мануил (т.нар. *проскинезис*) и с едвам подигната глава произнесъл клетва, че той завинаги остава роб на императора и като такъв ще се явява на война с определено количество войска. Въпреки това по волята на Мануил Урош II бил отстранен от престола в полза на поредното византийско протеже[38].

Не така успешно се развили събитията отвъд Адриатика, които поставили до известна степен византийците в изолация от основните им съюзници – венецианците и Немската империя. Създаването на ромейски фортпост/база в гр. Анкона засегнало както сюзеренитета на германския владетел Конрад III (1138–1152) над Италия, така и венецианската морска супремация[39]. От прекомерното византийско влияние се опасявал и Апостолическият престол. Въпреки опитите на Мануил Комнин да се сроди с немския двор чрез евентуален брак между Фридрих Барбароса и една своя племенница (Мария), геополитическата обстановка не била на страната на василевса. Показателни били събитията от 1155 г., когато ромеите започнали своята *реконкиста* на италийските земи.

Новият норманski крал Гийом I (1154–1166) посрещнал решително византийското нашествие. След като в 1156 г. голяма норманска армия акостирала в Бриндизи, тя повела успешни военни действия срещу ромеите. Скоро в Бари починал главнокомандващият на византийските сили Михаил Палеолог, като мълвата твърдяла, че това станало от разгулен живот. Йоан Дука бил пленен, а ромеите победени. В крайна сметка норманските съюзници на ромеите, както и венецианците оттеглили своята подкрепа за империята. Пред норманската армия вече нямало реална пречка за възстановяването на предишните граници на Сицилийското кралство. Всичко това принудило Мануил да потърси мирно решение на конфликта през

[38] Матанов, *Средновековните Балкани*, 155–208.

[39] D. Abulafia, "Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155–1173" – *Papers of the British School at Rome* 52 (1984), 195–216; R. Hiestand, "Kaiser Konrad III" – *Deutsches Archiv* 35 (1979), 82–126.

есента на 1158 г. С подписания мирен договор приключила над десетгодишната византийско-норманска война[40].

Византия обаче не излязла без никакъв успех от примирието. Тя извоювала правото да държи в Анкона свой гарнизон, като така императорът запазил база, от която всеки един момент можел да атакува неспокойните си южноиталиански съседи[41]. Недоволен от изменчивите немски съюзници, Мануил предоставил своята подкрепа на северноиталианските комуни[42]. Особено интересни били опитите на византийския император да се сближи с папството[43]. За съжаление, аспирациите на Мануил Комнин да бъде обявен за император на Запада срещнали неразбиране от страна на папа Александър III (1159–1181). От гледна точка на събитията на Балканите обаче водещи оставали византийско-унгарските отношения. Именно те предрешили съдбата и историческото бъдеще на северозападните области на Балканския полуостров, в частност Далмация и Адриатическото крайбрежие[44].

Към края на XI и началото на XII в. унгарската монархия вече била излязла от състоянието на политическа нестабилност и криза. Укрепването на Маджарското кралство като нова балканска, впоследствие и адриатическа сила, а също и тясната привързаност на Хърватското кралство и Сърбия към Унгария, предопределили за десетилетия напред развитието на Северозападните Балкани[45]. Стабилизацията на унгарската средновековна държавност по традиция се свързва с управлението на кралете Ласло I (1074–1095) и Калман (1095–1116). В крайна сметка езическата реакция била смазана, немските завоевателни походи стихнали и в унгарските земи започнал да се налага феодалният ред. Ласло I разширил маджарските територии и отблъснал куманите, а Калман консолидирал унгарските земи. Поради спецификите в развитието на Унгарското кралство и смесицата между източни и западни елементи в управлението му, в държавата съществувало

---

[40] J. Parker, "The Attempted Byzantine Alliance with the Sicilian Norman Kingdom (1166–7)" – *Papers of the British School at Rome* 24 (1956), 86–93.

[41] Brand (trans.), *John Kinnamos*, p. 170; Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, 97–98.

[42] P. Classen, "La politica di Manuele Comneno tra Federico Barbarossa e la città italiane" – In: *Popolo e stato in Italia nell'età di Federico Barbarossa. Alessandria e la Lega Lombarda. Relazioni e communicazioni al XXXIII Congresso storico subalpino. Alessandria 6-9 ott. 1968* (Turin, 1970), 265–279.

[43] P. Classen, "Die Komnenen und die Kaiserkrone des Westens" – *Journal of Medieval History* 3 (1977), 207–220.

[44] Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, 261–264.

[45] Пак там, 266–271.

известно напрежение, подклаждано от борбите между „провизантийски" ориентираните поземлени магнати и епископите и духовенството – проводник на папските интереси в Унгария. Изострянето на тези вътрешните борби, от една страна, довело до активната намеса на византийците в маджарската вътрешна политика. От друга страна, на маджарския престол през 50-те и 60-те години на XII в. седял Геза II (1141–1161), син на Бела II Слепия, който бил враждебно настроен както към ромейския император, така и към поддръжниците на православието в Унгарското кралство. Мануил Комнин лично оглавявал военните походи към маджарите, с което предизвикал възхищението на своите съвременници. Не само поради верността на войската към василевса, а и поради добре организираните военни кампании, ромеите спечелили редица значителни победи над Унгарското кралство и неговите съюзници. За разлика от южноиталианската авантюра на север от р. Дунав императорът лично направлявал военните действия, като подсигурил обоз и тил за войската си. Освен това унгарските планове на Мануил I включвали понякога твърде оригинални и нестандартни за средновековната дипломация ходове[46].

Няколко интересни епизода от унгаро-византийските отношения, свързани с предателства и сложни династични комбинации, белязали управлението на Мануил Комнин. Така към края на 1152 г. той назначил за дук на България с резиденция в Ниш своя братовчед, знаменития в историята на Византия със своите многобройни политически и романтични авантюри Андроник Комнин[47]. Андроник току-що бил извикан от Киликия, където водил неуспешно борба с един арменски княз, и все още се ползвал с особеното разположение на императора. Междувременно Мануил Комнин прекарал есента и зимата на 1153 год. в Пелагония, откъдето лично наблюдавал действията на своите врагове: на запад норманите, а на север – маджарите и сърбите. Но докато императорът се намирал в Пелагония, до него дошло известие за политическата измяна на Андроник и сближаването му с маджарите. Андроник влязъл в споразумение и сключил с Геза II съюз срещу царствения си братовчед. Условията предполагали Андроник Комнин да отстъпи на унгарския крал двата придунавски града – Белград и Брани-

[46] A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier. A Study of the Relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the Period of the Comneni* (New York, 1968), 104–106; F. Makk, T*he Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century* (Budapest, 1989), 100–101; I. Cândea, "Expediţia militară a Bizanţului din 1166 şi geneza culoarului Dunăre-Curbura Carpaţilor" – *Angustia* 4 (1999), 153–155; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 260–261; Матанов, *Средновековните Балкани*, 155–208.

[47] Ш. Дил, А. Рамбо, *Византия – културно-исторически очерци* (София, 1992).

чево[48]. Унгарците осъзнавали, че, ако владеят тези две стратегически крепости, оттам те лесно биха могли да прокарат политическото си влияние над североизточния дял от Балканския полуостров. В замяна Геза II трябвало да помогне на Андроник в опита му да завземе властта, т.е. да стане император, след като свали Мануил Комнин от престола[49].

За зла участ на съзаклятниците в ръцете на василевса попаднало писмото от преговорите между неговия родственик, унгарските магнати и унгарския крал. Андроник, заловен и окован във вериги, бил отведен в Цариград и затворен в една от тъмниците на Големия дворец. Мануил Комнин, използвайки прийомите на дипломацията, се опитал също да отслаби Маджарското кралство като привлякъл на своя страна един претендент за унгарския престол. Този претендент бил знаменитият син на унгарския крал Калман Борис от брака му с Евтимия, дъщерята на киевския велик княз Владимир Мономах (1113–1125)[50]. Борис Калиманос (гр. *Βορίσης Καλαμάνος*) пристигнал в Константинопол още по време на царуването на Йоан II Комнин, където бил оженен за една византийска принцеса. Борис бил зачислен сред *прониарите* във византийската армия и водил многобройни битки на византийско-унгарския фронт. За съжаление маджарският принц бил убит през 1153–1154 г. от куманска стрела[51]. Подкрепата към Борис Калиманос обтегнала до краен предел отношенията между ромейския василевс и Геза II, като унгарският крал вече открито демонстрирал негативното си отношение към ромеите. В последвалата кръвопролитна маджаро-византийска война Геза II лично потърсил примирие с Мануил Комнин. Когато основните военни сили на ромеите поели от Тракия към Дунавската граница (1154–1155), поражението на маджарите вече било неминуемо. Подобно на сръбския жупан унгарският крал лично посрещнал василевса и засвидетелствал мирните си намерения към империята[52].

Скоро след смъртта на Геза II през 1162 г. Мануил Комнин решително се намесил в борбите за власт в Унгария. Своята интервенция василевсът оправдавал с роднинските си връзки с династията Арпади – неговата майка Пирошка-Ирина Унгарска се явявала дъщеря на крал Ласло I.

---

48 Brand (trans.), *John Kinnamos,* 100–105; Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates,* p. 59.

49 Makk, *The Árpáds and the Comneni,* 42–63.

50 Brand (trans.), *John Kinnamos,* 117–118.

51 Ch. Mierow (trans.), *The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising and His Continuator, Rahewin* (Columbia, 2004), p. 168.

52 Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 63–79; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenus*, 27–109.

Първоначалният вариант предвиждал на унгарския престол да се постави византийско протеже. Такъв бил престолонаследникът Стефан (Ищван) IV (1163–1164), но той бързо загубил борбата за трона. Византийците подкрепили следващия претендент за престола, син на Геза, в борбата му срещу неговия чичо Ладислав (Владислав). Залогът бил Стефан III да отстъпи Босна, Хърватия и Далмация на Византия. Впоследствие унгарският крал се опитал да възвърне за кралството загубените територии, но начинанието му се оказало безуспешно. Дипломатическите ходове на ромеите били съчетани и с военни походи към Унгария, които често следвали нетрадиционни маршрути – през Влашко и карпатските проходи или през труднодостъпните планини в Босна.

Освен това Мануил Комнин успял да сключи с новия унгарски крал Стефан (Ищван) III (1162–1172) изгодно за византийците споразумение, с което се разиграла една смела династическа и дипломатическа комбинация, чиято крайна цел била обединяването на Византия и Унгария под един скиптър. В тази авантюра унгарският престолонаследник Бела, син на Геза II, бил задържан като заложник в Константинопол и сгоден за Мария Комнина, дъщерята на императора, като приел името Алексий[53]. През 1165 г. маджарският принц вече бил обявен официално за наследник на византийския престол и получил титлата деспот. Бела-Алексий управлявал като апанаж почти цяла Хърватия, Северозападна Босна и Сирмиум. Един синодален акт от 1166 г. потвърждава ролята на Бела-Алексий като наследник на ромейския престол: „*imperatore domino Manuele Comneno... despota...genero...eius domino Alexio...regi*“[54]. Друг средновековен извор като *Gesta Hungarorum* нарича ромейския престолонаследник „*Bela Græcus*“, предвид конфесионалната ориентация на маджарина, който приел православието във византийския двор[55]. Няколко години по-късно обаче, през 1169 г., Мануил Комнин се сдобил със син и Бела вече не влизал в плановете на императора, които по това време били насочени към сходен съюз с норманите в Южна Италия[56]. Унгарският принц останал във

---

53 Brand (trans.), *John Kinnamos*, p. 215; Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, p. 167.

54 Fine, *The Early Medieval Balkans*, p. 6.

55 A. Domanovszky (ed.), *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum* 69 (Budapest, 1906), 143–145.

56 Норманският принц Раниери-Йоан също бил обявен за кесар подобно на Бела-Алексий и получил обширни имения в околностите на Солун. Хрониката на Сикард, епископ на Кремона, отбелязва събитията: „*Wilielmi marchioni filium Rainerium*“ и „*Emanuel imperator Constantinopolitanus... filiam* suam“: вж. O. Holder-Egger (ed.), *Sicardi Episcopi Cremonensis Cronica* [Monumenta Germaniæ Historica SS 31], (Hannovra, 1903) p. 173.

византийската столица още известно време, но титлата деспот му била отнета – и в замяна бил провъзгласен за кесар[57].

Развалянето на унгаро-византийския съюз всъщност довело до война, която бушувала в годините 1165–1167. Военните действия подели маджарите, които неочаквано нападнали намиращите се в Сремската област ромейски войски. В последвалото сражение унгарският пълководец Дионисий извоювал голяма победа.

Император Мануил, възмутен от нарушаването на мира, решил да накаже неверния си съсед. По време на военните действия византийците спечелили редица забележителни победи, а разширението, което Ромейската империя постигнала в северозападна посока особено след присъединяването на целия апанаж на Бела към територията ѝ, било значително. През 1167 г. над маджарите била спечелена голямата победа при Землин, а на следващата година между двете страни бил сключен мир (1168 г.). Империята запазвала властта над Срем, Землин и далматинските градове. Тези териториални придобивки били потвърдени от унгарска страна през 1172 г., когато на маджарския престол застанал старият византийски съюзник „*rex Hungarie Bela*" – крал Бела III (1172–1196)[58].

Същевременно Мануил Комнин предприел редица мерки за засилване на своята власт в Западните Балкани. Поради наложилите се традиции на известна автономия и отдалечеността от центъра на империята – Константинопол, това можело да стане само чрез поверяването на властта в Рашка на местна владетелска фамилия, която да провежда удобна за ромеите политика. След смяната на престола на Белош (Белуш) Вуканович и Деса през 50-те и 60-те години на столетието като подходящ за византийските интереси се издигнал родът Неманичи[59]. Редно да отбележим, че великите жупани, какъвто бил случаят с Деса[60], лично получили земя от василевса, а в замяна поели определени задължения в северозападните гранични (буферни) райони. По сходен начин отвъд Хемус Комнините раздавали *пронии* на местните първенци, какъвто вероятно е случаят с Теодор и Асен Белгун[61].

---

57 Fine, *The Early Medieval Balkans,* 243–244.

58 P. Scheffer (ed.), *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium 1196* [Monumenta Germaniæ Historica SS 33], (Hannovra, 1874), p. 873.

59 V. Ćorović, "The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica" – *Зборник радова Византолошког института* 14–15 (1973), 191–195.

60 Деса получва от Манул Комнин областта Дендра (в околностите на Ниш) – вж. T. Živković, "Zvida's Sons"– In: T. Živković, *Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550–1150* (Belgrade, 2008), 313–335.

61 Георги Акрополит нарича двамата братя Петър и Йоан (*duos...fratres, uni...Petro,*

Всяка смяна на династията и владетелската линия във Византия обаче правила тези отношения твърде обтегнати и неясни[62].

Така например след големите победи над унгарците Мануил Комнин лично подпомогнал в пътя към властта четиримата синове на Завида[63]. Интересно е да отбележим, че Неманичите били династия с канонизирани светци, а корените им са забулени в легенди за съвременната наука[64]. Понякога „древният" и „благороден" произход на династията бил свързван с Константин Велики, друг път с Комнините, което на свой ред говори за личната обвързаност на Неманичите с управляващия императорски род.

За самия Мануил Комнин обаче синовете на Завида представлявали интерес преди всичко поради това, че, от една страна, били роднини на *великите župani* на Рашка, а от друга – на кралската династия в Зета. Така през 1166 г. между единия от братята Стефан и Мануил Комнин, който по онова време пребивавал в Ниш, се състояла среща. На нея сръбският владетел бил почетен с владетелска титла от василевса. Според средновековната сръбска агиография това било царско признание, но най-вероятно Стефан Неманя получил властта над областта Дубочица, северозападно от Враня, и статут на *архонт* (управител) на тези земи.

С тия си действия византийският император показал явно предпочитание към най-младия от Неманичите и с това хвърлил семето на раздора в средновековните сръбски земи. Когато обаче Стефан излязъл победител от кратката и ожесточена борба срещу своите братя в годините 1167–1168 и се окичил с титлата *велик župan*, Мануил Комнин сменил предпочитанията си към отстранените му братя. В крайна сметка дори *великият župan* Стефан Неманя, с чието име бил свързан сръбският държавен възход от края на XII в., трябвало да се примири с унизителното положение на почетен пленник в Константинопол през 1172 г.

След победите над сърби и унгарци Мануил Комнин наложил своето влияние в Далмация. В резултат на това, голяма част от градовете по дал-

---

alteri Ioanni). Тук сме избрали обаче названията отпреди въстанието (Теодор и Белгун): вж. I. Bekker (ed.), *Georgius Acropolita* [*Corpus Scriptorum Historiæ Byzantinæ* 33], (Bonn, 1837), 12, 22–23.

62 Наблягаме на факта, че братята-въстаници били местни *прониари*, за да покажем, че движението започва именно сред първенците от Паристрион, които успели да се издигнат на византийска служба: вж. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 146–147.

63 Živković, "Zvida's Sons", 313–335; J. Kalić, "Le joupan Belos" – *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997), 63–81.

64 T. Živković, "Dioclea between Rascia and Byzantium in the First Half of the 12th century" – In: T. Živković, *Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550–1150* (Belgrade, 2008), 293–312.

матинското крайбрежие признали византийската власт. Въпреки че тези успехи били ефимерни, а основни играчи в Северна Далмация оставали Унгария и Венеция, те подчертават нарасналото византийско влияние в Северозападните Балкани. В южните части на Далмация обаче Византия запазила своето надмощие по-дълго, като основна опора на ромейската власт там се явявал гр. Рагуза[65].

Нарасналото византийско влияние накарало дори босненския ban Борич да преосмисли своята обвързаност с короната на св. Стефан. В избухналите борби за маджарския престол босненкият владетел застанал на страната на византийския претендент Стефан IV. В крайна сметка по силата на споразумението между Мануил Комнин и Стефан III от 1166 г. босненските земи също преминали към византийската орбита на влияние, а ban Борич скоро изчезнал от изворите. Ромеите или не успели, или не желаели да установят своя администрация в областта, макар че предали голяма помпозност на събитието. Съвсем неслучано титлата, с която се окичил Мануил Комнин след победите си на Балканския полуостров, изброявала детайлно покорените народи и земи (*Dalmatikos, Ouggrikos, Bosthnikos, Chrobatikos*)[66]. В общи линии византийците постъпили в Босна подобно на установения модел в Рашка и делегирали местната власт на някой си ban Кулин[67].

След осигуряването на безспорно политическо влияние в западната част на Балканския полуостров, в това число и над Далматинското крайбрежие, Мануил Комнин трябвало да се справи към края на 60-те години на XII в. с нарастващата враждебност на бившия си съюзник – Венеция. Сключването на търговски съюзи с други италиански морски градове – Генуа (1169 г.) и Пиза (1170 г.) – довело до избухването на открита война с венецианците[68]. Бунтовете срещу византийската власт от страна на подвластните на ромеите народи също не били рядкост. Сред българите тези прояви на неподчинение обхващали предимно XI в. - от една страна, поради слабо защитените граници на империята от т.нар. „къси номади", а от друга – заради непосилния данъчен гнет след средата на столетието.

[65] Й. Ферлуга, *Византиска управа Далмацији* (Београд, 1957), 120–150.

[66] Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, p. 270.

[67] Матанов, *Средновековните Балкани*, 155–208.

[68] В края на краищата през 1171 г. всички венециански търговци на територията на империята били арестували, а стоките им – конфискувани след една старателно подготвена акция. На това Венеция отговорила с военноморска експедиция към островите Хиос и Лесбос. Отношенията между двете държави останали още дълго време неуредени въпреки започналите преговори. Вж. G. *Day*, "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century" – *The Journal of Economic History* 37 (1977), 289–301.

Изглежда обаче, че въстания срещу ромейската власт е имало и при управлението на Мануил Комнин. Те едва ли са били продиктувани от непримиреността на населението към ромейската власт, още повече Комнините туширали социалните противоречия, осигурили спокойствие по границите и не давали воля на данъчните своеволия, характерни за предходния век. Често обаче зад тези бунтове прозирали косвено и унгарските интереси на Балканите[69].

Паралелно с това местните първенци (кумани, които организирали редица нападения над Балканите през 40-те, 50-те и 60-те години на XII в., маджари, българи, сърби или *миксоварвари*) били зачислени в *прониарските* списъци и изпълнявали стриктно своите военни повинности[70]. Сръбски и унгарски военни поделения се сражавали в битката при Мирокефалон (1176 г.), а българите участвали във военните кампании в Южна Италия и в отбраната на Солун срещу норманите[71].

В общи линии виждаме как балканската политика на Мануил Комнин довела до няколко преки последствия. На първо място бил изграден един нов властови и политически модел на Балканите – така в списъците на *прониарите* били зачислени местните архонти; още повече за времето, за което говорим, областта между Стара планина и р. Дунав била в сферата на византийското управление. Множеството монети на династията Комнини, ромейските печати и предмети на бита, намерени в Северна България, съвсем не подкрепят мнението, което дълго време битуваше в съвременната историография: а именно, че от средата и в края на XII в. земите северно от Хемус са се намирали само и единствено в номинална

---

[69] През 1154 г. българите се вдигнали на въстание, а през 1166 г. недалеч от Триадица (дн. София) дори Мануил Комнин за малко не станал жертва на българския бунт. При това е редно да направим следните уточнения: 1) населението в тема Паристрион е смесено – т.нар. *миксоварвари* (*μιξοβάρβαροι*), от които произхождат също Теодор и Асен Белгун; 2) през XI–XII в. българи се отнася предимно за населението на тема България (дн. Македония, Западна България, части от Северна Гърция и Южна Сърбия – с център Скопие). Прочее, названието 'българи' се използва и като етноним, и като политоним.

[70] Литаврин посочва, че няма нито едно изрично доказателство за наличие на византийски *динати* в Северна България. Руският учен отбелязва наличието на екстензивни стопанства (развъждане на животни, включително и коне) сред императорския домен (т.нар. *василикати*), които били предадени в ръцете на местни велможи. Вж. Г.Г. Литаврин, „Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България и Византия (от края на VII до края на XII в.)" – *Исторически преглед* 6 (1970), с. 39.

[71] Тъпкова-Заимова предполага, че българските дребни поземлени владетели не може да са били премахнати изцяло. Вероятно те са изпълнявали известни задължения към византийската власт. Знае се само, че в отделните периоди се прибягвало до събиране на опълчение, но не е известно на какви начала. Вж. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 139–140.

зависимост от Византия[72]. Сходен пример откриваме и в „*Историята*" на Никита Хониат, който, описвайки подготовката на Мануил Комнин за войната със селджукските турци в 1176 г., споменава за помощната войска от латинския народ (т.е. унгарците) и от самите „*крайдунавски скити*" – така вероятно било охарактеризирано смесеното население от района на Долния Дунав. Като друг пример може да дадем желанието на братята Тодор и Белгун да бъдат зачислени в *прониарските* списъци на империята в Кипсела през ранната есен на 1185 г. точно преди похода на Исак II Ангел (1185–1195) срещу норманите[73].

На второ място следва да отбележим друг важен факт: Комнините вероятно не поддържали редовна войска в земите между Истър (р. Дунав) и Стара планина и граничните райони на Северозападните Балкани. Всеки път, когато оттам се показвала опасност или пък се явявала необходимост да се предприемат военни действия, Мануил Комнин поемал срещу врага с голяма войска. Друг път изпращал своите пълководци, вероятно разчитайки и на местните *прониари*. По този начин при династията на Комнините (1081–1185) разходите по поддръжката на гарнизонни и *акритски* (пограничні) войски били сведени до минимум. Така например, докато Мануил I бил зает през последните години на живота си с отклонението на голямата опасност откъм германския император Фридрих I Барбароса (1152–1190) и с борбата си против иконийския султан, защитата на западната граница била предоставена на местните първенци, владетели на отделни крепости в качеството им на *прониари* на империята[74].

След смъртта на Мануил Комнин временната византийска власт над Балканския полуостров и въобще „*Комниновият модел*" започнали да се разпадат както под влияние на местния партикуларизъм, така и поради спецификите в управлението на Византия от края на единадесетото и дванадесетото столетие. На свой ред Андроник I Комнин (1183–1185) повел

---

[72] Г. Г. Литаврин, *България-Византия XI–XII век* (София, 1987), 322–325.

[73] Литаврин изказа предположение, че преди да стане *прониар*, т.е. да поиска „*едно село*", Асен „*охранявал императорските коне*". Това предположение Литаврин изгражда върху един днес добре познат пасаж от Роберт де Клари. Вж. Г.Г. Литаврин, „Влахи в византийских источников X–XIII вв." – В: Г.Г. Литаврин (ред.), *Юго-Восточная Европа в Средние века* (Киев, 1972), с. 127.

[74] С раздаването на земи под формата на *прония* вероятно били намалени предишните войнишки възнаграждения, осигурявани от империята. В тази връзка е интересно да отбележим, че ако в нач. на XI в. ромейската войска наброявала над 110 000 души, то към средата на XII в. броят ѝ намалял драстично. Въпреки това големината на императорските войски по време на поход не намаляла, а напротив – увеличила се, без да натоварва фиска на Византия. Вж. J. Haldon, *Warfare State and Society in the Byzantine World 565–1204* (London, 1999), p. 103.

политика, която не удовлетворявала *динатите* и *прониарското* съсловие[75]. А бунтът на Ангелите през 1185 г. довел до редица прояви на неподчинение и сепаратизъм сред провинциалната аристокрация и местните *прониари*[76]. Сърбия отхвърлила византийската власт; унгарците си възвърнали Далмация, част от Хърватско и Сирмиум през 1181 г.; на следващата година – Белград и Браничево, а през 1183 г., в съюз със сърбите завоювали Ниш и Средец; норманите нахлули в Епир; бунтове разкъсвали империята на о-в Кипър, в Мала Азия и на Балканите[77]. Благоприятната политическа обстановка в общи линии била използвана и от новите военни елити по Долен Дунав. На Балканите се появили редица сепаратисти: (*princeps*) Белота в северозападния дял на полуострова, Иванко, Стрез, Добромир Хриз, Мануил Камица, Йоан Спиридонаки, Лъв Сгур, Андроник и Никифор Петралифи[78]. В крайна сметка обаче само долнодунавските първенци, независимо от тяхната етническа принадлежност, в лицето на Теодор и Асен Белгун (1186 г.) могли да се обединят около владетелска идеология, която да узакони техния бунт[79].

---

[75] Сюзюмов твърди, че владенията на много *динати* и *прониари* били конфискувани при управлението на Андроник Комнин. Едва Исаак II Ангел (1185–1195; 1203–1204) прави опит да реставрира политиката на Мануил Комнин – срв. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина“, 58–73, особено бел. 35; Острогорски, *История на византийската държава*, 509–510.

[76] При Исак II Ангел отново забелязваме подем сред византийската военна знат. Пример е знаменитата победа над норманите на 7 ноември 1185 г., в която изворите не отбелязват наличието на латински наемници сред армията на Алексий Врана. Изглежда, въпреки репресивната политика към *прониарското* съсловие в годините 1183–1185 г. то все още било жизнено и боеспособно. Алексий Врана (*Ἀλέξιος Βρανᾶς*) също е родственик на Комнините – син е на Михаил Врана и Мария Комнина (племенница на Алексий I Комнин). По време на бунта срещу Ангелите в армията на Врана имало много *прониари*, недоволни от идването на власт на Исак II – вж. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина“, 58–73..

[77] Angold, "The Road to 1204", 257–278.

[78] Интересно е да отбележим обаче, че размирните земи били периферни и важни за военната отбрана на империята: по Долен Дунав, в континентална Гърция (Пелопонес, Тесалия, Епир), о-в Кипър и Западна Мала Азия. Т.е. това са областите, върху които били сформирани новите военни сили на империята, т.нар. *прониари* и по-точно новата пограничната военна аристокрация.

[79] Независимо от теориите – дали напр. Теодор и Асен Белгун са от български, смесен (*миксоварварски*), кумански, печенежки или влашки произход, за нас по-важна е идеята за възстановяването на българското царство, която придала законно право на бунта от 1186 г. За условията юридически да бъде призната държава/кралство през Средните векове може да се съди по едно изявление на папа Анаклет II към норманския крал Роже II: за да бъде признато едно кралство, такава държава трябва да е имало от древни времена или нейните владетели да произхождат доказано от кралски корен. От друга страна, напълно допустимо е произходът на Асеневци да се свърже с многобройните кумански нашествия на Балканите по времето на късните Комнини. Отлични войни, куманите са зачислявани в *прониарски-*

В заключение може да обобщим, че въпреки кризата от края на века воденaта от Мануил Комнин политика довела както до стабилизирането на имперските граници, така и до издигането на международния престиж на Византия[80]. При това с военните си кампании и дипломатически ходове, ромейският василевс постигнал не само редица впечатляващи победи на бойното поле, но и осветлил много от белите полета на балканската политическа карта през Средните векове; извел на историческата сцена земите на Босна и неманичка Сърбия във втората половина на XII в. И не на последно място – допринесъл за проникването на рицарския дух в пределите на Източната Римска империя. За съжаление, през следващите години във Византия започнали необратими процеси на децентрализация и упадък, които довели до трагичните събития от 1204 г.

те списъци, като получавали владения на Балканите: вж. Литаврин, *България – Византия XI–XII век*, 52–126.

[80] Следва да отбележим, че Мануил Комнин твърде често бил критикуван и осмиван от съвременниците си. Известни са случаите с лодкаря при похода срещу куманите, с обидите от константинополската тълпа след поражението при Мирокефалон и с подигравките, отправени лично към особата на Мануил I от норманите и венецианците. Вж. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, 413–489.

Владислав Иванов

Сръбското кралство и Българското царство в борбата за политическо влияние над земите по Долния Дунав в края на XIII век

Нашествието на монголите, предвождано от хан Бату малко преди средата на XIII в., драстично променя историческата съдба ако не на цялата, то поне на източната половина от Европа. Започнала да се оформя като свят със сравнително устойчиви характеристики и граници, в периода преди 30–40-те години на тринадесетото столетие Европа все повече и повече бива идентифицирана с „християнския свят". Макар и разделена между Рим и Константинопол[1], по това време тази своеобразна „християнско-европейска вселена" се намира в период на разцвет и се подготвя за експанзия на изток – срещу отслабените „светове на исляма и езичеството", доминиращи съседните географски региони на Ориента и степите[2]. Красноречиви свидетелства за това са, например, кръстоносните походи и нарастващата зависимост на номадските племена на куманите от руските князе. Ударът на идващите от Далечния изток монголски завоеватели *de facto* спира тази европейско-християнска експанзия, давайки началото на ред исторически събития, които в крайна сметка принуждават „кръстоносците" да търсят обходни маршрути. Същевременно много от намиращите се в състояние на разцвет преди идването на монголите източнохристиянски държави след нашествието са оставени в руини и политически хаос. Това заключение се отнася в най-голяма степен до силните в началото на XIII в. държави Унгария и България. Както често става в историята, съседите им не закъсняват да се възползват от тяхното отслабване. В следващите страници ще се опитам да опиша и да анализирам историческите процеси, които дават възможност на Сръбското кралство, дотогава сравнително малка и незначителна в политическо отношение държава, намираща се в сянката на могъщите си съседи, да разшири границите в посока на поречието на Долния Дунав си, за сметка на Унгария и България.

---

[1] Т.е. между Католицизма и Православието.

[2] Вж. напр. В. Иванов, „По границите на християнска Европа: степните номади и цивилизованите държави, светът *„отвъд реките, горите и планините"* през XII в." – *Времена* 9 (април, 2016), 11–25.

През 1229 г., приблизително две години след смъртта на основателя на Монголската империя Чингис хан, неговите трима синове и техните многобройни последователи се събират на огромен съвет на брегове на река Керулен в днешна Източна Монголия. Целта на този съвет, наречен „*курултай*", е да бъде избран наследник на трона на най-могъщата тогавашна световна държава. По това време империята на монголите вече е простряла границите си от Каспийско море до Корея, а завоевателните ѝ армии все още не са срещали достоен съперник на бойното поле. Затова не е учудващо, че избраният на *курултая* за „Велик хан"[3] трети син на Чингис – Угедей (1186–1241) веднага взима решението да изпрати за нови завоевания – този път далеч на запад – своите *нойони*[4] Чормагун и Суботай[5]. Първият от тях е натоварен със задачата да преследва стария враг на монголите – последния шах на Хорезм Джелал ад-Дин Менгуберди (1220–1231)[6], като същевременно покорява Северна Персия и Южното Прикавказие. Вторият, чиято мисия е по-важна за настоящето изследване, воюва с куманите и волжките българи, приближавайки се постепенно към пределите на руските княжества, а от там – и на християнска Европа. Шест години по-късно, в 1235 г., на друг грандиозен *курултай*, проведен на р. Онон, Великият хан решава да изпрати голяма експедиция, чиято задача е да покори „западните страни". Според един монголски извор той заповядва следното: „*В далечния поход да тръгнат тези синове и мъже от ханския орд, що имат своя дял-улус, както и тези, що нямат такъв. В похода да участват...всички мъже...след Суботай... да се изпратят на война всички най-големи синове*!"[7] Дори само тези няколко думи от „*Тайната история на монголите*"[8] ми изглеждат достатъчно красноречиви, за да опишат небивалата подготовка и концентрация на силите на степната империя за този поход. В същия източник е посочена и причината

[3] Или „*хаган*" (монголски титул със същото значение).

[4] „*Нойон*" е титул, даван на висшите монголски военачалници, които не са принадлежали към управляващия род на Чингисидите. Според мене най-близкото му съответствие в съвременния български е военният чин 'генерал', но, предвид благороднически статут, който дава на притежателя си, този титул би могъл да се преведе и като „княз": срв. C.P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire* (New York, 2004), p. 412.

[5] Имената на посочените двама военачалници са предавани различно в различните извори от епохата, напр. като „Чормаган" или „Субедей" и „Субегедей".

[6] Хорезм-шахът намира смъртта си след поражението, което Чормагун-нойон му нанася в планините на Кюрдистан през август 1231 г.

[7] А. Федотов (прев.), *Тайната история на монголите* (София, 1991), с. 170.

[8] Посоченият исторически извор е завършен в 1240 г., т.е. той е съвременен на описваните събития, поради което следва да го приемем за документ от първостепенна важност.

за това: „*В чуждите земи има велико множество врагове и немалко държави*“[9]. Броят на потеглилите срещу Европа татарски[10] бойци не е напълно изяснен, но, дори и ако се съди само по числото и имената на изпратените военачалници[11], с чийто списък разполагаме, може да се предположи, че в някои моменти той е достигал или е надхвърлял сто хиляди души. Това е наистина огромна и почти невиждана в тази епоха концентрация на сили. При това, изпратената в поход армия се състои от отлични войници, които не само вече имат солиден военен опит, но и твърде рядко са претърпявали поражение[12]. До 1235 г. монголските бойци са успели да разгромят и подчинят напълно както множество сродни с тях степни племена, така и две от най-големите и могъщи „цивилизовани“ държави в тогавашния свят – китайската империя Дзин и обширното царство на Хорезм-шаховете[13].

Начело на похода като наследник на Джучи, комуто баща му Чингис навремето е дал властта над „Западния монголски улус“, Угедей поставя неговия син Бату, а военното командване е поверено на талантливия предводител Суботай[14], който има богат предишен опит в боевете срещу русите и куманите-кипчаци. Между 1236 и 1242 г. огромната монголска армия, чиято численост ѝ позволява неведнъж да действа като няколко отделни

---

[9] Федотов (прев.), *Тайната история на монголите*, с. 170.

[10] В този материал термините „татари“ и „монголи“ са използвани като взаимозаменяеми синоними.

[11] Очевидно заповедта на Угедей, която цитирах по-горе, е била изпълнена почти буквално, тъй като от различните източници научаваме, че в похода взимат лично участие Бату, Орда-Еджен, Шайбан, Тангут и Берке – синовете на Джучи (първородният син на Чингис хан); Бури и Байдар, които са съответно син и внук на Чагатай (който е вторият син на Чингис, известен с враждата си с Джучи); синовете на Угедей – Гуюк и Кадан и синовете на Толуй (най-малкият, четвърти син на Чингис) – Монке и Бучек. Това действително са „*всички най-големи синове*“ от рода на Чингисидите и трябва да се предполага, че всеки от тях е бил придружаван от съответна на сана му войскова част. Дори и само поради този факт подценяването на числеността на монголската армия в похода срещу Европа от 1236–1242/43 г., което правят някои съвременни историци, ми се струва необосновано. Макар че планираните за завоюване земи на запад е трябвало да бъдат присъединени само към т.нар. „*Улус на Джучи*“, в този конкретен поход Великият хан Угедей вероятно изпраща за изпълнението на тази мисия по-голямата част от бойната сила на цялата Монголска империя. Това между другото свидетелства, че тя в този момент все още е смятана за единна държава, независимо от поделянето ѝ между синовете на Чингис хан.

[12] „*Най-големите синове*“ би следвало да са не само най-боеспособните, но и най-опитните сред „останалите синове“, т.е. най-добрите бойци, с които е разполагала монголската военна сила.

[13] В дадения исторически момент (началото на XIII в.) териториите и населението на всяка от споменатите две „цивилизовани“ империи са по-големи от тези на която и да е християнска държава.

[14] V. Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (trans. S. Willcocks), (Leiden–Boston, 2012), p. 43.

корпуса, поставени под командването на Чингисидските принцове и на най-добрите генерали на Великия хан, завладява и/или опустошава цяла Североизточна Европа, като достига от територията на дн. Монголия чак до границите на днешните Германия и Австрия. Степните области, простиращи се от Волжко-Камска България до устието на Дунав, са поставени под пряката власт на „*Улуса на Джучи*", а многобройните руски княжества на северозапад[15] се превръщат без изключение в татарски данъкоплатци. През посочения период са превзети и разграбени земите на цяла Русия (без Новгород), както и на католическите кралства на Полша и Унгария.

Макар и сведенията за това да са оскъдни, можем да предположим, че балканските християнски държави с ужас наблюдават подобното на ураган нашествие, което поне в началото ги отминава, но разорява по такъв жесток начин техните северни съседи. Възможно е първият им досег с „*най-страшните от всички*" татари[16] да се е осъществил през зимата или ранната пролет на 1241 г. По това време през Влашката равнина на север от Дунав преминава една татарска колона, водена от монголския принц Бучек, внук на Чингис и син на Толуй. Крайната цел на корпуса на Бучек при това придвижване не се намира на Балканите, а в Унгария, но, преминавайки през Влашката равнина и/или Банат, той вероятно се сблъсква с военни части на българския цар Йоан II Асен (1218–1241). Това може би е едно от редките сражения в тази епоха, в които монголите отстъпват[17]. Последното обаче едва ли се дължи на постигането на някаква особено значителна победа на българските воини, тъй като източните извори не споменават за нещо подобно, а и, както вече споменах, основната цел на корпуса на Бучек не е била предприемането на атака срещу Второто българско царство. Възторженият отзвук от подобно сражение обаче не е учудващ, тъй като по това време татарите вървят от победа към победа, а в душите на цяла Европа бързо се вселява „*монголският страх*". При тези условия дори и малкият успех срещу тях вдъхва някакви надежди и е посрещан като „*хубава за всич-*

---

15 В „*Тайната история на монголите*" русите са наречени: „*оросудския народ*": вж. Федотов (прев.), *Тайната история на монголите*, с. 173.

16 А. Узелац, „Сербские письменные источники о татарах и Золотой Орде (первая половина XIV в.)" – *Золотоордынское обозрение*, 2014, 1 (3), с. 110.

17 Това ми изглежда най-логичното обяснение за цитираното по-долу сведение, което се съдържа в т.нар. „*Римувана хроника на Франция*" на Филип Мускес: *Вест за татарите дойде – / за всички хубава бе тя: / че кралят влашки с лекота / ги победил във тежък бой.* – Цит. по С. Бакърджиев (поет. превод), *Филип Мускес, Из „Римувана хроника на Франция"* – В: В. Гюзелев (съст. и прев.), *Самият Търновград ще разтръби победите* (София, 1982), с. 49.

ки вест“[18]. Прославил с този успех името си чак в далечна Франция[19], цар Йоан II Асен, най-могъщият за времето си балкански (и православен) монарх, умира на 24 юни същата година, докато междувременно обединилите се в Панонската равнина монголски части съсипват Унгарското кралство. През декември 1241 г. умира и Великият хан Угедей, чиято смърт е сигнал за татарските принцове да се върнат обратно в далечната си източна родина, за да участват в *курултая* за избор на нов върховен владетел на империята. Пътят им на връщане минава през Сръбското кралство и Българското царство.

По всяка вероятност маршрутът на основната татарска войска, която, водена от Бату, потегля от Средна Унгария някъде около началото на пролетта на 1242 г., следва т.нар. *Via Diagonalis*, който, както показва името му[20], пресича Балканите по диагонал от Белград през София и Пловдив към византийската (тогава латинска) столица Константинопол. Тази армия, която би следвало да представлява най-многочисленият монголски корпус, тъй като е предвождана лично от върховния военачалник на похода и води със себе си пленниците унгарци[21], се прехвърля през Дунава някъде около Белград или Браничево. След това тя нахлува в българските земи и започва да ги опустошава. По този начин войската на Бату, изглежда, подминава Сръбското кралство, чиито земи по това време се намират встрани от тази основна за Античността и Средновековието пътна артерия, водеща от Средна Европа към „Втория Рим“ на Босфора.

Същевременно друга част от монголската армия, която е предвождана от втория син на вече починалия хаган Угедей – Кадан, е изпратена да преследва унгарския крал Бела IV (1235–1270). По всичко изглежда, че Кадан все още не е бил уведомен за смъртта на баща си и продължава да следва по петите разгромения в „същинска“ Унгария крал, който е побягнал към Далматинското крайбрежие. През март 1242 г. Кадан обсажда крепостта Клис в Южна Далмация, но когато научава, че кралят не е там, изоставя обсадата[22]. Малко след това този монголски принц се отправя на североизток, напускайки земите на маджарската корона. По пътя си неговите воини

---

18 Бакърджиев (поет. превод), *Филип Мускес*, с. 49.

19 Както свидетелства произведението на Филип Мускес, цитирано в горната бележка.

20 Букв. „Диагоналният път“ (лат.). Това име на пътя не се среща в изворите; то е измислено от съвременната наука – бел. ред.

21 Вж. Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието* (София, 1998), с. 144.

22 Вж. Thomas of Split Archdeacon, *History of the Bishops of Salona and Split – Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum (in Latin and English)*, (Budapest, 2006), p. 299.

опустошават Босна и Сърбия[23]. Все пак татарската инвазия там не е чак с толкова жестоки последици, колкото в Унгария, тъй като Кадан вероятно бърза да се присъедини към Бату. Обединението на двете монголски армии се осъществява именно на територията на България. Летописецът Рашид ад-Дин[24] посочва Кадан като онзи военачалник, който превзема българските[25] градове Търново и Килия[26]. Възможно е самият Бату да бърза да се върне към приволжките степи, където, според Рашид ад-Дин, през лятото на същата година избухва сериозен бунт на кипчаките, а пък Кадан да е натоварен да води военните действия срещу българите. Така или иначе, подробностите около монголското нахлуване на българска територия остават крайно неясни поради оскъдността на изворовите данни, с които разполагаме. Несъмнен исторически факт представлява само главната последица от нашествието – Българското царство, начело със своя малолетен владетел Калиман I Асен (1241–1246), вероятно е напълно безпомощно пред превъзхождащия го неприятел и, с цел да избегне по-нататъшните разрушения, става васал на Монголската империя, а от там – и на нейната най-западна част – „*Улуса на Джучи*".

По всяка вероятност татарски подразделения остават на българска територия чак до първата половина на 1243 г., когато успяват да нахлуят далеч на юг в Латинската империя и да разбият армията на нейния владетел Балдуин II (1228–1261)[27]. Възможно е нападенията срещу Латинската империя и България – по това време двете държави са съюзници – да са били обвързани с някакви „тайни" споразумения между германския император

---

[23] Узелац, *Сербские письменные источники*, с. 101.

[24] Рашид ад-Дин Хамадани, персийски учен, живял от 1247 до 1318 г., везир на монголските *илханове* (владетели на Иран) Газан и Олджайту. Неговото най-известно произведение е т.нар. *Jāmi 'al-tawārīkh* (букв. '*Сборник на хрониките*'), в което се съдържат многобройни и подробни сведения за монголската история: вж. напр. Л.А. Хетагуров, Ю.П. Верховский, А.А. Ромаскевич (пер.), *Рашид-ад-Дин, Сборник летописей*, 3 т. (Ленинград, 1946–1960).

[25] В оригинала: „влашките".

[26] В. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. 2 (Ленинград, 1941), с. 38; П. Павлов, „Бележки по въпроса за българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII–XIVв." – В: *Българите в Северното Причерноморие*, т. I (В. Търново, 1992), с. 62. Килия (Кили) е средновековен български град, разположен в делтата на Дунав. Данните за нашествието на монголите в България през 1242 г. и превземането не само на посочените, но и на ред други градове, се потвърждават и от археологическите проучвания: срв. П. Павлов, Г. Атанасов, „Преминаването на татарската армия през България (1241–1242 г.)" – *Военноисторически сборник* 63/1 (1994), 5–20.

[27] Узелац, *Сербские письменные источники*, с. 101; I. Vasary, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365* (Cambridge, 2005), p. 70.

Фридрих II Хоенщауфен и монголите, сключени по време на пребиваването на Бату в Средна Европа. Добре е известно, че Фридрих II е враждебно настроен спрямо Балдуин II и подкрепящата го папска *Курия*, а оттам – и срещу техните съюзници. В подкрепа на подобна хипотеза могат да послужат данните у Рашид ад-Дин, който твърди, че по време на завоюването на България монголите още не знаели за смъртта на Великия хан[28], т.е. причината за отклоняването на похода им срещу Балканите не е била по-бързото завръщане на изток. Подобно мнение, което се основава главно на анализа на съществуващата по това време схема от политически съюзи и конфликти в Европа, поддържат редица съвременни учени, в т.ч. и Лев Гумильов[29]. Макар тази хипотеза да ми изглежда напълно възможна, все пак трябва да отбележа, че тя се базира предимно на косвени аргументи. Можем само да се надяваме, че бъдещето ще ни донесе повече информация, която да я потвърди или отхвърли.

Въз основа на наличната, макар и оскъдна, изворова база може да се заключи, че между 1236 и 1242/3 г. източноевропейските християнски държави понасят значителни удари от монголските нашественици в Европа, предвождани от хан Бату. В писмото на крал Бела IV до папа Инокентий IV от 1250 г. последствията от инвазията са обобщени така: „*Ние* [т.е., унгарците] *устояхме да не станем техни* [т.е., на татарите] *поданици, докато всички останали, срещу които те отприщиха своята сила, се превърнаха в техни подчинени – земите на изток от нашето кралство; като Русция* [т.е. Русия], *Кумания, бродниците*[30]*, България, повечето от които преди това бяха поданици на нашето кралство*“[31]. В резултат на опустошителното нашествие, което не след дълго е последвано от още няколко други, макар и по-малки, татарски набега, обширни области в Източна Европа остават разорени и почти обезлюдени. Господстващото до този момент политическо статукво се променя. През следващите години „*Улусът на Джучи*“ – по-известен днес като „*Златната орда*“ – вече не е просто най-западната част на Монголската империя, а все повече се превръща в автономна държава. Нейните основи полага главният предводител на похода от 1236–1242/43 г. – хан Бату[32]. Именно

28 Тизенгаузен, *Сборник материалов*, с. 38.

29 Л.Н. Гумилев, *Древняя Русь и Великая степь* (Москва, 1989): <http://gumilevica.kulichki.net/ARGS/args522.htm> (04.05.2016 г.)

30 Своеобразни предци на казаците, потомци на избягали в степта руси, смесили се с местните тюркоезични номади, които обитавали териториите от делтата на Дунав до Дон.

31 Цит. по Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea*, p. 45, n. 34.

32 За нейна столица е провъзгласен Сарай-Бату, т.е. ‘Дворецът на Бату’ в устието на Волга.

„*Златната орда*“ става основният фактор, влияещ върху политическите събития в споменатите в писмото на Бела IV „*земи на изток от нашето кралство Унгария*“.

Докато маджарите благодарение на значителната подкрепа, оказана им от западните католически държави, съумяват да запазят независимостта си, източните им съседи стават данъкоплатци и *de facto* поданици на „*Улуса на Джучи*“. Запазването на независимостта от татарите обаче струва на унгарците страшно много усилия и жертви, както и загуба на част от териториите, за което намеква и крал Бела IV в цитираното по-горе писмо. Според мене това е и главната причина, която съдейства за бъдещото попадане на Унгария под силното влияние на други западни държави и на Папството. Този процес намира най-ярък израз в продължителната гражданска война, започнала след отмирането на местната династия на Арпадите в началото на XIV в., както и в последвалото възкачване на унгарския трон на ползващата се с папско и френско благоволение династия на Анжуйците (*д'*Анжу). От друга страна, поради отслабената централна власт над владението на много от пограничните с Маджарското кралство територии се оформя политически вакуум. До последната четвърт на XIII в. в подобна „ничия земя“ се превръщат онези територии по Долния Дунав, които вече от доста време представляват своеобразна буферна зона между България и маджарите. В последвалата политическа борба за контрол върху тях през 80-те и 90-те год. на XIII в. се включва и стоялото дотогава встрани от този регион Сръбско кралство. Именно по това време сърбите придобиват трайни политически интереси в този регион, където днес се намира и самата столица на днешна Сърбия – Белград.

Въпреки претърпения погром от монголите на Бату и Суботай в средата на XIII в., към края на същото столетие най-силната държава, която има претенции към владението на земите, простиращи се от двете страни на Дунава от Белград до Видин, все още е Маджарското кралство. Запазените исторически сведения показват недвусмислено, че наследниците на българския трон на Йоан II Асен се опитват да се противопоставят на маджарската експанзия[33], но това не им се отдава, а напротив: след последния по-значителен опит на цар Константин Тих (1257–1277) да задържи позициите си в граничния Северозападен регион, разположен както на север, така и на юг от Долния Дунав, централната българска власт в тези територии се разпада, отстъпвайки място на няколко местни сепаратистки настроени владетели. За това допринася и фактът, че във въпросните оспорвани между българите

[33] Димитров, *Българо-унгарски отношения,* 153–191.

и унгарците земи са намерили убежище и/или са били настанени – вероятно и от двете държави – като военнозадължено население множество бегълци от разбитите армии на покорените от монголите държави, намиращи се на североизток: предимно кумани, но също така и руски князе със своите дружини и др.[34] Сред най-показателните примери за тези новопоявили се полуили напълно независими феодални владетели по бившата българо-унгарска граница заслужава да се споменат руските князе Ростислав Михайлович и Яков Светослав, Шишман във Видин и Южна Олтения и братята Дърман и Куделин в Браничево. Други двама братя, известни от изворите с имената Литовой и Бърбат, господстват над Северна Олтения – област, която се намира в покрайнините на Влашката равнина и граничи с Карпатите и важната унгарска провинция Трансилвания. Владенията на Литовой и Бърбат се „появяват" в изворите към средата на XIII в. и, съгласно преобладаващите мнения в съвременната румънска историография, играят решителна роля за основаването на бъдещата Влашка държава[35].

Със стабилизирането си след претърпяното опустошение и с временното отслабване на татарския натиск, през втората половина на XIII в. Маджарското кралство опитва да възвърне позициите си по Долния Дунав[36]. В пряка връзка с тази политика се намират усилията да бъде установен контрол над „размирниците", които предизвикват сериозни проблеми по югоизточните граници на кралството – Дърман и Куделин в Браничево, Шишман във Видин, и Литовой и Бърбат в Олтения. По същото време Унгария се опитва и да провежда и консолидира отдавна планираната си стратегия за експанзия на югоизток чрез изграждането и укрепването на военноадминистративни провинции – т.нар. „*банати*" (сред които най-важни за проектираното бъдещо настъпление са тези в Мачва и Северин) – и разполагането на големи групи военнозадължено население в огромното по площ Трансилванско воеводство[37]. Завоевателните планове на маджарите включват прякото завладяване или поставянето под васална зависимост

---

[34] По въпроса вж. например П. Павлов, „Руски „бродници", политически емигранти и авантюристи във Второто българско царство" – В: П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна България* (Варна, 2005): <http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/ruski.htm> (04.05.2016 г.)]

[35] S. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century* (Cluj-Napoca, 1998), 230–232; 272.

[36] Първоначално отслабването на татарския натиск се дължи се на враждата между Бату и Гуюк, който наследва баща си Угедей като „Велик хан" (1246–1248 г.), а след това и между техните наследници: вж. Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea*, 47–51 (за конфликта между Бату и Гуюк); 61–141 (за конфликтите между наследниците им).

[37] Вж. Димитров, *Българо-унгарски отношения*, 156-157; Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire*, 238–260.

на Влашката равнина, Сръбското кралство и областта по Долния Дунав от Браничево до Видин. Споменатите „размирни" велможи[38] по югоизточната унгарска граница са едни от първите, които започват да оказват ожесточена съпротива на тези маджарски амбиции. Между тях като своеобразен „принцепс" изпъква носещият куманско име Шишман, владетелят на Видин, който в различните запазени до наши дни извори е наричан „български деспот", „български княз", „български крал" и дори „български цар"[39]!

Войната на Унгарското кралство срещу непризнаващите неговото върховенство магнати на югоизток се води с различен интензитет през 80-те и 90-те год. на XIII в. Въпреки не особено ясната хронология изглежда, че началото на военните действия в региона съвпада с първото десетилетие от възцаряването на унгарския крал Ласло IV „Кун" (или „Куман"[40], 1272–1290). По същото време братята Дърман и Куделин отцепват Браничевската област от кралството, а в земите, намиращи се непосредствено на север от тях, избухва масов бунт на заселените на маджарска територия кумани, водени от Олдамур[41]. В началото на 80-те г. на XIII в., застанал лично начело на войската си, младият унгарски крал разгромява въстаналите кумани на Олдамур при езерото Ход, но не успява да предотврати последвалото изтегляне на голяма част от тях към съседни страни[42]. След разправата с Олдамур, между 1282 и 1284 г., Ласло IV и разбилият Литовой трансилвански военачалник магистър Георги правят няколко поредни опита да се справят с Дърман, Куделин „*и българите*"[43], но този път те са тези, които претърпяват поражение. През 1284 г. Ласло IV предава пограничните с Браничево маджарски територии Мачва и Босна на бившия сръбски крал и настоящ негов васал Стефан Драгутин[44], на когото се пада отговорността да

---

38 Тяхна обща черта, наред с местоположението на владенията им по бившата унгаро-българска граница, са и смесените славяно(български?)-тюркски имена.

39 П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323 г.* [= *Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет*, т. XVIII], (София, 1922), с. 51; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на Средновековна България (VII–XIVв.)*, (София, 1999), с. 534.

40 Прозвището се дължи на майка му, която е куманка (маджарите наричат куманите „*куни*").

41 Някои съвременни учени идентифицират Олдамур с деспот Алдимир, по-малък брат на търновския цар Георги I Тертер „Стария" (1280–1292): вж. П. Павлов, Г. Владимиров, *Златната орда и българите* (София, 2009), с. 106.

42 Димитров, *Българо-унгарски отношения*, с. 199.

43 Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов, *Кой кой е в Средновековна България. Исторически справочник* (София, 1994), с. 105; Vasary, *Cumans and Tatars*, p. 105.

44 Преди това те са били апанаж на майката на Ласло IV, кралица Елизабет Куманката, предполагаема дъщеря на куманския хан Котян Сутоевич „Тертероба", а по същата линия – и родственица на българската династия Тертеровци: вж. Ников, *История на Видинско-*

продължи борбата срещу Дърман и Куделин. Чрез този акт, както ще видим по-долу, Сърбия се намесва не само решително, но и дълготрайно в борбата за това кой да владее земите по Долния Дунав.

Изброената злощастна за маджарите поредица от събития по източната им граница завършва с внезапната инвазия на татарите, начело с всесилния по онова време *нойон* Ногай (внук на Тевал хан, седми син на Джучи) и неговата марионетка – хан на „*Златната орда*" Талабуга (1287–1291). Монголите опустошават територията на кралството, а тяхната инвазия там твърде вероятно се намира във връзка с войната между Ласло IV и „сепаратистите" по Долния Дунав. Последните, както става ясно от изворите, описващи последвалите събития, признават сюзеренитета на Ногай[45], следвайки в това отношение съвременните им търновски царе. След оттеглянето на силите на „*Златната орда*" Маджарското кралство изпада във вътрешна политическа криза, която се разразява особено силно през последните пет години от управлението на Ласло IV Куман – от 1285 до 1290 г. В избухналата гражданска война самият крал се обръща за помощ към Ногай, така че монголите продължават да нахлуват и разоряват Унгария[46]. Междувременно Стефан Драгутин, действайки от своето владение Мачва, се опитва да подчини със собствени сили братята Дърман и Куделин, които пък на свой ред призовават Ногай. Последствията от това се изразяват в поредното татарско нашествие южно от Дунав – този път явно проведено от експедиционен корпус, който е поставен под личното водачество на Дърман и Куделин (ок. 1290). Начело на войска, значително подсилена от татарските подкрепления, двамата братя нанасят решително поражение на Драгутин. След тази победа те успяват да завладеят голяма част от Мачва и дори се опитват да нахлуят в южните предели на „същинска" Унгария, но са спрени при р. Сава от магистър Угрин. Братята запазват обширните си завоевания в Мачванския *банат* за около година[47]. През това време разбитият Драгутин намира убежище и подкрепа на юг при своя брат, крал Стефан Милутин (1282–1321), кой-

то княжество, с. 58. Тази информация като че ли допълва данните на по-късния унгарски летописец Бонфини, който посочва мащабно заселване на кумани в областта, отстъпена на Стефан Драгутин: цит. по Димитров, *Българо-унгарски отношения*, с. 199. Независимо доколко може да се приеме за достоверна хипотезата, че кралица Елизабет е дъщеря на Котян и че е заселвала свои сънародници в предоставения й апанаж, важното тук е, че в този период кумански воини се сражават и за двете враждуващи страни, може би дори едни срещу други.

45 Павлов, Владимиров, *Златната орда*, 105–106.

46 Димитров, *Българо-унгарски отношения*, с. 202; Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire*, 206–207.

47 Ников, *История на Видинското княжество*, 59–62.

то господства над по-голямата част от същинските сръбски земи. Двамата сръбски владетели обединяват силите си и в 1291 г. нанасят контраудар на Дърман и Куделин, настъпвайки начело на войските си от Сърбия (Рашка) срещу областите на Мачва и Браничево. Братята „размирници", Дърман и Куделин, този път не успяват да устоят на атаката на враговете си и в крайна сметка са принудени да се спасяват с бягство при своя сюзерен Ногай. След този епизод те повече не се споменават в историческите извори и по-нататъшната им съдба остава неизвестна за нас[48]. Можем да предположим, че те са намерили смъртта си по време на бягството от Браничево към столицата на Ногай, намираща се вероятно около делтата на Дунав, някъде във Влашката равнина, но при липсата на каквито и да било изворови податки това предположение остава само в сферата на хипотезите.

С разгрома на Дърман и Куделин идва редът на най-силния „размирник" – „*българския цар*" или „*деспот*" Шишман, чиято резиденция се намира във Видин на Дунава. Сега той трябва да се справя не толкова с въвлечените във вътрешни междуособици унгарци, колкото с окончателно „поелите щафетата" от тях сърби. Забележително е обаче, че не сърбите, а именно неспоменатият до този момент в изворите Шишман нанася първия удар. При това атаката на Шишман е насочена не срещу Драгутин, а срещу по-силния Милутин. Шишмановият поход срещу краля по всяка вероятност се провежда по желание на Ногай и като отмъщение за съдбата на Дърман и Куделин, тъй като изворите мълчат по въпроса за каквито и да било предишни сръбски предизвикателства към Видин и неговия господар. Посоката на удара и последвалите събития косвено свидетелстват и за ролята на Милутин като главен виновник за разгрома на Ногаевите васали. Начело на войска, която в по-голямата си част е съставена от татари, Шишман нахлува дълбоко на територията на същинска Сърбия, достигайки чак до областта Хвостно, разположена в Северна Метохия в близост до Сръбската архиепископия в Печ. Едва тук, в самото сърце на кралството си, сърбите най-сетне успяват да спрат напредването на българите и „*поганците*"[49]. В сражението Шишман е разбит и принуден да се върне обратно. Милутин на свой ред го преследва чак до Видин, обсажда крепостта и успява да я превземе. Видинският владетел, подобно на Дърман и Куделин, трябва да напусне „изконните" си земи и да се спасява с бягство. Това сръбско завоевание обаче съвсем не е трайно: твърде скоро Милутин научава за готвещ се против него поход от страна на

[48] Андреев, Лазаров, Павлов, *Кой кой е в Средновековна България*, с. 106.

[49] 'Поганци' (от лат. *paganus*) е прозвище, което православните балкански народи използват за обозначение на „неверниците", в случая – на езичниците татари.

Ногай, при когото явно е намерил убежище Шишман. Заплахата от татарите е сметната от сърбите за толкова сериозна, че сръбският крал веднага връща Видин на Шишман, а Шишмановият син, Михаил, е сгоден за дъщерята на Милутин – Анна-Неда. Нещо повече: след всичките си победи и без да е претърпял поражение на бойното поле, Милутин се признава за татарски васал и изпраща собствения си син, по-късния сръбски крал Стефан Урош III Дечански (1321–1331), за заложник в двора на Ногай[50].

По този начин започналата „главоломна" сръбска експанзия на североизток е спряна в самия край на XIII в. Единствената териториална придобивка, която остава на сърбите от продължителните конфликти, и то не за „главния", а за „второстепенния" сръбски крал, т.е. за Стефан Драгутин, е Браничевската област[51]. Показателно е, че по същото време, в което се разиграват описаните събития, в Търново започва управлението си цар Смилец (1292–1298). Периодът на неговото царуване с основание е наричан „връх на татарската хегемония в България"[52]. Може би най-значимият политически успех, който постига Смилец по време на своето иначе напълно безлично управление, е омъжването на дъщеря си Теодора[53] за Стефан Дечански. Женитбата по всяка вероятност се осъществява след завръщането на последния в родината му (ок. 1297/8?), което обикновено се свързва със смъртта на Ногай в избухналата междувременно гражданска война между него и новия хан на „*Златната орда*" Токтай (1291–1312)[54].

В заключение можем да отбележим, че през последните две десетилетия на XIII в. Сръбското кралство, което тогава е разделено на две между братята-крале Стефан Драгутин и Стефан Милутин, „иззема" от ръцете на Унгария ролята на главен съперник на Второто българско царство за политическото върховенство над земите, разположени по Долния Дунав от Белград до Видин. В тази борба България взима участие по-скоро индиректно – като подпомага практически независимите местни владетели, каквито са Шишман, Дърман и Куделин. Тъй като разполагаме с твърде малко свидетелства за този мрачен и кървав период от историята на долнодунавските земи, за наличието на такова подпомагане можем да предполагаме само въз основа на твърде бегли и косвени изворови податки. Не можем да сме сигур-

---

50 Ников, *История на Видинското княжество*, 68-76; Vasary, *Cumans and Tatars*, 107–108.

51 Коледаров, *Политическа география*, с. 83.

52 Андреев, Лазаров, Павлов, *Кой кой е в Средновековна България*, с. 348.

53 Божилов, Гюзелев, *История*, с. 541. Теодора е майка на най-великия средновековен сръбски владетел, – Стефан Душан (1331–1355).

54 Vasary, *Cumans and Tatars*, p. 108.

ни и дали въпросната помощ – ако изобщо я е имало – не се е осъществявала по-скоро под натиска на фактическия управник на „*Златната орда*" – Ногай, отколкото като някаква самостоятелна политическа инициатива на търновските царе, които му се подчиняват почти безпрекословно в тези години. Ногай има причини да проявява интерес към земите по Дунава, тъй като по действията му личи, че се е опитвал да създаде нещо като свой собствен „*улус*" със столица в Исакча – град, разположен в близост до делтата на тази най-голяма (след Волга) европейска река. Очевидно тогавашното татарско превъзходство над местните владетели е пълно и именно „*Златната орда*" е основният политически фактор, който влияе върху владението на споменатия район. Това е видно както от съдбата на многократно разоряваното от нападенията на номадите Унгарско кралство, така и от поддържането на „размирните" владетели по югоизточната му граница, които *de facto* са татарски марионетки. Не на последно място по значение е и свидетелството, че само при споменаването на възможната поява на заплаха от страна на Ногай победоносният до този момент сръбски крал Стефан Милутин счита за необходимо да се признае за негов васал, да изпрати най-големия си син за заложник в двора му, да върне Видин на плячкосвалия преди това из цяла Сърбия „размирник" Шишман[55] и да омъжи дъщеря си за Шишмановия син. Това подкрепя тезата, че през последните десетилетия на XIII в. съдбата на балканските православни държави се е решавала не в Търново, в Рашка, Белград или Буда, а в двора на монголския военачалник Ногай, който, макар и Чингисид, дори не е върховният владетел на „*Улуса на Джучи*". Друго важно заключение, което би могло да се направи при анализа на тези събития, е, че, възползвайки се от създадения временен политически вакуум в земите от Белград до Видин и от слабостта на основните сили, които са си ги оспорвали до момента, т.е. Унгарското кралство и Българското царство, Сръбската държава за пръв път простира границите си до Дунава. Победите на Стефан Милутин над Дърман, Куделин и Шишман ознаменуват бъдещата експанзия и териториално разширение на Сърбия към земите по Долния Дунав, които преди това са били граница между България и Унгария. Разширението на Сърбия и е най-важната последица от упоритата борба за владението на Долнодунавските земи от Белград до Видин, разразила се през втората половина на XIII в.

[55] Въпреки свидетелствата на изворите, споменаващи Шишман с титли като „*деспот*", остава неясно дали той действително е бил такъв и ако да, кой му е дал този титул. Може би това е бил българският цар Георги II Тертер (1280–1292), чийто кумански произход може да е изиграл благоприятна роля за подобно „назначение", но оскъдните изворови данни отпращат и това съждение в сферата на предположенията.

Елена Костова

'България' според някои дубровнишки документи от 80-те и 90-те години на XIV век (предварителни бележки)

Аз бях в три области, като и трите се наричат България.
Ханс Шилтбергер

Този известен цитат от дневника на Ханс Шилтбергер[1] отразява реалното положение, в което се намират българските земи през последните години на XIV в. Основна цел на настоящото изследване е да изясни съдържанието на понятието '*България*' и значението на страната за официалната власт в Дубровник през 80-те и 90-те години на XIV в.

Политическите и търговските връзки между Българското царство и Дубровник официално датират от XIII в. Израз на това са два важни за българската история документа – Дубровнишката грамота на Иван II Асен (1218–1241)[2], издадена през 1230 г.[3] и договорът на Михаил II Асен (1246–

---

[1] V. Longmantel (ed.), *Hans Schilbtbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift* (Tübingen, 1885), p. 64. За българския превод вж. М. Йонов (увод, подбор, комент.), *Немски и австрийски пътеписи за България XV–XVI в.* (София, 1979), с. 126.

[2] И. Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография* (София, 1985; 2^ро изд.: 1994), 77–92: № 7.

[3] Изследвайки историята на Рагуза, дубровнишкият историк Яков Лукари (XVII в.) е първият, който се позовава на грамотата на Иван II Асен. *Оризмото* на цар Иван II Асен е претърпяло редица издания. Вж. Й. Иванов, *Български старини из Македония* (София, 1908), с. 579; Г.А. Ильинский, *Грамоты болгарских царей* (Москва, 1911), с. 13; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина. Книжовни и исторически паметници от Второто Българско царство* (София, 1944), II, с. 43; П. Петров, В. Гюзелев (съст.), *Христоматия по история на България*, II (София, 1978): *Същинско Средновековие (края на XII–XIVв.)*, с. 205; И. Божилов, С. Кожухаров (съст.), *Българската литература и книжнина през XIII век. Агиография, химнография, историко-летописни съчинения, белетристика, апокрифи из сборниците на XIII век, писма, грамоти, приписки, надписи* (София, 1987), с. 192; И. Божилов, *България и Дубровник. Договорът от 1253 г.* (София, 2010), 61–64; П. Ангелов, *Средновековната българска дипломация* (София, 2011), с. 312; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик (ред.), *Зборник Средњовековних Ћириличких Повеља и Писама Србије, Босне и Дубровника* (Београд, 2011), 123–124: № 25. В последния сборник има критично издание на грамотата и са посочени всичките ѝ по-ранни публикации.

1256)[4] с дубровничани от 1253 г.[5] Освен тези официални дипломатически актове важен извор за миналото на България и българите е и цялостната документация, изготвена в Дубровнишката канцелария. Няколко акта, съставени в Рагуза през 80-те и 90-те години на XIV в., хвърлят светлина върху поставения по-горе проблем.

Трябва да отбележим, че през разглеждания период с понятието '*България*' дубровничани наричат само Видинското царство: изворите предоставят категорични доказателства за това[6]. Преди да направим преглед на изворовия материал, нека да очертаем в най-общи щрихи характера и развитието на северозападните български земи през разглеждания период. Известно е, че почти през цялото XIV столетие тези територии имат свой самостоятелен живот. Тази характеристика на региона намира отражение както в политическото, така и в търговско-икономическото му развитие и води до поредното обособяване на Видинската област като самостоятелно владение, управлявано от сина на цар Иван Александър (1331–1371)[7] – Иван Срацимир (1352/53–1396)[8].

През 80-те и 90-те години на XIV в. външнотърговските връзки в северозападните български земи също имат своя важна особеност. Географското разположение на областта до голяма степен предопределя характера

---

[4] Божилов, *Фамилията на Асеневци*, 106–110: № 19.

[5] Договорът на Михаил II Асен с дубровничани от 1253 г. е претърпял редица издания. Вж. Петров, Гюзелев (съст.) *Христоматия по история на България*, II, 211–214; Божилов, *България и Дубровник*, 78–131; Ангелов, *Средновековната българска дипломация*, 312–316; Мошин, Ћирковић, Синдик (ред.) *Зборник Средњовековних Ћириличких Повеља и Писама*, 199–204: № 55. В последния сборник са включени критично издание на текста и списък на по-старите публикации на договора.

[6] За историята на Видинското царство вж. К. Иречек, „Българский царъ Срацимиръ Видинский" – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество* II/1–4 (1882), 30–54; П. Ников, „Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци" – *Известия на Историческото дружество* 7–8 (1928), 41–112; П. Ников, *Второ Българско царство 1186–1396* (София, 1937); A. Kuzev, „Die Beziehungen des Königs von Vidin Sracimir zu den Osmanischen Herrschern" – *Etudes Balkaniques* 7/3 (1971), 121–124; В. Гюзелев „Из историята на България през 1358–1365 г." – *Исторически преглед* 31/1 (1975), 102–110; V. Gjuzelev "La guerre bulgaro–hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du Royaume de Vidin (1365–1369)" – *Byzantinobulgarica* 6 (1980), 153–160; V. Gjuzelev, "Beiträge zur Geschichte des Königreichs von Vidin im Jahre 1365" – *Südost–Forschungen* 39 (1980), 1–16; *Л.* Йончев, „Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV в. (1341–1364)" – *Известия на Института за история* 28 (1985), 149–185; *Д.И.* Поливянни, *Средновековният български град XIII–XIV в. Очерци*. Прев. И. Илиева (София, 1989); Х. Димитров, „Проблеми от политическата история на България през втората половина на XIV в." – *Исторически преглед* 48/4 (1992), 3–17; *История на България в три тома* (София, 1999), I: И. Божилов, В. Гюзелев, *История на Средновековна България VII–XIV в.*

[7] Божилов, *Фамилията на Асеневци*, 149–178: № 33.

[8] Пак там, 197–210: № 40.

на икономическите отношения в посочения регион. Столицата на царството Видин, откъсната от Черноморския басейн и търговския стокообмен в него, се ориентира основно към търговия по суша. По тази причина през разглеждания период като основен неин търговски партньор се утвърждава Дубровнишката република, главното направление в чиято търговия върви от Адриатика през Сърбия и Видин до Влашко[9]. Извън географската предопределеност има и още няколко причини за засилването на търговското партньорство между Видин и Рагуза: те се коренят в процесите, протичащи на Балканския полуостров през втората половина на XIV в.

Така очертаната картина съответства на историческите свидетелства от епохата. Както вече беше отбелязано, понятието '*България*' и съдържанието, което дубровничани влагат в него, ще се изясни главно чрез анализ на документи, издадени в Рагуза през последните десетилетия на XIV столетие. Първият от тези документи е решение на Сената в Дубровник с дата 16 април 1381 г.[10] То отбелязва дейността на дубровнишките търговци из различни краища на Балканите и урежда връщането им в Рагуза. Вероятно по това време Дубровник е бил изправен пред външна заплаха. Това налага задължителното връщане на голяма част от търговците не само заради собствената им сигурност, но и заради тази на Републиката. Документът регламентира по-нататъшните външнотърговски отношения и урежда функционирането на стопанския живот в и извън Рагуза. Въпреки наложените ограничения Републиката запазва мрежата си от търговски контакти, оставяйки по места само отделни свои представители.

В документа се изброяват териториите, от които трябва да се завърнат представителите на Републиката на св. Влас. Първоначално дубровнишката администрация изтегля своите търговци от Босна, Сребреница и Зета, които в едномесечен срок трябва да се приберат в Рагуза. Останалите, осъществяващи дейността си по-далеч от Адриатическата република, трябва да се завърнат в нея в срок от два месеца. Това са представители в „*Унгария, Видин, Сърбия, Рудник, Ново бърдо, Призрен и други места*"[11]. В Решението

---

[9] За българо-дубровнишките търговски връзки през разглеждания период вж. И. Сакъзов, „Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в." – *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет* 30 (1935), 1–100. За по-късния етап от развитието на тези контакти вж. И. Сакъзов, *Стопанскитъ връзки между Дубровникъ и българскитъ земи презъ XVI–XVII столѣтия. Страници изъ стопанската история на България* (София, 1930), 108–109; П. Петров, *Търговски връзки между Видинския край и Дубровник през XVIII век* (Враца, 1991).

[10] М. Динић (ред.), *Одлуке већа Дубровачке републике*, 2 т. (Београд, 1951–1964), I, 128–130.

[11] Динић (ред.), *Одлуке већа Дубровачке републике*, I, 128–130: *Item che per lo sovrascripto modo se debia mandar comandando a tuti li mercanti che sono in Ongaria in Ebdin et in Sclavonia (a Macho de Pone, a Nichola de Goze o chi se trovasse), zoe Ruthnich, Novaberda (a Stiepcho de*

се отбелязва и срокът за завръщане на дубровнишките представители, намиращи се в територии, които не са сред изрично посочените. Споменати са и наказанията, които ще бъдат наложени, в случай че заповедта не се изпълни.

Тук е мястото да отбележим, че под географското понятие '*Видин*' в документа се разбира Видинското царство, с което Рагуза има трайни търговско-икономически връзки още в предходните десетилетия. Издаването на въпросния акт свидетелства за засилената търговия на дубровничани със северозападните български земи. По своята значимост тя не отстъпва на стокообмена на Дубровник както с Унгария и Сърбия, така и с другите споменати в текста средища през разглеждания период. С други думи, въпросното сенатско решение от 16 април 1381 г. представлява пряко свидетелство за търговските контакти между Дубровник и Видинското царство.

Следващото писмено сведение е решение на Големия съвет на Републиката от 3 юни 1385 г.[12] Документът засяга въпроса за митата, които трябва да плащат чуждите търговци, пристигащи в Дубровник. Наред с това се регламентират и митническите такси, дължими от въпросните чужденци по останалите тържища, до които стигат и самите рагузци и, разбира се, плащат такси в тях.

Без да се спираме в детайли на текста, ще отбележим само основния размер на сумите, плащани при внасянето и продажбата на стоки. Митото възлиза на 3% при внос и продажба на стоки, и налог от 1% за непродаденото и при преминаване транзит през посочените в документа територии[13]. В текста изрично се споменават пунктовете, до които стигат търговците. Сред изброените транзитни територии се посочват Корфу, България, Сърбия, Зета, Босна и кралство Унгария[14].

Въпреки че в текста се използва понятието '*България*' и не се прави уточнение кое българско царство се има предвид, от цялостния развой на

Ribica vel a Maroe de Dulcigno), Prisren et altri logi, che eli debia vegnir et esser a Ragusa cum lo sovrascrito modo infina meço zugno proximo che de venire.

12 B. Krekić (ed.), *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age* (Paris, 1961), 225–226; Динић (ред.), *Одлуке већа Дубровачке републике*, II, с. 131.

13 От текста става ясно, че тези мита и такси се плащат от чуждите търговци, с чиито държави Дубровник няма конкретно споразумение. За търговците от страните, с които Адриатическата република има договори, важат митата и таксите, отбелязани във въпросните спогодби.

14 Krekić (ed.), *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 225–226: *verumtamen si voluerint transitum facere a Corfino citra, scilicet in Bulgariam, Sclavoniam, Gentam, Bosnam et regnum Ungariae et ad alia loca inter ista nominate posita, in quibus locis nos solvimus doanam, solver debeat ipse forasterius (!) tria pro centenario discaricando intus conducendo et trahendo, ut dictum est.*

историческите и икономическите връзки проличава, че става дума за държавата на Иван Срацимир. Разглежданият документ е доказателство за това, че дубровнишките търговци плащат определени митнически такси както при продажбата на стоки, така и при преминаването им транзит през пределите на Видинското царство. Според клаузите на решението от 3 юни 1385 г. размерът на митото е еднакъв за представителите на Рагуза и за останалите чужденци, търгуващи на територията на Видинското царство. Представеният тук извор е първостепенен източник за социално-икономическия живот на Видинското царство, представящ размера на митническите такси, които са плащани във владенията на Иван Срацимир през 80-те години на XIV в.

За историята на дубровнишките търговски връзки през 80-те години на XIV в. от особена важност е едно решение на Големия съвет на Адриатическата република, издадено на 17 декември 1387 г.[15] Този обширен документ дава ценни сведения за търговията на дубровничани с балканските земи. Изворът разкрива назначаването на консули, сключването на договори и воденето на съдебни дела извън Далматинската република. Решението отразява познатата до момента практика и регламентира бъдещите търговски отношения на Републиката на св. Влас с нейните партньори. Актът допринася и за доизграждането и стабилизирането на дубровнишката търговска мрежа.

Без да разглеждаме в детайли текста на документа, трябва да отбележим няколко важни пункта, имащи пряка връзка с разглежданата тук тема. На първо място, в решението се отбелязва начинът за избиране на консули, генерални консули без заплата (както се казва в документа) и съдии, като посочената в текста практика се потвърждава и занапред[16]. Изброяват се Сърбия, Босна, Срем и България (*in Sclavonia, Bosna, Sriemo et Bulgaria*), за които решението има сила. На второ място, в текста се споменава начинът за сключване на договори в онези предели, в които дубровничани търгуват, като отново изрично се посочват Сърбия, Босна, Срем и България. Документът засяга всички спорни въпроси, които биха могли да възникнат в хода на двустранните стоково-парични операции. Предвидени са различни наказания, издаване на присъди, както и тяхното обжалване в случай, че

---

15 Динић (ред.), *Одлуке већа Дубровачке републике*, II, 333–339.

16 Изборът на консул или генерален консул без заплата в посочените в текста територии става по установена схема. Първоначално князът и Малкият съвет получават пълномощия от Големия съвет за избирането на висш служител, който трябва да бъде издигнат от средите на благородниците. Ако във въпросното място, няма личност с благородническо потекло, тогава изборът пада върху най-достойния сред пребиваващите там дубровничани. Въпросната личност трябва да получи одобрението на княза и Малкия съвет, за да заеме висшата длъжност. В документа се споменава и различният брой на съдиите, пребиваващи в отделните тържища.

търговските спогодби бъдат нарушени. В документа се отбелязват и допустимите срокове, в които даден спор може и трябва да се разреши. Важно е да подчертаем, че решението е изключително подробно и се стреми да обхване всички търговски спорове, които биха могли да възникнат, както и решенията по тях. Документът важи за срок от три години, като на края на третата година Големият съвет трябва да прецени дали актът е ефикасен, та евентуално да продължи действието му.

Споменатият по-горе извор има голямо значение за изясняването на структурата и характера на българо-дубровнишките търговски отношения. Този проблем обаче няма пряко отношение към разглежданата тема, затова тук няма да отделяме му място. По-важното в конкретния случай е двукратното споменаване на '*България*'. И тук, както и в по-ранните документи, се визира Видинското царство на Иван Срацимир, без в решението да е направено конкретно уточнение за това.

Подобна е картината няколко години по-късно, когато въпросното решение е препотвърдено от дубровнишката администрация. На 12 февруари 1392 г. актът е подновен за три години[17] и след това, на 28 ноември 1398 г. – за още пет[18]. При последната заверка на решението в текста отново се споменава '*България*', наред с познатите вече балкански държави, с които Дубровник осъществява търговските си връзки.

В обобщение трябва да изтъкнем, че решението от 1387 г., препотвърдено след това на два пъти – в 1392 и 1398 г. – отразява богатата търговска дейност на дубровничани на Балканския полуостров. От документа се вижда, че България – и по-конкретно Видинското царство – е сред онези партньори на Рагуза, с които Републиката поддържа широки търговски контакти. Необходимостта от назначаването на консули и съдии в пределите на царството говори за големия обем на стоково-паричните отношения между двете страни. От акта личи, че на територията на българския Северозапад дубровничани имат свои представители с регламентиран правен статут, както и собствен съд, ангажиран пряко с дейността на търговците.

Цитираните документи показват какво дубровничани влагат в понятието '*България*': това е Видинското царство. Важно е да подчертаем, че общите исторически процеси на Балканите до голяма степен предопреде-

[17] За първото препотвърждаване на решението на Големия съвет (12.02.1392 г.) вж. П. Петров, „Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV в." – *Известия на българското историческо дружество* 28 (1972), 45–53.

[18] За второто препотвърждаване на решението на Големия съвет (28.11.1398 г.) вж. Петров, „Търговските връзки между България и Дубровник през XIV в.", с. 114: Приложение № 5.

лят посоката на дубровнишкото сътрудничество със северозападните български земи. Двете италиански морски републики – Венеция и Генуа, които имат особена роля и място в пазарите на Леванта, принуждават дубровнишката търговия да се насочи преимуществено към Видинското царство. Икономическата ориентация и предпочитанията на българския владетел Иван Александър към Венеция и Генуа също се превръщат във фактор, обуславящ пътя на дубровнишките търговци[19]. Италианските морски републики, с които българските земи традиционно осъществяват търговско сътрудничество, нямат пряк достъп до северозападните територии, докато – от друга страна – Адриатическата република развива силна сухопътна търговия на Балканите и има трайни икономически връзки с тази част на Европа. Дубровничани участват активно в стокообмена със западната част на Балканския полуостров и изграждат сериозна търговска мрежа, благоприятна за развитието на стопанските връзки. Този факт улеснява проникването на Рагуза и утвърждаването на Републиката като основен партньор в икономическото развитие на северозападните български земи.

Нещо повече: през 80-те години на XIV в. двустранните търговски контакти между Адриатическата република и Видинското царство търпят сериозно развитие. Доказателство за това са зачестилите писмени сведения, отнасящи се до българо-дубровнишките стопански връзки през разглеждания период. Към представените по-горе фактори, благоприятстващи развитието на отношенията между Видин и Дубровник, трябва да прибавим още един. На историческата наука са добре известни контактите и взаимодействието между Видинското царство и Унгарската държава през XIV в.[20] Фактът, че през разглеждания период Републиката на св. Влас е сателит на унгарския двор, също благоприятства за установяването на трайни българо-рагузки търговски връзки[21]. Всички изброени вътрешно- и външнополитически фактори се оказват решаващи в организирането на дубровнишката търговия в рамките на българските земи. Изброените по-горе особености на политическия и икономическия живот на Балканите обясняват защо през разглежданите десетилетия на XIV в. Рагуза се ориентира към държавата на Иван Срацимир. Този факт изяснява и въпроса защо в дуб-

---

19 За договора на Иван Александър с венецианците вж. V. Gjuzelev, "Les relations bulgaro–venetiennes durant la première moitié du XIVe siècle" – *Etudes Historiques*, 9 (1979), 39–76, по-спец. 72–73.

20 Гюзелев „Из историята на България през 1358–1365 г.", 102–110; Gjuzelev „La guerre bulgaro–hongroise au printemps de 1365", 153–160; Gjuzelev "Beiträge zur Geschichte des Königreichs von Vidin im Jahre 1365", 1–16.

21 За дубровнишко-унгарските отношения през разглеждания период вж. Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Унгарска у средњем веку* (Нови Сад, 1986), passim.

ровнишката документация се използва понятието '*България*', когато става дума за контактите с Видинското царство.

Цитираните по-горе извори позволяват да дадем категоричен отговор на още един въпрос, а именно: прави ли се разлика при употребата на понятията '*Видин*'[22] и '*България*' от страна на дубровнишката администрация. Нека погледнем съдържанието на документите. В първия цитиран документ (16 април 1381 г.)[23], регламентиращ външнотърговските контакти и функционирането на стопанския живот в и извън Рагуза, се използва понятието '*Видин*', като това название се отнася до територията на цялото Видинско царство. Когато обаче става дума конкретно за търговските отношения между Рагуза и гр. Видин, в текстовете на документите изрично се визира столицата на Иван Срацимир. Потвърждение за това е едно сведение от 15 октомври 1387 г., отнасящо се до превозването на кожи от гр. Видин към Дубровник[24]. Тук недвусмислено се отбелязва Срацимировата столица като начален пункт, от който тръгва керванът със стоката. Не липсват и други изворови податки по темата, които подкрепят изказаното от нас становище.

Не на последно място, трябва да обърнем внимание на още един важен момент от историята на българо-дубровнишките контакти. Прави впечатление, че в документите от Рагуза Видинското царство продължава да се споменава дори и след падането му под османска власт. Доказателство за това е изричното споменаване на България при препотвърждаването през 1398 г. на решението на Големия съвет на Адриатическата република, което първоначално е издадено на 17 декември 1387 г.[25]

В самото начало на XV в. ситуацията донякъде е идентична, а споменът за държавата на Иван Срацимир е още жив у дубровничани. Непосредствено след османското завладяване на Видинското царство търговията между Рагуза и северозападните български земи продължава. Потвърждение на това е документ, издаден на 23 март 1411 г. С този акт се нарежда на Стефано де Нале и Зиоко Юркович да приберат и запазят имуществото от пари и стоки на починалия в българските земи Якша Прибилович[26]. Процеду-

---

[22] Името на гр. Видин се среща изписано по различни начини в дубровнишките документи от епохата: *Bdin, Bidin, Bidini, Ebdin, Vidin*.

[23] Динић (ред.), *Одлуке већа Дубровачке републике*, I, 128–130.

[24] Петров, „Търговските връзки между България и Дубровник през XIV в.", с. 113: Приложение № 4.

[25] Пак там, с. 114: Приложение № 5.

[26] Петров, „Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV в.", с. 53: Приложение № 6: *al qual se dixe esser morto in ie parte de Bulgaria*.

рата е инициирана от кредиторите на починалия дубровничанин – Микое Пигната, Зиоко Ругич и Никша Лунин. При това писмено сведение заслужава особено внимание фактът, че в текста вече не се използва названието '*България*', а '*български земи*'. Тази терминологична особеност, съдържаща са в дубровнишките документи, показва, че Рагуза успява да осъществи партньорски връзки с османските турци, които трайно се настаняват в Европейския югоизток. Изградили широка търговска мрежа и ясно регламентирани взаимоотношения с християнските държави на полуострова, дубровничани вече разгръщат икономическите си контакти в контекста на една нова политическа и културно-религиозна среда.

Позоваваме се на всички тези сведения, защото те имат важно значение за историята на северозападните български земи през 80-те и 90-те години на XIV в. и разкриват характера на българо-дубровнишките търговско-икономически връзки през разглеждания период. Развоят на двустранните отношения в последните десетилетия на XIV столетие е предпоставка за широкото отваряне на Видинското царство за търговия с Рагуза. В този контекст, след като дубровничани осъществяват контакти и развиват богат стокообмен с държавата на Иван Срацимир, ясно е какво влага рагузката администрация в понятието '*България*'. Споменатите писмени сведения безспорно са израз и на политическото развитие на средновековното българско общество и отразяват мястото на северозападните български земи в общото историческо развитие на Балканите през разглеждания период.

Ивелин А. Иванов

Свои и чужди: образът на унгарци, хуни, българи, гърци, кумани, татари, сърби и власи в *Chronica Picta* от XIV век

Chronica Picta (Chronica de gestis Hungarorum), известна още като *Képes Krónika* или *Chronica Hungarorum*, е сред добре известните и чудесно илюстрирани ръкописи от XIV в. Този забележителен манускрипт бил изготвен в елитен скрипторий при управлнието на крал Людовик I Унгарски (1326–1382)[1]. Според някои изследователи ръкописът бил изработен между 1374 и 1376 г.; в последно време обаче се налага мнението за по-ранна дата на изписване – между 1358 и 1360 г. *Képes Krónika* е открита и популяризирана през XIX в. във Виена. Ето защо тя е известна и като *Виенска илюстрована хроника*, въпреки че понастоящем се съхранява в Будапеща.

В качеството си на един от най-популярните средновековни илюстровани ръкописи *Chronica Hungarorum* е претърпяла редица издания на латински, унгарски и др. езици и е обект на изследване в редица статии и монографии[2]. Наред с анализа на текста, редица автори се спират и на

---

[1] Освен крал на Унгария, Людовик I бил и крал на Полша (1370–1382), владетел на Босна, на сръбски земи (1365–1366) и на български територии с център Видин (1365–1370).

[2] L. Veszpremy, "Chronicon pictum" – In: G. Dunphy et al. (eds.), *Encyclopedia of the Medieval Chronicle* (Brill Online, 2016): <http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-the-medieval-chronicle/chronicon-pictum-EMCSIM_000087> (10.03.2016); *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 36–37 (Budapest, 1982); *Bilderchronik (Chronicon Pictum. Chronica de Gestis Hungarorum. Wiener Bilderchronik*), Bd. I: *Faksimiledruck*; Bd. 2: *Kommentarband* (Budapest, 1968); L. Geréb (trans.), *Képes Krónika. A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról* (Budapest, 1993); *P. Bartoňková, Legendy a kroniky koruny Uherské (Praha, 1988), 340–346;* V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century* (Leiden, 2009); *A Képes Krónika miniatúráinak átfogó értelmezése* (Budapest, 2005); A. Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary* (Budapest, 1989); Z.J. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century* [East European Monographs 189], (Boulder, Colo., 1996); A. Adamska, M. Mostert, *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* (Turnhout, 2004); P.F. Purton, *A History of the Late Medieval Siege*, 1200–1500, vol. 2 (Woodbridge, 2010); Z.J. Kosztolnyik, *The Dynastic Policy of the Árpáds, Géza I to Emery (1074–1204)*, [East European Monographs 687], (Boulder, Colo., 2006); Z.J. Kosztolnyik, „The Church and Béla III of Hungary (1172–1196): The Role of Archbishop Lukács of Esztergom" – *Church History* 49/4 (Dec., 1980), 375–386; G. Török, "Neue Folii aus dem 'Ungarischen Anjou-Legendarium'" – *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 55/4 (1992), 565–577; S. Newton, T. Modena, S. Martini, "Hungarians and St. Martin in Fourteenth-Century Italy" – *Journal of the Warburg and*

миниатюрите в този ръкопис, които без съмнение са сред забележителните образци на високо художествено майсторство от втората половина на XIV в. Тези изображения предоставят база за сравнителен анализ, който в някои отношения следва постигнатото до този момент, но в същото време дават и възможност за изследване на нови аспекти на отношенията *текст-изображение*. В конкретния случай могат да бъдат приложени частично методите на т.нар. *имагология*, както и количествен анализ на текстовата информация[3].

Първоначално бях заинтригуван от образа на българите и България както в текста, така и в прилежащите илюстрации, като идеята беше насочена към опит за сравнителен анализ и разширяване на възможностите за интерпретация на вече познатата информация. По-късно вниманието ми бе привлечено и от образите на останалите народи, на „*своите*“ и „*другите*“ в тази хроника и преди всичко – на унгарците, хуните, куманите, гърците, сърбите, татарите и власите. Всички те присъстват по-ярко или по-бегло в текста и в изображенията на *Chronica Pictum*.

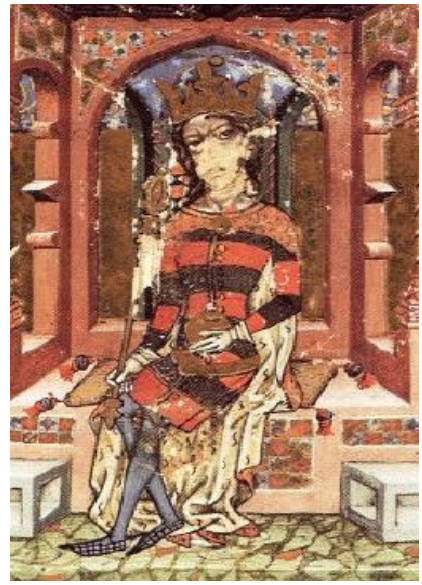

Фиг. 1. Крал Людовик I (Képes Krónika, fol.1r)

Разгръщайки този уникален и впечатляващ ръкопис, още в самото начало откриваме изображение на владетеля Людовик I. Това е

Courtauld Institutes 43 (1980), 234–238; J. Kubiski, "Orientalizing Costume in Early Fifteenth-Century French Manuscript Painting (Cité des Dames Master, Limbourg Brothers, Boucicaut Master, and Bedford Master)" – *Gesta* 40/2 (2001), 161–180; G. Szabó, "Emperor Sigismund with St. Sigismund and St. Ladislaus: Notes on a Fifteenth-Century Austrian Drawing" – *Master Drawings* 5/1 (Spring, 1967), 24–31; M. Milwright, "So Despicable a Vessel: Representations of Tamerlane in Printed Books of the Sixteenth and Seventeenth Centuries" – *Muqarnas* 23 (2006), 317–344.; O. Kletzl, "Das Missale III/205 von St. Florian, ein Werk böhmischer Buchmalerei des späteren 14. Jahrhunderts" – *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 7 (1933), 1–42.

[3] Имагологията се свързва основно с анализ на образите на групи, общности, народи и нации в литературни и други източници на информация, но установената методология и структура на изследване може да бъде приложена частично и в историческите изследвания. По-конкретно, историкът може да анализира *авто-образа*, образа на другите (*хетеро-образа*), и *мета-образа* (представата за авто-образа в погледа и възприятията на другите), в търсене на различни идентификационни механизми и тяхното влияние върху историческите събития и процеси.

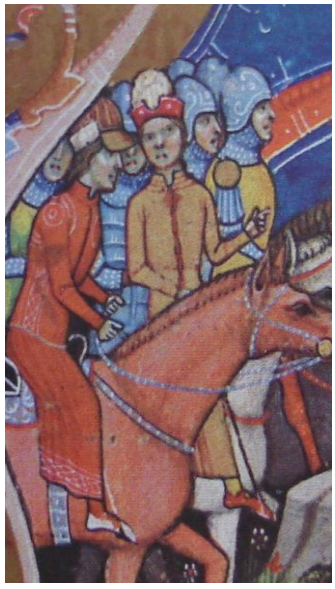

Фиг. 2. Унгарци на поход срещу България (Képes Krónika, fol. 33r)

Фиг. 3. Унгарски аристократи в обкръжението на крал Людовик I (Képes Krónika, fol. 1r)

само една от 147-те илюстрации в тази хроника, които – както според специалистите, така и според непрофесионалните ценители – са с високо качество на изработка и впечатляват с детайлността си. Изображението на краля и неговите приближени изпъква с реализъм и с ясни, специфични детайли в облеклото и въоръжението. Подчертани са и кралските инсигнии (фиг.1). Унгарците присъстват в редица други илюстрации, които затвърждават впечатлението, че облеклото и въоръжението на аристократи и войни са изобразени реалистично (фиг. 2; фиг. 3).

Наименованията '*Hungari*' и '*Hungaria*' се срещат над 700 пъти в текста на *Képes Krónika*. Следвайки основните похвати на пропагандистите на средновековната политическа идеология, хрониката отнася произхода на унгарците към библейски времена, като подчертава общия произход и тясната родствена връзка на унгарци и хуни. Търсенето на родоначалник в лицето на известен водач или на политическо обединение в далечното минало е съществен жалон в средновековната идеология[4]. *Chronica Picta* се спира подробно и на преселението на унгарците в Панония. То е илюстрирано чрез забележителни изображения, чиято цел е да се представи епичната

[4] В случая хуните и Атила играят роля, подобна на тази на Авитохол в *Именник на българските ханове*, на крал Артур в редица английски хроники от XIII–XIV в. и на Цезар и Карл Велики във френски исторически съченения от същия период.

Фиг. 4. Атила (Képes Krónika, fol.10r)

Фиг. 5. Крал Ладислав IV Куманина (Képes Krónika, fol. 128 r)

картина на преселението на цял един народ – водачи, аристокрация и простолюдие. Не по-малко интересно е представянето на унгарците по времето на това преселение с традиционното им облекло. Смятам, че тези изображения възпроизвеждат автентичното унгарско облекло и най-вече – това на обикновените хора. От друга страна, в изображението на група войни в сцената на преселението откриваме черти и детайли от владетелското облекло, инсигниите и въоръжението, които са характерни за времето на изработването на *Chronica Picta* и определено не отговарят на епохата на унгарското преселение в Панония – края на IX и началото на X в. Налага се изводът, че илюстраторът подчертава приемствеността между унгарския политически елит и обикновено население от XIV в. с племената и родовете, завладели Панония четири столетия по-рано. Изображения на унгарци срещаме и в други илюстрации от *Chronica Picta*, като в тях се откриват редица характерни черти, които разграничават визуално унгарците от „*другите*".

Пряко свързан с образа на унгарците в *Chronica Picta* е този на хуните, които са сред сравнително често срещаните племена и народи във въпросната хроника: споменати са 48 пъти в текста. Бих подчертал, че *Képes Krónika* поддържа легендата за тясната родствена и историческа връзка между маджа-

ри и хуни, извеждайки общия им произход от Еней и връщайки се назад в миналото до Троянската война. Тук ясно изпъква онзи аспект на политическата идеология, чрез който се търси пряка връзка с далечното минало и с известния Атила. Хунският вожд е представен в образ, който е нещо средно между библейска личност и средновековна кралска особа (фиг. 4). В случая могат да се направят паралели с редица илюстровани западноевропейски ръкописи от XIV в., предимно от Англия и Франция, в които откриваме знаци и символи, свързани с подобна политическа идеология[5].

Сред интригуващите въпроси, които възникват при анализа на текста и изображенията в *Chronica Picta*, е и този за представянето на „*другите*" (т.е., чуждите, чужденците). Тук на първо място стои въпросът за разделителната линия „*свои–чужди*" или „*свои–други*". Анализът на текстовата и визуалната информация извежда на преден план съществени различия в описанието и представянето на унгарци и хуни, от една страна, и на други племена и народи като кумани, българи, гърци, сърби, татари и власи – от друга.

Куманите (*Cumani, Cumanorum*, etc.) се срещат често в текста – общо 68 пъти. Първите споменавания на кумани са във връзка с местни български управители в навечерието на унгарското завоевание на Панония, а след това – в описанията на унгарско-куманските конфликти и съюзи. Хрониката представя начина на живот, обичаите и политическите нрави на куманите, както и процеса на тяхната християнизация. Съпътстващите изображения обогатяват текстовата информация.

Показателен за тесните връзки между унгарци и кумани е яркият образ на крал Ласло IV Куманина (1272–1290), който – за разлика от всички други унгарски владетели в *Chronica Picta* – е представен в типично куманско облекло (фиг. 5). Не можем да пропуснем и детайлното изображение на куманина в миниатюрата, която представя легендата за св. Ладислав[6] (фиг. 6). Въпреки тесните връзки между унгарци и кумани, анализът на текстовата и визуалната информация за куманите в хрониката води до извода, че дори и когато са „на трона" или „близо до трона", те остават част от „*другите*". В споменатото по-горе изображение на крал Людовик I куманските вождове са представени като група, застанала от лявата страна на краля, докато

[5] И. Иванов, „Мит, легенда или реалност: историческото минало в готически ръкописи от XIII–XV в." – В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие* (Велико Търново, 2012), 141–153; И. Иванов, „Смърт на тирана! Разсъждения върху образите на владетели в два средновековни ръкописа" – В: *Сборник в чест на проф. дин. Красимира Гагова* [Електронно списание "*Mediaevalia*"], 190–199: <http://www.mediaevalia.eu/index.php/qmediaevaliaq/in-honorem > (10.02.2016 г.).

[6] Легендата за крал Ласло I (1077–1095), или св. Ладислав, представя краля като смел войн и рицар, който спасява унгарска девойка от плен и отвличане, побеждавайки куманския войн.

Фиг. 6. Легендата за св. Ладислав. Унгарци преследват кумани (Képes Krónika, fol. 72r.)

унгарските аристократи стоят от дясната му страна (фиг. 7).

Може да се направи изводът, че куманите са обособени в отделна и – в известен смисъл – междинна категория, която ги характеризира едновременно и като „*свои*“, и като „*други*“ (т.е., чужди). От една страна, куманите присъстват в множество описания на разорителни походи и военни конфликти с унгарците; от друга – те се срещат и в най-близкото обкръжение на владетеля Людовик I Унгарски, през чието управление е написана и илюстрована въпросната хроника. Верските различия или общност в случая нямат определяща роля. Именно чрез представянето на куманите се разкрива уникалният характер на *Képes Krónika*.

Съпоставителен анализ *текст–изображение* може да се направи и по отношение на образа на българите и България: *bulgaros, Bulgariae, Bulgarie, Bulgariam* са споменати над 70 пъти в хрониката. Следвайки количествения показател, можем да подчертаем, че – след куманите – най-често срещани в текста на *Chronica Picta* са българите. В описанията, отнасящи се за по-ранния

период, българите и тяхната страна често са обвързани със славяните[7]. *Chronica Picta* представя и редица географски сведения за българските земи[8]. Прави впечатление и разграничаването на едни български територии от други – напр. често се среща названието „*Бяла България*“ (*Alba Bulgaria*). Интересно е изображението на триумфиращия над българския „велик дук“ Кеан унгарски владетел Ищван I (997–1038), както и образите на унгарци и българи в същата илюстрация от *Chronica Picta* (фиг. 8). Внимание привличат и изображенията на български земи в други две илюстрации, макар че в тях трудно можем да отличим специфични географски особености (фиг. 9).

Фиг. 7. Кумански вождове в обкръжението на крал Людовик I (Képes Krónika, fol. 1r)

Освен българите, текстът и изображенията представят гърците и Гърция (*Greci, Greciam, Grecis, Grecie*), но – за разлика от българите – последните се срещат по-рядко: 43 пъти в текста на хрониката. Описанията на гърците и Гърция често са свързани с българите и България. На второ място, малкото изображения на гърци не представят специфични типологични особе-

[7] M. Florianus (ed.), *Chronica Hungarorum*, I (Lipsiae, 1883; repr.: London, 2013): Magistri P. Belae, regis notarii, cap. XI: De civitatibus lodomeria et Galicia: *...Terram vero que iacet | inter thisciam et danubium preoccupauisset sibi Keanus magnus dux | bulgarie, auus Salani ducis usque ad confinium ruthenorum et | polonorum, et fecisset ibi habitare sclauos et bulgaros*; cap. XLI: De egressu Arpad: *Post hee autem mouit exercitum super Kean ducem bulgarorum et sclavorum, que gentes loca naturali situ munitissima inhabitant*; *...Jula auunculo suo cum uxore et duobus filiis de septem castris in Hungariam adducto, et adiuncto septem castra Pannonie, post hee cum Kean Bulgarorum duce et Sclavorum preliatus est*.

[8] Пак там, II (Lipsiae, 1883; repr.: London, 2013): *Magistri Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, cap. CCCXI, 3: *Porta Wacil, seu portae S. Basilii, dicebantur angustiae Haemi montis in finibus Bulgariae* ('Проход Васил, или теснините на св. Василий, се наричат теснините на планината Хемус, в границите на България' – бел. ред.)

Фиг. 8. Крал Ищван I триумфира над българския дук Кеан (Képes Krónika, fol. 41r)

ности, които да ги обособят в отделна група в категорията „*чужди*".

Сред „*чуждите*" (или „*другите*") в *Chronica Picta* можем да посочим и татарите (*Tartari, Mongli siue Tartari*), които са споменати 28 пъти в текста на хрониката[9]. Без съмнение, татарските нашествия от средата и втората половина на XIII в. са оставили силен отпечатък върху историческата памет на източно- и централно-европейските народи. В същото време обаче анализът показва далеч по-честото и по-ярко присъствие на куманите в сравнение с това на татарите на страниците на въпросната хроника. Спирайки се върху изображенията към текста, бих отбелязъл, че образите на татари не могат да бъдат определени като достоверни, а напомнят в голяма степен за об-

[9] Пак там, II, cap. IV, 44: *Post hunc autem regnavit Bela filius eius, apud Fratres Minores Strigonii tumulatur. Istius quidem in diebus Mongli siue Tartari de tribus partibus regni in Hungariam adeunt, cum quinquies ccntenis niilibus armatorum, habentes adhuc centuriones et decuriones ad milia XL. Quibus in Soio rex prefatus conueniens a Mongalis deuincitur anno Domini MCCXLL. Ubi fere tota regni militia est deleta, ipso Bela coram eis ad mare fugiente. Quo quidem de mari reueitente per ducem Fridericum de Austria bello impetitur. Quem ante Ciuitatem Nouam Hungari cum lancea in maxilla transfixum peremerunt;* cap. LXXX: Aduentus primus Tartarorum:*Tartari cum quinquies centenis milibus arniatoruni regnum Hungarie inuaserunt.*

Фиг. 9. Унгарци нападат България (Képes Krónika, fol. 33r)

Фиг. 10. Татари и унгарци в битката при Мохи (р. Шайо) от 1241 г. (Képes Krónika, fol. 125 r.)

разите на кумани. Въпреки това, авторите на изображенията са се постарали да подчертаят специфични елементи в облеклото и въоръжението на татаро-монголите, каквито са кафтана и сабята (фиг. 10 и 11).

В *Chronica Picta* присъстват и власите (*Vlachis, Vlachorum, Bazarad Woyuode Vlachorum*)[10]. За разлика от куманите, българите и гърците, власите се срещат по-рядко в текста (само 12 пъти), но в изображенията са обрисувани по доста впечатляващ начин. Първите споменавания на власите са във връзка с римската Античност, а също и в описанията на деянията на Атила. Тук власите са отбелязани като *колони* и пастири в Панония. Следващото сведение за власите е във връзка със събития от 1330 г., в които важна роля играе влашкият велик войвода Басараб I (1310–1352) – *Bazarad Woyuode*

[10] Пак там, I, cap. VI: Fugat nationes: *Pannonie Paniphilie Frigie Macedonie et Dahnatie civitates, que per hunos obsidione crebra erant fatigate, natali solo derelicto, in Apuliam per mare adriatieum licentia ab Atyla impetrata, seruire ipsi Atyle renuentes dimissis arnientis transierunt; vlachis qui ipsorum coloni existere ae pastores remanentes in Pannonia;* cap. CIII, 144: Rex uadit onm ezeroitu contra Bazaraad: *Nam anno eodem quo Felicianus indigne meraorie periit, videlicet anno domini MCCCXXX. Cuni vex copiosum exercitiim congregasset, non tamen totuni suuni posse,quia ad confinia regni sui in diuersas expediciones contra aduersavios eiusdeni regni, quam plurimos destinauerat pugnatores. Ipse uero per Zeurini in menso Septembri transtulit se in terram Bazarad Woyuode Vlachorum ad induccionem Thonie Woyuode transilvani, et Dyonisii filii Nicolai filii – Jancha, que terra est inhabitabilis genti ignote; ...Tulerunt enim Vlachi multos captiuos, tam vulneratos quam illesos, et acceperunt plurima arma vestesque pretiosas omnium elisorum, pecuniamque in auro et argento, in uasis pretiosis, et baltheis, et muita marsupia latorum grossorum, et equos multos cum sellis et frenis, que omnia portauerunt et tradiderunt ipsi Bazarad voyvode; ...Cadebant etiam in circuitu exercitus undique de canina multitudine Vlachorum quasi musce, que perdiderunt suauitatem unguenti, cum christianum populum, et unctos christi sacerdotes immisericorditer percusserunt Quorum Vlachorum numerum ibi per hungaros occisorum.*

Фиг. 11. Татари срещу унгарци (Képes Krónika, fol. 128 r)

Vlachorum. Хрониката представя и похода на унгарския крал Карой (1312–1342) I срещу Басараб I, в който власите извоювали решителна победа и взели многоройни пленници и богата плячка. Всъщност с това са изчерпват основните споменавания на власите в *Chronica Picta:* те са предимно във връзка с конфликта им с унгарците през 1330 г. и загубите, претърпени от последните.

В илюстрацията на битката при Посада (9 ноември 1330 г.) власите са изобразени със специфично облекло и външност – кожуси с дълъг косъм, високи калпаци, дълги коси и мустаци. Реалистично е представянето и на самата битка: миниатюрите в хрониката пресъздават изненадващото нападение на власите над унгарците в един проход, като власите атакуват унгарските рицари и пешаци от височините, хвърляйки камъни и стреляйки с лъкове (фиг. 12 и 13). В друго изображение, представящо знатен влашки пратеник до крал Карой II (1385–1386), виждаме облекло, което не се различава съществено от това на знатните унгарци, но косите на пратеника са дълги и сплетени на плитки, падащи по раменете, т.е. напомнят за изображенията на кумани (фиг. 14). Можем само за гадаем дали в тази сцена илюстраторът обективно представя влашки благородник или напротив – рисува образ, съчетаващ унгарско, влашко и куманско облекло и външност.

На последно място сред образите на *„другите"* в *Chronica Picta* можем да поставим сърбите и сръбските земи (*Servi, Servigia, Servii*), тъй

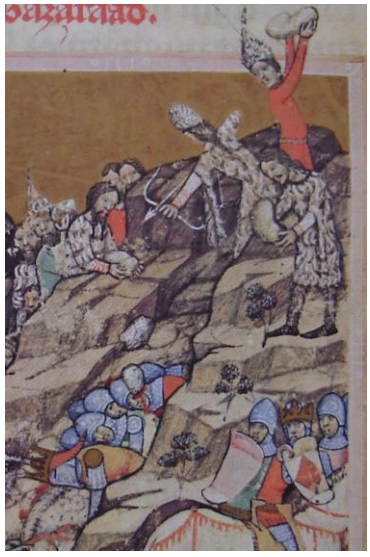

Фиг. 12. Битката при Посада от 1330 г. (Képes Krónika, fol. 143 r)

Фиг. 13. Власи срещу унгарци (Képes Krónika, fol. 146 r)

като те се срещат твърде рядко – само 5 пъти в цялата хроника. Първото споменаване на сърбите е във връзка със събития от началото на XIII в.[11] За съжаление, сърбите и сръбските земи не са обект на изображение в многобройните цветни илюстрации на *Chronica Picta,* което не позволява сравнние с образите на по-горе посочените племена и народи.

Изложените по-горе наблюдения водят до следните изводи. Анализът на текста и прилежащите илюстрации показва ясно обособяване на три категории. Можем да поставим описанията и образите на унгарци и хуни в първата група, или в категорията *„свои“*, а на българи, гърци, татари, власи и сърби – във втората група, или тази на *„другите“*. Като трета, специфична категория в хрониката бих обособил куманите. Те не попадат изрично

[11] Пак там, I, Actas Belae IV: Regis. I. Historica, 3: *Postquam autem provinciae omnes graecorum ad Danubium a Serviis et Bulgaris occupatae fuissent, Emericus Hnngariae rex Serviam et partes Bulgariae prius a graecis habitas in suam potestatem redegit usque ad supra memoratas portas S. Basilii....Tu postquam expugnasti Serviam, amoto Stephano, et Vulco substituto in locum ipsius, per tuos nuncios intiraasti, quod terram illam ad obedientiam ecclesiae romanae reducere cupiebas, et salvo in temporalibus iure tuo aequanimiter sustinebis, ut dictus Vulcus regalem susciperet ab apostolica sede coronam;...Post transituin Savi fluvii nostri iam tuuc in finibus Graeciae in Bulgaria constituti castra metati sunt apud Belgranum. ..Inter belloruni turbines serenitate tunc temporis arridente, nostri iam appropinqubant Nissae civitati, quam cum tota adiacente provincia de Constantinopolitano praeceptam imperio Neaman et Chrazimerus magni comites de Servigia et Rassia cum tertio fratre Mechillao nuper iu suam redegerant potestatem.*

Фиг. 14. Знатен влашки пратеник при крал Карой II (Képes Krónika, fol. 144 r.)

в категорията „*други*“, но не може да се отъждествят и с категорията „*свои*“, т.е. куманите в *Chronica Picta* са група, която заема междинно положение между „*свои*“ и „*чужди*“.

Що се отнася до образа на българите и България, той определено заема значимо място в категорията „*други*“, т.е. той е по-отчетлив и по-ярък от образите на гърци и сърби. Въпреки честото си споменаване в текста на хрониката, българите и България са представени в миниатюрите далеч по-бегло и не толкова реалистично, колкото куманите и власите, та дори и татарите. Тук стигаме до привидно противоречие, тъй като българите и България присъстват по-отчетливо от татарите и власите в текста на хрониката. Този наглед странен факт може да се обясни както със субективни причини (личността на илюстратора и неговите лични познания и наблюдения), така и с политически реалности от втората половина на XIV в.

В заключение бих отбелязал, че сравнителният анализ на текстовата и визуалната информация в *Képes Krónika* с други писмени и археологически извори е един от пътищата за по-задълбочено изследване на средновековната история както на унгарците, така и на българите и на други съседни балкански народи.

Димитър В. Димитров

Морето в политиката на средновековните балкански държави

Няма география без история, но и историята не може да се обясни без географията.

Жак льо Гоф

Адекватното използване на моретата и контролът върху тях са само звено от веригата на обмена, с чиято помощ държавите акумулират богатство, но това е централното ѝ звено.

Алфред Мъхен

„*Морето сближава всичко далечно. На търговците то носи богатство и ако някой се нуждае от нещо, чрез (морето) това се решава лесно, като чрез него се изнася това, което едни имат в излишък и изобилие, и се внася онова, което други нямат*". В тези думи на св. Василий Велики, претворени и в „Шестоднева" на Йоан Екзарх[1], е кодирана цивилизационната представа за морето като необятна пътно-комуникационна мрежа, в която като златоткани нишки блестят търговските маршрути. Морето може да е приносител на богатство, власт и могъщество за държавите, съумели да отклонят към себе си бликащите от него търговски потоци. Затова не е случайно, че то е една от двете основни опозиции в класическата геополитическа пространствена дихотомия „суша – море", по линия на която световната история схематично се тълкува като резултат от сблъсъка между континенталните (телурократиите) и морските сили (таласократиите)[2].

Американският адмирал, историк и геостратег Алфред Махен (1840–1914) е първият, който поставя в центъра на своята политико-географска концепция морето и изследва неговото въздействие върху развитието на историческите процеси. За разлика от друг от бащите на геополитиката,

[1] Йоан Екзарх, *Шестоднев.* Превод от старобълг. Н. Кочев (София, 1981), с. 126.

[2] C. Schmitt, *Land and Sea* (Washington, DC, 1997), p. 5.

Холфърд Макиндър (1861–1947), който изтъква преимуществата на континенталните държави[3], Мъхен акцентира върху превъзходството на морските сили[4]. За него решаващ фактор при определяне съдбата на държавите е не толкова големината на тяхната територия, колкото осигуряването на морско господство (таласократия) и контрол над мореплавателните маршрути.

Като изхожда от една от тезите на Мъхен, а именно, че от политическото управление зависи пренасочването на най-добрите човешки и природни ресурси към развиване на морска търговия и силен флот, а това води до натрупване на богатство и формиране на национална морска мощ[5], настоящата статия си поставя за цел да очертае в най-общ план насоките в морската политика на средновековните балкански държави и да потърси възможните типологични сходства и разлики между тях. Трябва да се има предвид обаче, че едностранчивото обвързване на морския капацитет на дадена балканска страна с броя на корабите ѝ води до повърхностни оценки и до насаждане на стереотипи. Така, средновековните балкански политически формации (с изключение на Дубровник) биват квалифицирани като типични телурократии, които в духа на класическата геополитическа антиномия се утвърждават, като се противопоставят на регионалната таласократична суперсила Византия.

Тази трайно установила се представа обяснява защо в балканската медиевистика морската проблематика е до голяма степен маргинализирана. Наистина, през последните десетилетия геоисторическият подход на Фернан Бродел отключи интереса към Средиземноморския свят и неговите структури и на свой ред превърна Средиземноморието и неговия ареал в обект на множество изследвания. Сред тях специално внимание заради своя пространствено-тематичен обхват заслужава монографията на Лиляна Симеонова, която е посветена на ориентираните към Константинопол маршрути на търговия и комуникации в Централното и Източното Средиземноморие, в т.ч. на Балканите и в ограждащите ги морета[6]. Специална тематична ниша заемат и проучванията на западните и източните морски контури на полуострова – Източноадриатическия бряг

---

[3] H.J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History" – *The Geographical Journal* 23 (1904), 421–437.

[4] Ю.Тихонравов, „Класическата геополитика" – *Геополитика* 3 (2006), с. 12.

[5] A. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783* (Boston, 1890), 29–89; Тихонравов, „Класическата геополитика", с. 13.

[6] *Л.* Симеонова, *Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70-те години на XI в.),* (София, 2006).

(и в частност Дубровник/Рагуза[7]) и Западното Черноморие с неговата огърлица от пристанища[8]. Същевременно покрай изследванията върху Венеция и Генуа бяха осветлени редица моменти от историята на онази част от балканските крайбрежия, които попадат в домейните на двете могъщи италиански морски републики[9].

С оглед на формулираната цел в настоящата статия ще бъде използван сравнително-типологичният метод. Липсата на достатъчно критично обработена изследователска база превръща всеки опит за обобщаваща съпоставка на ролята на морския фактор в геополитиката на средновековна България, Сърбия, Хърватия и Босна в сериозно предизвикателство.

Преди да се премине към оценка на способността на средновековните балкански държави да водят поливалентна морска политика, следва да се отчете геоисторическият контекст, в който те възникват и се развиват. На първо място, те са полуостровни страни. От север Балканите са опасани от реките Купа, Сава и Дунав, а от запад, юг и изток – от Адриатическо, Йонийско, Средиземно, Егейско, Мраморно и Черно море. Моретата са съществен фактор за интеграцията на региона в най-динамично прогресиращия ареал през Средновековието – Средиземноморския. Те не са непреодолими прегради, а контактни зони. Всяка от тях обаче има своите геополитически специфики. Така например, Адриатическо и Черно море, определящи съответно западната и източната граница на Балканите, са колкото подобни, толкова и различни. Дмитрий Оболенски оценява по достойнство „особено важната роля", която тези морета изиграли в историята на полуострова. По думите му те представлявали най-северно вклинените в Европейския континент заливи на Средиземно море, които „осигурявали пътища за търговия, възможности за изграждане на империи и коридори за дифузията на византийската цивилизация"[10].

В действителност и двете са повече или по-малко морета от затворен тип, закътани досущ като заливи. Разбира се, в по-голяма степен това е валидно за Черно море, външният достъп до което е изцяло контролиран от властелина на Проливите – Константинопол. Заключеното между Апени-

---

[7] B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge* (Paris, 1961).

[8] А. Кузев (съст.), *Средновековна България и Черноморието* (Варна, 1982); E.Todorova, P. Mitchkovska, *Bibliografia delle fonti e delle ricerche sui rapporti tra Genova e Venezia e le regioni del Mar Nero durante il Medioevo* (Sofia, 1982).

[9] F.Thiriet, *La Romanie vénitienne* (Paris, 1959); M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, 2 vols. (Genova, 1978).

[10] Д. Оболенски, *Византийската общност. Източна Европа 500 – 1453 г.*, превод от англ. ез. Л. Симеонова (София, 2001), с. 19.

ните и Балканите Адриатическо море, от своя страна, е почти затворено и от юг, тъй като протокът Отранто, наричан още Отрантска врата, в най-тясната си част е широк само 75 км[11]: затова йонийският остров Корфу функционира като „портиер" на Адриатика[12]. Отвъд това типологично сходство обаче, двете морета се различават по форма и площ, откъдето пък произтичат и разликите в пространствено-комуникационните и геополитически перспективи, които те дават. Адриатическо море е с приблизително три пъти по-малка площ от Черно. Освен това, силната му стесненост (ширината му, ориентирана в посока изток-запад, е със средна стойност 160 км) и не особено голямата му дължина (приблизително около 770 км) предполагат много по-къси корабоплавателни разстояния и съответно – по-бързи и по-удобни пристанищни комуникации и транспортни връзки между трите адриатически крайбрежия. Това обяснява и силното влияние, което пристанищните центрове по Апенинския Адриатически бряг (и най-вече Венеция) оказали над селищата от Далматинското крайбрежие: те много по-лесно комуникирали по море с италианския бряг, отколкото по суша с вътрешността на Балканския полуостров заради трудно достъпните Динарски планини. Както отбелязва Калин Янакиев, Далмация и Западните Балкани, макар да са свързани физически в една суша, са различни светове през Средновековието, като Далматинското крайбрежие попада в една културна територия с Апенинското[13]. От друга страна, специфичната морфология на Адриатическо море улеснила Републиката на Сан Марко в стремежа ѝ да наложи хегемонията си над целия му басейн и да го превърне в своего рода „венецианско езеро". От мореплавателна гледна точка стратегически важен бил източният, балкански бряг на Адриатика, тъй като е силно разчленен, с удобни заливчета и пристани, осеян с острови, за разлика от западния му бряг, който по цялото си протежение не предлага почти никакво укритие[14].

На второ място, в исторически план „балканските" морета и техните крайбрежия са част от хилядолетния цивилизационен модел, в центъра на който е Средиземно море с неговите крайбрежни зони, докато обграждащите ги полуострови със своите речни долини и отворени към морския бряг равнини са играели ролята на обезопасяваща и продоволствена периферия.

---

11 Т.е., между Пунта Палашия на самия ток на Ботуша и Капо Лингуета на албанския бряг.

12 П. Кабан (ред.), *История на Адриатика* (София, 2012), с. 11.

13 К. Янакиев, „Медитерания и Европа. Относителността на историческото картографиране" – В: Ц. Бояджиев, Г. Каприев, А. Шпеер (ред.), *Архив за средновековна философия и култура* 18 (2012), с. 27.

14 Кабан (ред.), *История на Адриатика*, с. 213.

Тази древна средиземноморска цивилизация, която Калин Янакиев нарича „историческият континент Медитерания“[15], преминава през три таласократични фази – елинска, римска и византийска. През VII–VIII в., когато се зараждат средновековните държавни образувания на българи, сърби и хървати, целостта на съществуващата средиземноморска геоисторическа и политическа система се поддържа от Византийската империя. Като типична морска суперсила тя е par excellence държава на крайбрежните урбанистични центрове, които се свързват помежду си чрез традиционните каботажни или презморски трасета и маршрути. Затова и столицата на империята, Константинопол, както и вторият ѝ по големина град – Солун, били нейните най-големи пристанища. В действителност, колкото по-близо е едно селище до брега, толкова по-близо е то и до геополитическия център. Същевременно обаче таласократичният държавен организъм чрез мрежа от речни и сухоземни пътища се впива в своята континентална периферия, откъдето извлича храни, суровини и стоки, които се стоварват в крайбрежните „входове“ и оттам се пренасочват към големите консумативни центрове на „Медитерания“. С други думи, всяка крайбрежна зона разчита на своя аграрно-производствен хинтерланд, който ѝ осигурява както продоволствие, така и излишък, който тя може да експортира.

В една малко известна своя статия от 1929 г., породена донякъде от носталгията по изгубения български излаз на Бяло море, Васил Златарски пише, че средновековните български владетели далновидно оценявали стратегическата необходимост от морски бряг и системно разширявали границите на управляваните от тях територии до брегове на балканските морета[16]. Анализът на Петър Коледаров на политическата география на средновековна България потвърждава тезата на Златарски. Още при самото си конституиране през втората половина на VII в. Дунавска България придобила статут на морска държава, включвайки в пределите си Северозападното Черноморие от устието на р. Днепър до н. Емине[17]. Следващата крачка в тази посока била направена с присъединяването на областта Загора и южната част на Западното Черноморие – процес, започнал още при Тервел (701–718)[18] и продължил при владетелите Крум (803–814), Омуртаг

15 Янакиев, „Медитерания и Европа“, с. 14.

16 В. Златарски, „Морето в политиката на старите български царе“ – *Морски сговор* 6 (1929), 2–7.

17 П. Коледаров, „Българската средновековна държава и Черноморският бряг“ – В: Кузев (съст.), *Средновековна България и Черноморието*, с. 22.

18 Б. Димитров, „Първото българско царство и Южното Черноморие (Загора)“ – В: Кузев (съст.), *Средновековна България и Черноморието*, 57–67.

(814–831) и Симеон (893–927). Всъщност, Първата българска държава е била откъсната от Черноморието само в промеждутъка от 1001 до 1018 г.[19].

Третата важна стъпка довела до излаз на Егейския бряг при Пресиан (836–852) и на Адриатика при наследника му Борис I (852–889). Със своята трилъчева морска експанзия на юг/югозапад – по Западночерноморското, Егейскотои Адриатическотокрайбрежие,телурократичнаБългарияоткъснала големи територии от литоралното пространство на таласократична Византия и затегнала обръча около двата ѝ водещи центъра– Константинопол и Солун. Особено активна политика по овладяване на балканските крайбрежия водел цар Симеон. Освен че разширил и стабилизирал българската власт по Западното Черноморие, Егея и Адриатика, той осъществил пробив на Йонийско море и сложил ръка на Галиполския полуостров (920 г.) като по този начин установил, макар и временно, контрол над Мраморно море и Дарданелите[20]. Така България получила излаз на всички балкански морета и – макар и за кратко – разполагала с най-дългата морска граница на полуострова. А при цар Самуил (997–1014) българската държава увеличила владенията си по Адриатическото и Йонийското крайбрежие. В рамките на три столетия от своето възникване Първото българско царство съумяло да разбие имперския властови монопол над Балканските крайбрежия и да постави под заплаха таласократичните устои на Византия.

Всъщност, сблъсъкът за Балканите се превърнал в сблъсък за неговите брегови зони. Още от самото начало владетелите на телурократична България далновидно прозрели предимствата на морето и осъзнали, че най-ефективният начин да се противопоставят на своя могъщ съсед, Византийската империя, е като му отнемат контрола над крайбрежните зони и пристанищата и овладеят техния аграрно-производствен хинтерланд. В действителност, въпреки положените усилия, българите не успели да завладеят двата главни хъба на полуострова – Константинопол и Солун, но пък за сметка на това извършили обход от запад, по Адриатическия и Йонийския бряг, като с това си издействали пряк достъп до Средиземноморието. Според Златарски стремежът на българските владетели към морето се налагал и от още един държавнически интерес, а именно да се поддържа „единството на географски разчлененатa българска народност“[21], като контролът над крайбрежията спомагал за нейната териториално-политическа консолидация.

Следвайки историческата приемственост, една от приоритетните задачи пред възстановената от Асеневци Българска държава била да си възвърне

---

[19] П. Коледаров, „Българската средновековна държава и Черноморският бряг“, с. 24.

[20] Златарски, „Морето в политиката на старите български царе“, с. 4.

[21] Пак там.

изгубените морски позиции. Отново се започнало със Западното Черноморие, където по думите на Никита Хониат и Теодор Скутариот българите „*причинявали големи злини*“[22]. Българското настъпление на изток вървяло в две направления: на север към Варна и на юг към Странджанското крайбрежие. Политиката на Асен и Петър била продължена от по-малкия им брат, цар Калоян (1197–1207), който завладял цялото Западночерноморско крайбрежие, почти до Босфора, и разпрострял властта си до Мраморно и Егейско море, насочвайки своята офанзива към Солун.

Делото му било продължено от Йоан Асен (1218–1241), който, както е упоменато в Краткото житие на св. Иларион Мъгленски от XIII в., „*царувал и повелявал над българи и гърци, също и над фръзите, сърбите и албанците и над всички градове от море до море*“[23]. След победата си при Клокотница (1230 г.) Йоан Асен чувствително разширил егейските си крайбрежни владения, установил протекторат над Солун и след двувековно прекъсване възстановил българския излаз на Адриатическо и Йонийско море. Така средновековна България отново се превърнала в хегемон на Балканите, владеейки по-голямата част от бреговите зони на полуострова. Йоан Асен обаче бил и последният български владетел, който съумял да води успешна политика „*от море до море*“.

От втората половина на XIII в., та чак до края на XIV в. в условията на политическа децентрализация и фрагментация България имала сили да се бори единствено за Западночерноморското крайбрежие, където след 1261 г. неин основен съперник била вече изгубилата морското си надмощие Византия. Двете страни се вкопчили в ожесточен конфликт за превес в южния дял на Западното Черноморие, който протичал в условията на засилващото се венециано-генуезко влияние в региона. Не е чудно, че последната българо-византийска война (1364 г.) се водила за това, кой да владее двете ключови пристанища на Западночерноморския юг – Анхиало и Несебър[24].

Направеният обзор показва, че през Средновековието морето и контролът над неговите крайбрежия са заемали важно място в политиката на българските владетели. Трябва да се признае обаче, че, като се изключат западночерноморските крайбрежни центрове и възловото пристанище Драч в югоизточната част на Адриатика, българските владетели така и не успели да установят контрол над ключовите зони в региона (каквито са например зоните на Проливите или остров Корфу), както и да превземат най-важните балкански пристанища или пък да издигнат тяхна алтернатива.

---

[22] *Гръцки извори за българската история* (=*ГИБИ*), VIII (София, 1972), с. 246; *ГИБИ*, XI (София, 1983), с. 33.

[23] Й. Иванов, *Български старини из Македония* (София, 1970), с. 419.

[24] В. Гюзелев, *Три етюда върху българския XIV век* (София, 2009), 77–99.

Всъщност не бива да се забравя, че достъпът до морето и овладяването на крайбрежията са само едната страна на морската политика на дадена държава. Друг е въпросът доколко тя би съумяла да се възползва стратегически от своето географско разположение, да поддържа и развива функционираща пристанищна система и да черпи ефективно от морските ресурси, трансформирайки ги в облаги и богатство. В това отношение политиката на българските средновековни владетели претърпяла известна еволюция. В началото те изхождали от военно-стратегически съображения и целели, от една страна, да унищожат крайбрежната укрепителна система на Византия в Северозападното Черноморие, а от друга – да обезпечат надеждна отбрана по морската си граница срещу десантите на имперските военноморски сили. Ето защо още в първите години от установяването си в района българите започнали да изграждат земнонасипни валове, за да защитят брега в онези участъци, в които той е лесно достъпен откъм морето.

От друга страна, археологическите проучвания разкриват, че пристанищните градове северно от н. Емине са били преустановили съществуването си още преди VII в. През Ранното средновековие животът в тях не успял да се възстанови, а появилите се на места върху техните останки нови селища имали съвсем друг функционален статут[25]. Поради тази причина, както изтъква Л. Симеонова, в периода VIII–X в. търговският обмен между България и Византия се осъществявал посредством пристанищата от Западночерноморския юг, сред които се откроявали емпориите-митници Несебър и Дебелт[26].

Коренна промяна настъпила през епохата на Второто българско царство, когато пристанищно-селищната мрежа по цялото Западно Черноморие изживяла небивал разцвет и се включила активно в международния търговски обмен, дирижиран от новите морски суперсили – Венеция и Генуа. На преден план наред с традиционните градове от Западночерноморския юг – Несебър, Созопол и Анхиало – излязла и Варна, която през този период била известна като „*пристанището на България/Загора*“[27]. Българските владетели от XIV в. на свой ред оценили огромните предимства от морската търговия и корабоплаване и – предвид голямото значение, което регионът придобивал за икономическото развитие на държавата – превърнали Западното Черноморие в

[25] Р. Рашев, „Първото българско царство и морето“ – В: Кузев (съст.), *Средновековна България и Черноморието*, с. 53.

[26] Л. Симеонова, „Българо-византийската търговия в навечерието на 913 г.“ – *Bulgaria mediaevalis* 6 (2015), 311–313.

[27] А. Кузев, В. Гюзелев (съст.), *Български градове и крепости*, I: *Градове и крепости по Дунав и Черно море* (Варна, 1982); В. Гюзелев, *Три етюда*, 9–47; В. Плетньов, И. Русев, *История на Варна*, II: *Средновековие и Възраждане* (VII в. – 1878 г.), (Варна, 2012).

свой геополитически приоритет. За целта те осъществявали административен, военен, митнически и фискален контрол над пристанищата. Търговията и корабоплаването, извършвани в тях, са регулирани посредством двустранни договори, сключени с италианските морски републики. Наред с това българските царе се стремели да сложат ръка и на доходоносния добив на сол по крайбрежието и най-вече – на солниците в района между Анхиало и Несебър.

Като основен пропуск в българската морска политика през цялото Средновековие следва да се отчете липсата на военен флот. Дори и в периодите на безпрепятствен достъп до няколко морета при царете Симеон и Йоан Асен българите не строели собствен флот, а в случай на необходимост се уповавали на съюзници с флот. Единствените данни за наличието на бойни кораби са сведенията, отнасящи се до галерите на добруджанския деспот Добротица, както и едно генуезко известие за битката край Босфора (29 септември 1379 г.), когато генуезците удържали победа над обединения флот на *„венецианци, гърци, турци, българи и други източноправославни противници*". Васил Гюзелев предполага, че под 'българи' тук би следвало да се разбират галерите на Добротица, които взели участие в морското сражение[28].

Сходен път към морето, макар и в по-ограничения периметър на източното Адриатическото крайбрежие, извървели и политическите формации на сърби и хървати. Още в зората на славянското заселване в Балканския Запад една част от сърбо-хърватските племена, след като унищожили двата основни пункта на имперската далматинска отбрана – Салона и Епидавър[29], се установили трайно на морския бряг. Хърватите заели Далматинското крайбрежие до и около р. Неретва с градовете Нин, Шибеник, Омиш и Биоград. Сръбската диаспора, обитаваща ивицата между Адриатическия бряг и Динарските планини, се разположила от север на юг в областите Пагания (между долните течения на реките Цетина и Неретва), Захълмие/Хум (между р. Неретва и Дубровник), Травуния/Требине/Каналия (от Дубровник до Которския залив) и Диоклея/Дукля/Зета (от Бар до Драч)[30]. Подобно на българите, хърватите и сърбите в началото трябвало да се изправят срещу Византия, но през VIII в. пред тях се появило и ново предизвикателство в лицето на франките, които предприели офанзива в Северна и Централна Далмация. Адриатикът се превърнал в една от невралгичните зони на геополитическия сблъсък между Изтока и Запада,

---

28 И. Божилов, В. Гюзелев, *История на Добруджа*, II: *Средновековие* (Велико Търново, 2004), с. 240.

29 Г. Острогорски, *История на византийската държава* (София, 1997), с. 149; Х. Матанов, *Средновековните Балкани. Исторически очерци* (София, 2002), 35–36.

30 Матанов, *Средновековните Балкани*, с. 42.

олицетворявани по това време от таласократичната империя на ромеите и телурократичната империя на франките. След серия от конфликти двете сили уредили границите си в региона чрез т.нар. Никифоров мир[31], който очертал сферите на влияние в Адриатика[32]. След Никифоровия мир Византия основала темата Драч и архонтията (впоследствие – тема) Далмация. Последната обединила оцелелите стари пристанища Задар и Трогир с нововъзникналите Сплит и Нови Епидавър (Дубровник) и изиграла решителна роля за византийската реконкиста в региона[33]. Наред с успешните административни решения империята напомнила и за своята таласократична мощ, изпращайки флотилия от 100 кораба в помощ на обсадените от сарацините далматински пристанища. На практика с тази победоносна експедиция на Василий I (867–886) започнало възраждането на византийското надмощие по Източноадриатическото крайбрежие. Империята бързо се превърнала във водещ фактор в региона[34].

В тази сложна обстановка малките славянски княжества трябвало непрекъснато да лавират между силните на деня, за да защитят своя адриатически интерес. Пример за умела дипломатическа еквилибристика е ранносредновековна Хърватия[35]. Съгласно Никифоровия мир тя попадала във франкската сфера на влияние, но упадъкът на Северноиталианското кралство, утвърждаването на византийската мощ в Далмация и набезите на сарацинските пирати подтикнали княжеството да потърси сближаване с Византия. То се оказало ценен съюзник на империята по време на предприетата от нея антисарацинска офанзива в Адриатика и осигурило логистична помощ, включвайки се със свои кораби в кампанията.

В условията на успешно сътрудничество с Византия хърватските князе запазили автономията на своите крайбрежни владения и укрепили властта си в Далматинска Хърватия, която се оформила като териториално ядро на изграждащата се хърватска държавност. Княз Домагой (864–876) затвърдил морската граница на своето княжество, прогонвайки войските на Източнофранкското кралство и предприел опит за нейното разширяване в северозападна посока, към Истрия. Там обаче бил отблъснат от

---

[31] Поредица от мирни договорености между Византия и Франкската империя, постигнати между 803 и 814 г.

[32] J. Fine, The *Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor, Mich., 1991), p. 254.

[33] Т. Живковић, „Тактикон Успенског и тема Далмација" – *Историјски часопис* 48 (2001), 9–44.

[34] J. Ferluga, *L'amministrazione Bizantina in Dalmazia* (Venezia, 1978).

[35] N. Budak, "Croats between the Franks and Byzantium" – *Hortus arrium medievalium* 3 (1997), 15–22.

новоизгряващата велика сила в Адриатика – Венеция[36]. При все това Хърватия запазила позициите си по Далматинското крайбрежие и през следващите десетилетия се превърнала и във фактор с регионално значение. Константин Багренородни в трактата си „За управлението на империята" споменава, че крал Томислав (845–864) разполагал със значителен флот от 80 големи кораба ('сагени'), всеки от които имал екипаж от 40 моряци войни, както и 100 по-малки кораба ('кондури'), с по 20 моряци войни на борда. Това прави общо 180 бойни кораба с 5200 души боеспособен екипаж. Не е известно до каква степен Хърватия е съумяла да се възползва от военноморската си мощ. Тя била принудена да се съобразява с Византия и Венеция.

Крал Светослав (997–1000) се опитал да ограничи венецианското влияние по хърватското крайбрежие като се съюзил с пиратите неретляни и същевременно ограничил привилегиите на венецианските търговци в своите владения. В самия край на X в. обаче хърватите, разкъсвани от вътрешни противоречия и междуособици, не били в състояние да се противопоставят на венецианската експанзия в Далмация. През 1000 г. дожът Пиетро II Орсеоло предприел морска експедиция в Далмация, за да обезпечи венециано-византийската власт в региона. Пътем той превзел част от хърватските пристанища, сред които била и морската столица на Томислав – Биоград. От градовете във византийската тема Далмация дожът изискал клетва за вярност; след победоносното си завръщане бил провъзгласен за „*дукс на Далмация*" (dux Dalmatiae et Chroatie)[37]. Тези събития на практика придали на Венеция статуса на адриатическа суперсила[38]. Възползвайки се от междуособиците в хърватския двор, венецианците започнали да се месят активно във вътрешните дела на кралството. Чрез смесени бракове те се опитали да създадат свое роднинско лоби в средите на династията Търпимировичи.

Гражданската война във Венеция и появилата се норманска заплаха в Адриатика обаче отслабили временно външния натиск над Хърватското кралство. От това се възползвал крал Степан I (1030–1058), за да затвърди

---

36 Матанов, *Средновековните Балкани*, с. 75. Първият сблъсък на хърватите с Венеция бил още през 839 г., когато дожът Пиетро Традонико предприел нападение със своя флот срещу хърватското крайбрежие заради това, че княз Мислав подкрепял неретлянските пирати. Акцията завършила със сключването на мирно споразумение.

37 *Л.* Симеонова смята, че далматинската експедиция на Пиетро II Орсеоло не е била съгласувана с имперското правителство като част от антибългарската кампания на Василий II, а е била самостоятелно замислена акция, предприета от Венеция в момент, когато Византия не била в състояние да ѝ се противопостави. Вж. Симеонова, *Пътуване към Константинопол*, с. 192.

38 Матанов, *Средновековните Балкани*, 142–143; Кабан (ред.), *История на Адриатика*, 172–173: Ален Дюселие разглежда акцията по-скоро като демонстрация на сила и предупреждение към хърватските суверени.

властта си над крайморските градове в Далмация. Амбицията му да води активна морска политика в региона намерила израз и в стъпките, които той предприел за развитието на хърватския флот. Синът на крал Степан I, Петър Крешимир IV (1058–1075), който бил израснал във Венеция и по майчина линия се родеел със знатната фамилия Орсеоло, оценил подобаващо ролята на крайбрежната зона и възстановил напълно хърватските позиции в Далмация. Нещо повече: през 1069 г. той бил признат от император Роман IV Диоген (1068–1071) за най-висш представител на империята в тема Далмация, с което фактически получил поста, който преди него заемал венецианският дож[39]. Фактически при Петър Крешимир IV, който носел титлата „*крал на далматинци и хървати*" (rex Dalmatinorum ac Chroatorum), а през XIII в. получил прозвището Велики, морската политика на кралството достигнала кулминацията си, а тази част от Адриатическо море била обозначавана в документите му като „*нашето Далматинско море*" (nostro Dalmatico mari)[40]. Неслучайно той превърнал пристанищните центрове Нин и Биоград в свои владетелски резиденции, демонстрирайки приемственост с политиката, начената още от Томислав. Освен това той създал и ново морско средище – град Шибеник, разположен на устието на р. Кърка, наричан още Крешимировият град. Хърватия не само утвърдила крайбрежната си граница, но и увеличила дължината ѝ. За първи установила номинална власт и над ключовите далматински пристанища, начело със Задар и Дубровник, като по този начин поставила под свой контрол морската търговия в региона. Петър Крешимир IV полагал усилия и за поддръжката на флот, с който си гарантирал контрола над „*Далматинското море*".

Скоро обаче две сериозни предизвикателства поставили под съмнение надмощието на Хърватското кралство по източното Адриатическото крайбрежие – норманите, които със своя флот дали заявка за присъствие в Далмация[41], и набиращото мощ Унгарско кралство, което от североизток започнало да притиска Хърватия и да се домогва до нейните владения. И

---

[39] Матанов, *Средновековните Балкани*, 150–151.

[40] I. Kukuljević Sakcinski (ed.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (Zagreb, 1874), I, 163–164; M. Kostrenčić (ed.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I (Zagreb, 1967), 123–124.

[41] През 1074 г. норманите изненадващо атакували редица пристанища в Северна Далмация и завладели Сплит, Трогир, Задар, Биоград и Нин. Дори успели да пленят самия крал Петър Крешимир IV. След намесата на Венеция норманите били принудени да се оттеглят, но скоро след това те влезли в съюз с някои от далматинските градове, които в замяна участвали със свои кораби в норманския флот. Вж. Матанов, *Средновековните Балкани*, с. 145; Кабан (ред.), *История на Адриатика*, 182–183.

ако норманската опасност в Адриатика била неутрализирана главно благодарение на венецианския флот, с унгарците нещата се развили по съвсем друг начин. През 1102 г. унгарският крал Калман (1095–1116) сключил уния (Pacta conventa) с хърватските владетели и бил признат за „*крал на Хърватия и Далмация*". С този акт Хърватската държава изгубила своята независимост, но пък нейните 12 старейшини получили пълна вътрешна автономия, която се засилила още повече от края на XII в. насетне, когато Хърватия и Далмация били обособени в унгарски апанаж.

Междувременно крайбрежните хърватски територии, които първоначално не били част от споразумението, били включени от крал Калман в пределите на Унгария и задълго се превърнали в ябълка на раздора между унгарците и Венеция. А през целия XIII век, докато все повече отслабвала унгарската централна власт, хърватските брегове се превръщали в арена на сблъсъци и борба за надмощие между представителите на аристократичните хърватски фамилии – предимно тези на Франкапаните, Шубичите и Качичите. Последните се установили на територията на Крайна – някогашна Пагания. С корабите си те извършвали пиратски нападения срещу венецианските търговски съдове, плаващи в край далматинския бряг. През 1279/80 г. Венеция предприела наказателна акция срещу Качичите: нейните кораби атакували владенията им, превзели главния им град Омиш и сложили край на пиратските им действия.

Впоследствие венецианците влезли в конфликт и с най-влиятелния по това време хърватски властелин Павел I Шубич (1275–1312), който обаче съумял да ги отблъсне от Крайна и да ограничи владенията им само върху островите Брач и Хвар[42]. Възходът на Павел I започнал именно от далматинското крайбрежие, тъй като първоначално той бил „*заместник бан на Приморие*" (vices gerens pro bano maritimo) и дук на Сплит. Възползвайки се от вътрешните борби в Унгария между представителите на Арпадите и неаполитанския клон на фамилията д'Анжу, Павел I разширил владенията си над по-голямата част от Далмация, Славония и Босна – земи, които някога били част от Хърватското кралство. Той се утвърдил като регионален морски фактор, способен да се противопостави дори на Венеция. След смъртта му Венеция бързо успяла да си възвърне контрола над повечето далматински пристанища. Неин основен съперник за надмощие по крайбрежието се оказала отново Унгария, която от средата на XIV в. елиминирала влиянието на хърватските знатни фамилии в региона и предприела мощна офанзива срещу венецианска Далмация. В резултат на това през 1358 г. Републиката на

[42] Матанов, *Средновековните Балкани*, 193–197, 270–271, 308.

Сан Марко отстъпила на унгарците цялото крайбрежие от залива Кварнер до Дубровник.

В сложната конюнктура на българо-византийските отношения търсели своето място под слънцето и четирите сръбски славинии по Източноадриатическото крайбрежие. За разлика от Хърватия обаче те останали обособени и не съумели да се обединят в единна държава. Интересна през този период е само Пагания: по ирония на съдбата само тя от четирите сръбски крайморски формации не се развила в самостоятелно княжество. Разположена западно от Хърватска Далмация, Пагания се състояла от три жупи (Макар, Расток и Дален) и включвала островите Млеч, Корчула, Брач и Хвар. Главният ѝ град бил Омиш, на устието на р. Цетина. Това била западната точка на Пагания, а оттам до нейната източна граница при устието на р. Неретва имало само 75 км. По ширина славинията навлизала едва на 10–20 км навътре в сушата и почти не разполагала с обработваема земя. Това географско местоположение в съчетание с лабиринта от прилежащи острови предопределило морската насоченост на паганите, наричани още и неретляни/нарентани. Наред с крайбрежната търговия част от тяхното т. нар. „*поморство*" било и пиратството.

Нападенията на паганите (или неретляните) над търговските кораби нарушили морските комуникации в Адриатика и накрая предизвикали намесата на Венеция, която била най-засегната от пиратските им набези. От 839 г. насетне тя периодично предприемала военни кампании срещу неретляните и техните пиратски островни бази, но не винаги излизала победител. През 846 г., възползвайки се от ангажираността на Венеция със сарацините, неретляните достигнали с корабите си до лагуната и плячкосали град Каорле. През 887 г. пък в кампанията срещу паганите загинал тогавашният дож Пиетро I Кандиано. Междувременно неретляните активизирали своята морска търговия в Адриатика, вкл. и продажбата на роби, и се превърнали в сериозен конкурент на града на Сан Марко. Венеция успяла да ликвидира морската заплаха от страна на паганите едва през 1000 г., когато дожът Пиетро II Орсеоло (991–1009) в хода на своята мащабна далматинска кампания унищожил неретлянските бази на островите Корчула и Ластово (Лагоста) и сложил край на пиратските им набези. След извоюваната категорична победа дожът ознаменувал своя триумф с прочутата „*венчална церемония с морето*"[43].

Сред останалите сръбски политически формации по-активно се намесила в борбата за Далматинското крайбрежие първоначално Диоклея (Зета).

[43] По всичко изглежда, че докъм 1000-та година неретляните били в състояние да окомплектоват флот не по-малък от този на Венеция. Вж. F. Lane, *Venice. A Maritime Republic* (Baltimore, 1973), p. 26; Симеонова, *Пътуване към Константинопол*, с. 192.

Нейният крал Константин Бодин (†1099/1101), лавирайки между Византия и норманите, съумял да извоюва известни позиции в Южна Далмация и дори временно завладял град Дубровник, но скоро бил принуден да отстъпи пред засилващия се византийски натиск по крайбрежието на Зета. Сръбското настъпление в Зета и Южна Далмация било възобновено от династията на Неманичите. Те се стремели да обединят крайбрежните сръбски области под егидата на Рашка и да превърнат тази сръбска държава в регионален морски фактор. Най-напред великият жупан Стефан Неманя (1168–1196) успял да превземе част от крайморските градове на Зета – Дриваст, Улцин, Бар и Котор, който се превърнал в една от „морските резиденции" на Неманичите. След това жупанът се насочил към Южна Далмация, където главна цел на неговия поход бил Дубровник. Неколкократните му опити да превземе града обаче не се увенчали с успех. Не помогнал дори и флотът, който Неманя рекрутирал от присъединените крайбрежни области Захълмие и Травуния[44].

В десетилетията, последвали Четвъртия кръстоносен поход, ситуацията в Далмация отново се усложнила. Там влиянието на Венеция достигнало върхната си точка, а сепаратизмът в сръбските земи отново се засилил. Унгария пък си присвоила Захълмие. В тази обстановка сръбският крал Урош (1243–1276), който се титулувал „*крал на всички сръбски и поморски земи*", продължил политиката на своя дядо Стефан Неманя и започнал нова война с Дубровник, което принудило крайбрежния град да потърси съюз с българския цар Михаил II Асен (1246–1256). След известно прекъсване сърбите подновили военните действия срещу Дубровник, но и този път без резултат. В крайна сметка бил подписан мирен договор, с който крал Урош превърнал Дубровник в свой търговски партньор. Той потвърдил и привилегиите, дадени още от Стефан Неманя на търговците от Рагуза, пребиваващи на сръбска територия[45]. Тази линия спрямо Дубровник била продължена от другите представители на Неманичите. Крал Стефан Дечански (1321–1331) след кратко стълкновение с Рагуза също потвърдил привилегиите на дубровнишките търговци. През 1330 г. той издал дарствена грамота и на Венеция, като дал свободен достъп на венецианските търговци в държавата си.

Междувременно трайният сръбски възход, започнал в края на XIII в., бил белязан с отварянето на втори морски излаз. През 1283 г. сръбски сили за първи път проникнали дълбоко на юг, до Халкидическия полуостров. Същинският сръбски излаз на Егейско море обаче се осъществил при цар Стефан Душан (1331–1355), който разпрострял властта си над цяла Македония с изключение на Солун, а също и над Халкидическия полуостров. Били

[44] Матанов, *Средновековните Балкани*, 128–129, 202–203.

[45] Пак там, 264–266.

затвърдени позициите на Стефан Душан и по Адриатическото крайбрежие. Сред приоритетите на Душановата морска политика били активните търговски връзки с далматинските пристанища и с Венеция. Дипломатическите контакти със Серенисима имали и още една положителна страна: през 1350 г. Венеция осигурила 4 галери за Стефан Душан, като така помогнала за създаването на малък сръбски флот. До този момент Неманичите разчитали на кораби, рекрутирани от общините Улцин, Будва и Котор, а понякога – и от Дубровник, в замяна на освобождаване от годишен данък.

Сръбският цар дори предложил на Венеция заедно да нападнат Константинопол, но се натъкнал на отказ от страна на Републиката. Постиженията и завоеванията на Стефан Душан не довели до трайни резултати. Скоро след смъртта му сръбските позиции по Егейското крайбрежие били изгубени в резултат на османските нашествия. В началото на 70-те години на XIV в. процесите на децентрализация довели до отпадането на Зета и Хум, където се обособили местни владетели. Сръбската държава изгубила и своите адриатически крайбрежни области. Деспот Стефан Лазаревич (1389 – 1427) успял през 1421 г. да си върне обратно Зета, която поне през първата половина на XV в. останала сравнително встрани от основните насоки на османската експанзия. Територията ѝ обаче се превърнала в арена на крайморски сблъсъци между Венеция и Сърбия, между Венеция и босненските владетели, между Дубровник и владетелите на Хум: в тази сложна конфигурация всички се борели до последно за достъп и контрол над пристанищата в този участък от Адриатическото крайбрежие.

През 1451/52 г. войводата на Зета/Черна гора Стефан Църноевич скъсал отношенията си с деспот Стефан Лазаревич и признал сюзеренитета на Венеция, в чието лице виждал по-надежден съюзник в борбата срещу османците. Със сключения договор той на практика отстъпил черногорските пристанища на Републиката на Сан Марко[46].

Най-късно на балканската морска сцена излязла средновековна Босна поради силно изразеното планинско териториално ядро, около което се сформирала Босненската бановина. През 1326 г. обаче бан Степан II Котроманич (1322–1353) след успешна война срещу Сърбия завладял западната част на Захълмие, около устието на р. Неретва. По този начин бановината излязла на Адриатика и афиширала амбициите си да контролира трайно споменатата крайбрежна зона, а пък босненските владетели започнали да се титулуват „*господари на Хум*". Присъединяването на Захълмие дало възможност през босненските крайбрежни територии да минава значителна част от търговията между Далмация, Италия и вътрешността

[46] Матанов, *Средновековните Балкани*, с. 504.

на Балканския полуостров. В тази връзка от особена важност било овладяването на ключовото пристанище Дриева, разположено на устието на Неретва. Градът бил входно-изходният пункт на прочутия средновековен търговски маршрут Via Narenta/Via Bosna, който прекосявал Динарите по долината на р. Неретва и свързвал Дубровник с долината на р. Босна, а оттам – и с вътрешността на полуострова. През Късното средновековие по този път среброто от Босна се доставяло в Далмация и Италия. Дриева бил и един от големите пазари на роби, както и едно от четирите тържища, на които била позволена покупко-продажбата на сол. През XIV в. градът се превърнал в основен експортен център, от който се разпределяло босненското сребро към далматинските и италианските пристанищни средища. В Дриева била учредена и първата босненска митница, заради която през XV в. градът започнал да се нарича Габела (итал. 'митница')[47].

При Твъртко I (1353–1391), наследника на бан Степан II Котроманич, Босненската държава достигнала своя зенит и се превърнала във водещ фактор в Далмация. По време на продължителното си управление босненският бан (от 1377 г. – крал) Твъртко I стабилизирал и увеличил морската граница на своята държава, установил контрол над голяма част от възловите далматински пристанища и насърчавал морската търговия. Дори започнал изграждането на флот (една галера с оръдие и три галеона) с помощта на Републиката на Сан Марко, начело на който застанал венецианският адмирал Николо Баседжо. Зет и васал на унгарския крал и същевременно венециански гражданин, крал Твъртко лавирал много умело между основните играчи на далматинската политическа сцена – Венеция, Унгария и Дубровник. За да неутрализира конкуренцията на Рагуза и най-вече за да се отърси от посредничеството на нейните търговци при износа от шестте босненски рудника на сребро, мед и олово, през 1382 г. Твъртко започнал изграждането на ново пристанище на входа на Которския залив – „Св. Стефан", по-късно наречено „Нови" – и оттам започнал да търгува със сол. Рагуза възнегодувала, тъй като бил нарушен монополът ѝ върху продажбата на сол и изпратила галеон, който да блокира достъпа до пристанището „Нови". Твъртко направил опит да закупи два бойни кораба от Венеция, с които да свали блокадата от „Нови", но венецианците му отказали. Босненският крал се принудил да преустанови търговията със сол в „Нови" и признал монопола на Рагуза/Дубровник.

Междувременно Твъртко отхвърлил унгарския сюзеренитет и през 1387 г. се заел да увеличи своя флот в Котор, отново търсейки съдействието на Венеция. Целта му била да разшири владенията си в Централна Далмация

[47] Повече за Дриева вж. у Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку* (Сарајево, 1987).

за сметка на обхванатото от междуособици Унгарско кралство. Плановете му се увенчали с успех: през 1390 г. Сплит, Омиш, Трогир, Шибеник, островите Брач, Хвар и Корчула признали неговата власт. Твърдко разширил титулатурата си до *„крал на Рашка, Босна, Далмация, Хърватия и Приморието“*[48]. Извън властта му останал само Задар. В опита си да покори и него той отново потърсил помощта на Венеция, но така и не я получил. При все това, само за няколко десетилетия при управлението на Твърдко Босна се превърнала от планинска бановина в истинска морска държава.

Адриатическата политика на Сърбия, Хърватия и Босна показва, че те водили борба за осигуряването на достъп до морето и за неговото запазване и разширяване. Далматинското крайбрежие на Адриатика се оказала обетованата земя, към която с променлив успех се стремяла всяка една от тези страни. И трите последователно имали периоди, по-кратки или по-продължителни, на регионално надмощие. Никоя от тях обаче не съумяла да се възползва максимално от своето надмощие и да се превърне от моментен фактор в трайна морска сила. Може би до голяма степен това се дължи и на сложната конюнктура, създала се в Западните Балкани след XI в., която поставила тамошните държави в едно своеобразно менгеме между Венеция и Унгария. При това положение успех би било дори самото задържане по крайбрежията, което също изисквало Сизифови усилия, тъй като там се възродили и процъфтявали местните отломки на някогашната „Медитерания“ – ползващите се с протежирана автономия далматински пристанища, които се превърнали в своеобразни „балкански Венеции“[49]. С морското си превъзходство те се утвърдили като влиятелен и трудно преодолим регионален фактор.

И така, морето заемало важно място в политиката на България, Хърватия, Сърбия и Босна. Средновековните балкански държави обръщали голямо внимание на морския си излаз и на стабилизирането на морската си граница, упражнявали административен, военен и фискален контрол над пристанищата и насърчавали презморската търговия в своите земи. Още от самото си установяване на Балканите те започнали да нападат балканските крайбрежия на Византия, като преобразували нейното жизнено пространство в свои стратегически гранични зони. Наблюдава се и още едно сходство – никоя от тях не изградила свой собствен флот. Като се изключи ранносредновековна Хърватия при кралете Томислав и Петър Крешимир IV, балканските владетели общо взето не съумели да създадат и

[48] J. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. (Ann Arbor, Mich., 1994), 392–395; Матанов, *Средновековните Балкани*, 475–477.

[49] Х. Матанов, *Балкански хоризонти. История, общества личности*, I (София, 2004), 159–166.

развият свои военноморски сили. Те може да са смятали, че не е необходимо да се предприема едно толкова скъпо и трудоемко начинание, каквото е изграждането на флот, а и морското превъзходство на Византия поне до X в. било респектиращо. Разглежданите балкански средновековни монархии били особен род крайбрежни държави без флот. Те често функционирали като буферна зона между класическите таласократии и телурократии.

Ивайла Попова

Контакти и взаимодействия между Балканите и Западна Европа през XIV – XV век според пътеписни свидетелства

В настоящето изложение ще се спрем накратко на някои текстове на западни поклонници от XIV и XV в., които дават любопитни примери за контактите между Балканите и Западна Европа. Тъй като тези взаимодействия имат множество измерения, в тази статия ще се спрем на най-материалния израз на тези контакти, а именно – директния обмен между пътешествениците и местното балканско население, осигуряващ прехраната на пътуващите. Вниманието ни ще бъде насочено преди всичко към храната и виното на Балканите. Започваме с виното, тъй като е неотменна и важна част от трапезата на средновековния човек. Основно ще става въпрос за виното *малвазия* – вид сладко вино, което отначало се свързва с областта около Монемвасия в Пелопонес. Когато франките идват след 1204 г., те наричат и града, и виното *Malvoisie* (*malmsey* в английския вариант). Виното е изнасяно предимно от гр. Модон. През XV век сортът грозде, от който се произвежда малвазията, е култивиран на Крит, Кипър и дори в Испания, за да се произвежда достатъчно количество вино за задоволяване на пазара. В Англия през XV в. наред с *малмси*, друго гръцко вино, което се внася, е *Rumney* – отново твърде сладка смес; това е вино, което идва от Закинтос и другите Йонийски острови. *Rumney* е англицизираното му наименование: то произтича от *Romania*, както Западът нарича Византия. В германските текстове през XV в. това вино се среща под името *Romenier*, *Rumenier*, а на италиански е *vino di Romania*. През XV в. този вид вино *Романие/р/* също е произвеждан, както и *малвазията*, в Испания[1].

По време на поклонничество до Светите земи през 1483–1484 г., връщайки се през Пелопонес, Феликс Фабри описва прочутото вино – *малвазия*, чието производство очевидно е основен поминък за населението в този регион: „*В подножието на* [нос] *Малеа лежи град Малфазия* [т.е. Монемвасия]. *При него се отглежда срещаното преди вино, за което хора-*

[1] J. Harris, "More Malmsey, Your Grace? The Export of the Greek Wine to England in the Later Middle Ages" – In: L. Brubaker; K. Linardou (eds.), *Eat, Drink and Be Merry (Luca 12:19): Foot and Wine in Byzantium. In Honour of Professor A.A.M. Bryer* (Aldershot, 2007), p. 249; D. Francis, *Wine Trade* (London, 1972), 9, 15, 23.

та казват, че е истинска малвазия. Веднъж то било пренесено оттук към западните земи. Тогава критското вино изобщо не било известно. След това някой стигнал до извода, че критското вино е по-добро на вкус от малейското, купил си го и го нарекъл малвазия. На запад то вече не идва от Малфазия, тъй като градът сега принадлежи на турците и не произвежда никакво вино"[2].

В поклонническото описание на друг германец, Бернард фон Брайденбах, също става въпрос за прочутото вино – *малвазия*, който, подобно на Пиетро Казола, Бонсиньоре Бонсиньори и Бернардо Микелоци, Феликс Фабри и редица други поклонници, проявява интерес към него: „*В основата на Малеа е градът Малвазия* [т.е. Монемвасия], *в съседство на която расте великолепната лоза, която наричат малвазия. От това вино народът променя името на виното от Крит, което сега навсякъде се нарича малвазия, обаче не е от Малвазия, а от Крит, или Кандия, или Модон*"[3].

Твърде любопитни сведения за Балканите, в т.ч. за виното и храната, дава друг от германските поклонници – Конрад Грюнемберг: „*Това е укрепен главен град* [Модон], *разположен в Морея... Това е великолепно красив остров, изцяло занимаващ се с производство на виното Романиер. Това вино е много силно, дори ако го смесите с равно количество вода, все още трудно бихте му се насладили. Пребивавайки в Модон, се настаних в германската странноприемница и получавах яденето си в купа за грозде* [шира]. *Моят домакин Йохан фон Хусен, рицар от Тевтонския орден, ми каза, че събира гроздето седем пъти годишно; и действително, когато късаше зряло грозде, имаше изобилие от незряло, зелено и лозови пъпки навсякъде. ... Много турци дойдоха в града, великолепно облечени, и те имаха причудливи златни монети и други пари, не кръгли като обикновените наши пари, а квадратни. Те купиха голямо количество волове, овце и други хранителни продукти и така всичко стана по-скъпо в Модон*"[4].

Анонимен германски благородник, който пътувал през 1494 г. на галерата „Контарина" към Светите земи, пише следното: „*Тази земя Морея, в която лежи този град* [Модон], *е плодородна земя и тук се събират* [хора] *от целия свят. И нищо друго не се ражда освен бергамоти* [т.е. диви портокали] *и вирее много добро вино и зърно....*"[5]

---

[2] C.D. Hassler (ed.), *Fratris Felix Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti Peregrinationem*, 3 vols. (Sttutgartiae, 1843–1849), III, p. 314.

[3] G. Bartolini, G. Caporali (trans., comment.); M. Miglio (pref.), *Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes. Un viaggiatore del Quattrocento a Gerusalemme e in Egitto* [Ristampa anastatica dell' incunabolo], (Roma, 1999), p. 249.

[4] K. Aercke (ed.), *Konrad Grünemberg. The Story of Sir Konrad Grünemberg's Pilgrimage to the Holy Land in 1486* (Moncalieri, 2005), p. 64; J. Goldfriedrich, W. Fränzel (ed., trans.), *Ritter Grünembergs Pilgerfahrt ins Heilige Land 1486* (Leipzig, 1912), p. 47.

[5] G. Fouquet, P. Lang (ed., trans.), *Die Reise eines niederadeligen Anonymos ins Heilige Land*

Подобни сведения за плодородието на района получаваме и от испанския дипломат и пътешественик Перо Тафур, който минава през Балканите по време на пътуването си през 1436–1439 г. Тафур отбелязва за Модон и Корон следното: „*На четвъртия ден ние стигнахме Модон... и тук хвърлихме котва и акостирахме, за да си набавим провизии за кораба и за да могат господарят и пасажерите да направят малко търговия тук, защото са венецианци и мястото принадлежи на Венеция. Тук има 2000 жители и морето го обгражда от двете страни. Добре защитен е със стени, достатъчно силни, но равни. Аз видях тук многобройни градини с всякакви плодове и почвата е много плодородна, като тази в Анадалусия. ... На разстояние шест мили се намира Корон, който лежи на другия залив, за който вече говорих. ...Венецианците притежават тези владения в Морея, защото са твърде важни за тяхната търговия. Хората са много богати, в тези места има пристанища за разтоварване на всякакви видове стоки за Гърция и Черно море*“[6].

Миланският духовник Пиетро Казола оставя подробно описание на различни балкански градове, като се спира и на особености от кухнята на местното население. В пътеписа си той разказва за виното и селскостопанската продукция в района на Модон, с която този регион търгува: „*Сряда, 25 юни, стигнахме Модон...въпреки че наистина няма възможност да се открие тук голям комфорт при настаняването за поклонниците, аз последвах отеца във францисканския манастир, надявайки се на по-добри условия. Но имаше твърде малко – успяхме да намерим едва няколко яйца...*“[7].

Казола продължава разказа си за Модон така: „*Споменатият град имаше изобилие от вино и също от зърно, и виното го правеха силно чрез добавянето на смола* [рицина] *по време на ферментацията, което оставя много странен аромат. Те казват, че виното не може да се запази по друг начин. Този аромат на мене не ми допада. Виното е винаги скъпо, поради многото кораби, които идват тук, за да се снабдяват с хляб и вино. Не видях много хубави плодове – няколко смокини, но малко. Хората се гордееха много с някакви сливи, които в къщи при нас са давани на прасетата, и аз разсмях капитана, като му разказах това. Има много дълги зелени краставици. Има добър пазар на месо, особено телешко, говеждо и овнешко. Месото е добро, а също така и пилето, но те са скъпи. Има скъпотия на риба, въпреки че хората са насред морето. Този град се управлява от един капитан и един кастелан, изпратени от Синьорията, и те се сменят на всеки две*

im Jahre 1494 (Frankfurt am Main, 2007), p. 160.

[6] J.P.A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, 2 vols. (Leiden, 1980), p. 691.

[7] A. Paoletti (ed.), *Viaggio a Gerusaleme a Pietro Casola* (Alessandria, 2001), p. 142.

години. Тук могат също да се открият хубаво вино – малвазия, мосхато [т.е. мускат] *и румение.*"[8]

От цитирания текст на Пиетро Казола може да се заключи, че Модон наистина е богат град, в който се събира голяма част от селскостопанската продукция на региона: освен зърното и гроздето, хлябът и виното, които са част от ежедневната трапеза на средновековния човек, очевидно се отглежда и много добитък – крави, телета, говеда, овце, също и птици, най-вероятно кокошки. Наблюдателното око на миланския духовник е забелязало и скъпата риба, която се предлага на пазара, въпреки че Модон е заобиколен от три страни от море. Любопитен е разказът за плодовете – смокини и сливи, а за наличието на бергамоти споменава неизвестният по име германски дребен благородник.

За изобилието от плодове в Морея говори и Арнолд фон Харф, който също отбелязва и наличието на прословутото вино: „*Така този майстор на оръжие има много красива градина, обградена със стени, в които има всякакви видове редки плодове, в която той ни оказа голяма чест с всякакъв вид наслади. В тази провинция не вирее друго вино, освен Ромение, което е много силно и добро*"[9].

На връщане от Божи гроб Феликс Фабри оставя интересно описание на о. Крит: „*Накрая пристигнахме в Крит. Тук останахме няколко дни в едно пристанище, наречено Кандия.*"[10] И продължава: „*Това първокласно и богато морско пристанище е пълно с всички блага на земята, на пазара има всякакви превъзходни неща, които можеш да си купиш, но на първо място – вино, което ние наричаме Malphaticum* [т.е. малвазия] *и което е известно по целия свят. ...Сладкото и чисто, предразполагащо към настроение критско вино, когато човек си пийне* [от него] *богато, причинява замайване на главата*"[11].

Любопитство предизвикват сведенията на пътешествениците от XIV в. В 1385 г. Лионардо Фрескобалди и Симоне Сиголи пътуват през Балканите на път за Светите земи. През 1384 г. Петер Шпарнау и Улрих фон Тенщедт

---

[8] Пак там, с. 34.

[9] E. von Groote (ed.), *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat* (Köln, 1860), p. 68; cf. M. Letts (trans.), *The Pilgrimage of Arnold von Harff Knight from Cologne through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain* (1496–1499), (London, 1946; repr.: Millwood, NY, 1990), p. 82.

[10] H. Wiegandt, H. Kraus (trans.), *Felix Fabri. Galeere und Karawane: Pilgerreise ins Heilige Land, zum Sinai und nach Ägypten 1483* (Stuttgart, Wien, Bern, 1996), p. 33.

[11] Пак там, с. 34.

пътуват до Йерусалим[12], като пътят им на връщане минава през Константинопол, Пловдив и Търново, а след това – през Влахия и Трансилвания, Виена и Прага, откъдето се завръщат у дома[13].

Фрескобалди, подобно на други поклонници, отбелязва здравите укрепления на Модон и богатството на всякакви продукти, като също не пропуска да спомене за прочутото вино. Той пише следното: „*На 19-тия ден на казания месец пристигнахме в Модон. Това е чудесна крепост със здрави стени и тя е в Романия, и тук се събира всичко, което е най-доброто в Романия и се разнася по целия свят. И ние пристигнахме по време на гроздобера, поради което не намерихме никакво старо вино, а когато те правят младото си вино, намазват бъчвата отвътре с дървесна смола, като мазилка, защото иначе заради гъстотата на виното всичко червясва. Така че вече не зная кое е по-лошо – едното на око, другото – на вкус..*“[14]

В текста си германският поклонник Петер Шпарнау споменава за наличието на сливи в Модон, също както и за критската *малвазия*: „*После стигнахме до една планина, и до един град, който се нарича Мадона* [т.е. Модон] *и е на венецианците.... В тази страна растат много сливи*[15] *..., този град е отдалечен на 1000 мили от Венеция. ...И после стигнахме след 200 мили до една планина и земя Кандида* [т.е. Кандия; Крит], *където произвеждат много малмси*“[16].

Освен за вкуса на малвазията – превъзходен за едни и твърде неприятен за други, някои пътешественици говорят и за разнообразието и изобилието на всякакви плодове, докато други говорят за недоимък, за липса на достатъчно продукти, за некачествени храни. За малвазията в Крит и за липсата на храни в Модон споменава Мариано ди Нани през 1431 г.: „*На 13-ия ден бяхме в Кандия ..... Всичката малвазия се произвежда тук. Подкрепихме се с великолепна малвазия и се освежихме с всякакви неща. От Модон дотук са 300 мили....стигнахме пристанището в Ромения – Модон, който е на континента, и понеже тук всичко липсваше, имахме развален хляб и развалена,*

---

[12] R. Röhricht, “Die Jerusalemfahrt des Peter Sparnau und Ulrich von Tennstaedt (1385)“ – *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 26 (1891), 479–491; А. Кузев, „Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г.“ – *Археология* XII/4 (1970), с. 68–69.

[13] R. Röhricht, H. Meisner, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande* (Berlin, 1880), 468–469.

[14] C. Angelini (ed.), *L. Frescobaldi, S. Sigoli. Viaggi in Terrasanta* (Firenze, 1944). Вж. и руския превод на Фрискобалди: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Freskobaldi/frametext.htm > (26.2.2016).

[15] За наличието на сливи в Модон споменава и Пиетро Казола през 1494 г.

[16] Röhricht, *Die Jerusalemfahrt des Peter Sparnau*, p. 486.

червива вода, нямахме месо“[17]. За хляба, който не се харесва на западните пътешественици, говори и Пиетро Казола. В описанието си на Дубровник/Рагуза той казва: „*Аз не видях и не опитах добър хляб. Струва ми се че хлябът им е неквасен, направен без втасващите съставки, които ние използваме*“[18].

Миланският духовник споделя подобни свои наблюдения и за Курцола/Корчула: „*Мястото ми изглежда бедно по отношение на всичко с изключение на виното, което е в изобилие и е добро. Островът не е много култивиран, защото голяма част от мъжете са галеоти и са непрекъснато в морето. Повечето от поклонниците слязоха на сушата, тъй като се надяваха да намерят добра вечеря. Но нямаше риба, въпреки че мястото е насред морето, нито яйца, нито сирене. Имаше топъл хляб за нас, тъй като, когато хората чуха за пристигането на галерата, всеки се втурна да прави хляб, за да припечели малко пари. Хлябът беше хубав, също и виното. Имаше сушени смокини и също стафиди и всичко беше скъпо....*“[19]

Почти същите впечатления има Пиетро Казола и от Лесина/Хвар: „*Когато галерата спря и беше подсигурена, голяма част от поклонниците слязоха на брега, надявайки се да намерят нещо освежаващо освен силния вятър, но не откриха нищо освен вятъра и водата – нито яйца, нито риба, трудно намериха дори хляб и вино; и всички се върнаха на галерата, изразявайки голямо учудване, че Патронът е направил спирка в такова място. Що се отнася до провизиите, открихме по-добри в Яфа. Всички бяха много удивени, че Лесина е смятана за град, тъй като тук не може да се намери подслон дори за един човек*“[20].

Едни от най-любопитните сведения, включително и за храната, която успяват да си осигурят пътешествениците, са излезли изпод перото на двамата флорентински духовници Бонсиньоре Бонсиньори и Бернардо Микелоци. След кратък престой в Рагуза (Дубровник), те продължават през вътрешността на полуострова през 1497 г. От писмо на Бонсиньоре научаваме за пътя им през планините: „*С настоящото ви разказвам за нашия път през планината, откъдето излязохме, за да стигнем в Дирмилия* [т.е. Дмитровица; дн. Косовска Митровица] *на десетия ден. В планините бяхме шест дни, от които два дни пихме само вода, тъй като не открихме никъде вино, и месер Бернардо две вечери си легна без да е вечерял, за да не пие вода. Достатъчно месо намерихме: един овен за 5 аспри, гълъби за две*

[17] P. Pirillo (ed.), *Mariano da Siena. Viaggio fatto al Santo Sepolcro 1431* (Pisa, 1991), p. 124.

[18] A. Paoletti (ed.), *Viaggio a Gerusaleme a Pietro Casola*, p. 130.

[19] Пак там, 262–263.

[20] Пак там, с. 264.

аспри, 15 яйца за една аспра. Като ни липсваше хляб, понеже свърши този, който си носехме от Рагуза, ядохме неквасен, печен върху жар, защото така го правят хората тук, ако въобще могат да се нарекат хора, понеже на мене ми се струва, че е по-подходящо да бъдат наречени диваци, без каквато и да е религия, незнаещи дали произхождат от Бога или от Дявола"[21].

От тези сведения за преките контакти на западните пътешественици с местните с цел осигуряване на провизии може да се заключи, че на Балканите се отглеждат всички основни зърнени култури, но хлябът тук не е особено вкусен, тъй като е неквасен. Пътешествениците могат да си осигурят и месо от едър и дребен рогат добитък, птици (гълъби и кокошки), яйца. Важна храна е и рибата, но някои области, въпреки че са по крайбрежието или дори на острови, нямат изобилие от риба; освен това цената ѝ е твърде висока. Във връзка с тази търговия между местното население и западните пътешественици в много от текстовете е посочено и разнообразието от плодове в градините – сливи, смокини, портокали, грозде, и др. Най-ценното нещо е великолепното вино – *малвазията*, с което Балканите се славят в Европа: за нея обаче има разнопосочни мнения, очевидно дължащи се на различния вкус, като за едни пътешественици това вино е превъзходно, за други е прекалено силно и има странен вкус.

[21] Цит. по: E. Borsook, "The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497–1498)" – *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 36 (1973), 145–197. Според Шевкет Памук през 1481 г. 47 аспри се равняват на един венециански дукат, а през 1490 г. – на 52 дуката: вж. Ş. Pamuk, "Appendix: Money in the Ottoman Empire, 1396–1914" – In: H. Inalcik (ed.), *Economy and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914* (Cambridge, 1994), p. 956.

Калина Минчева

Пътувания на балканските духовници до руските земи по време на османското владичество (предварителни бележки)

В периода на османското владичество Руската държава се превръща в сигурен източник на приходи за редица християнски храмове, намиращи се на територията на Османската империя. Руските владетели, следвайки своята политика да се превърнат в покровител на християните от православния свят, дават т.нар. „*милостиня*“ на всеки духовник, появил се на руската граница. Голяма част от тези духовници са имали честта да се срещнат лично с руския владетел, да получат от него различни дарове и грамота, която им гарантира правото да събират помощи в руските земи за определен период и която им дава и възможност след известно време да се върнат отново по тези земи и да получат нова „*милостиня*“.

В настоящата статия няма да се спирам на даренията, които храмовете получават от Руската държава, тъй като този въпрос е засегнат в редица публикации – както в такива, посветени на отделни църкви и манастири, така и в обобщаващи изследвания[1]. Акцентът на статията ще бъде поставен върху няколко въпроса: кой пътува до руските земи, какви подаръци носи той за руския владетел и какви са механизмите за приемане на просители в Москва.

Естествено, атонските манастири са първите, които установяват контакт с Московската държава. Най-напред връзките се осъществяват чрез светогорския руски манастир „Св. Пантелеймон“, който периодично разпределя получените руски дарения сред останалите атонски обители. От началото на XVI в. светогорските монаси придобиват увереност и сами се насочват към Московското княжество и молят владетеля за неговата „*милостиня*“[2].

---

[1] И. Снегаров, *Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в.* (София, 1953); Н. Дылевский, *Рыльский монастырь и Россия–Украина в XVI–XVII веках* (София, 1974); Г. Нешев, *Български довъзрожденски културно-народностни средища* (София, 1977); Б. Ангелов, *Руско-южнославянски книжовни връзки* (София, 1980); П. Атанасов, „Руските старопечатни книги в Рилския манастир“ – *Старобългарска литература* 12 (1982), 82–99; Г. Нешев, *Български манастири през вековете* (София, 2006); К. Минчева, „Опит за реконструкция на историята на Лесновския манастир през XV–XVII в.“ – *Известия на Исторически музей – Кюстендил* 14 (2007), 101–106; К. Минчева, *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV–XVII век* (София, 2010).

[2] Снегаров, *Културни и политически връзки*, 28–35.

След атонските манастири и други монашески братства от балканските провинции на Османската империя обръщат поглед към Руската държава. Например през 1558/1559 г. в Москва пристига игуменът на Рилския манастир Григорий, който получава пътни грамоти, даващи му правото да обикаля из руските земи и да събира помощи. Липсват сведения за размера на царската „*милостиня*", но Григорий със сигурност е получил такава: за това се съди от молбата на рилските монаси от 1627 г., в която се посочва, че манастирът е получил дарения от царете Иван Грозни (1533–1584) и Фьодор Иванович (1584–1598). През 1584 г. в Москва пристига и рилският игумен Калист, който също получава дарение от руския владетел. Запазени са сведения за още две пътувания на рилски монаси до руските земи. Първото е на игумена, архимандрит Стефан, от 1627/8 г., когато е представена молбата на рилските монаси, спомената по-горе, а второто е на архимандрит Арсений от 1632 г., който не е допуснат в Московското царство, тъй като Рилският манастир малко преди това вече е получил дарение[3].

В руските архиви са запазени многожество сведения за други подобни пътувания: през 1585/1586 г. в Москва пристигат Коласийският митрополит Висарион, игуменът на Осоговския манастир Гервасий и свещеникът от Билинския манастир Стефан; през 1628 г. идва йеромонах Олимпий от Черепишкия манастир, а през 1645 г. – йеромонах Йоан от Преображенския манастир и др.[4]

Освен монашеските братства, към Руската държава се насочват и много висши духовници, които искат помощ за подвластната им епархия. Например през 1586 г. Охридският архиепископ Гавриил е приет с почести в руската столица, но липсват подробности около неговото посещение[5]. Друг висш духовник от българските земи, който посещава Москва, е Търновският митрополит Дионисий Рали: през 1590 г. той води делегацията, която донася в руската столица решението на Цариградския събор за учредяването на Московската патриаршия. В тази делегация са включени и други духовници – Гребенският митрополит Калистрат, архимандрит Ме-

---

[3] А.Н. Муравьев, *Сношенія Россіи съ Востокомъ по делам церковнымъ*, ч. 1 (С. Петербург, 1858), 94–95; ч. 2 (С. Петербург, 1860), 57–60, 137; Й. Иванов, *Св. Иван Рилски и неговият манастир* (София, 1917), 155–156; Снегаров, *Културни и политически връзки*, 36–39, 124; Н. Дылевский, *Рыльский монастырь*, 72–74.

[4] Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 1, 182–183; „Исписи из „Греческихъ статейныхъ спискахъ" Главног Архива Министарства Иностраних Дела у Москви. Књига друга" – *Споменик* 39 (Београд, 1903), 38–39; Снегаров, *Културни и политически връзки*, 40, 45.

[5] Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 1, 167–169; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия – патриаршия. Отъ падането ѝ подъ турцитъ до нейното унищожение (1394–1767)*, т. 2 (София, 1932), 65, 90–91; Снегаров, *Културни и политически връзки*, 43, 44.

тодий – игумен на Преображенския манастир и др. През 1605 г. същият Търновски митрополит отново посещава Московското царство, като и този път е натоварен с дипломатическа мисия и предоставя на руския цар Борис Годунов (1598–1605) писма от императора на Свещената Римска империя Рудолф II (1576–1612)[6].

Друг интересен факт от пътуването на балканските духовници до руските земи е, че някои от тях изявяват желание да останат в Москва и да живеят там „*за вечни времена*". Такъв е примерът с Коласийския митрополит Михаил (XVII в.), който посещава няколко пъти Руската държава. При второто си посещение (1654 г.) митрополитът изявява желание да остане да живее в Москва и да служи в някоя руска църква. Неговото желание е удовлетворено, но той не се задържа дълго в руската столица. С парична помощ от руския цар митрополит Михаил посещава Светите земи и през 1660 г. се прибира в своята епархия – Коласийската митрополия[7].

През 1657 г. в руската столица пристига и Варненският митрополит Данаил, който също изявява желание да остане да живее в Русия. Обаче и той не остава задълго в Москва и се премества да живее в Малорусия[8].

Първоначално всички духовници, които идват в Руската държава, получават помощи, но впоследствие руското правителство започва да налага известни ограничения. От една страна, това се налага заради огромните парични средства, които руските владетели предоставят на просителите и нуждата от тяхното намаляване и регламентиране, а от друга – заради зачестилите злоупотреби с тези средства.

Една от първите мерки, които взима руското правителство, е да предоставя на духовниците и манастирите т.нар. просителски грамоти. В тях се определя каква сума за пътни разходи трябва да получи всеки един от духовниците и придружаващите го лица, както и точният размер на „*милостинята*". В началото на XVII в. в тези грамоти се добавят и други ограничителни мерки. На първо място, точно се определя срокът, през който

---

[6] Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 1, 232–241, 300–305; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 47; Д. дел'Агата Попова, „Нови данни за биографията на Търновския митрополит Дионисий" – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски" – Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев"* 94 (13)/2004 (София, 2006), 59–63; И. Тютюнджиев, „Търново и Москва XIV–XVI в. Идеята за втори Рим и Трети Константинопол" – In: *Studies in Honour of Professor Vassilka Tapkova-Zaimova*, [*Bulgaria Mediaevalis*, vol. 4–5/2013–2014], (Sofia, 2014), 533–537.

[7] Н.Ф. Каптерев, *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях* (Сергиев посад, 1914), 163, 295–296; Подробно за Коласийския митрополит Михаил вж. Ангелов, *Руско-южнославянски книжовни връзки*, 11–60.

[8] Каптерев, *Характер отношений России*, 246–251.

могат да идват просителите. За различните духовници той е различен. В повечето случаи този период е 6 или 7 години, но има сведения, че е достигал и до 10 години. В редки случаи някои обители след протекция от някой висш духовник успяват да се сдобият с грамота, в която се уточнява, че могат да посещават Руската държава през 4 и дори през 3 години. Това води до желанието всеки манастир да направи всичко възможно да се сдобие с царска просителска грамота, която гарантира на духовниците, дошли до руската граница, достъп до Москва[9]. Например Лесновският манастир след съдействието на Коласийския митрополит Михаил се сдобива с грамота, която му дава правото на всеки 6 години представители на монашеското братство да посещават Москва и да получават „*милостиня*". В руските архиви са запазени сведения за няколко такива посещения[10].

Следващата ограничителна мярка на руското правителство е изискването на територията на Московското царство да бъдат допускани само просители, които имат царска грамота от предходен период. Впоследствие в просителските грамоти се определя и точният брой на лицата, които могат да влязат в държавата. Тази мярка се налага, защото заедно с монашеските братства в Руската държава нерядко влизат и търговци, на които руското правителство трябва да поема дневните и пътните разходи като част от монашеската делегация. В това си качество търговците получават подаръци и „*милостиня*" от руския владетел и от други високопоставени лица, докато в действителност през целия си престой в руските земи се занимават с търговия[11].

От XVII в. се налага и правилото всеки проситeл да носи препоръчително писмо или грамота от някой от източните патриарси. Особено ценни били писмата с информация за положението в Османската империя. Естествено, такива писма носят преди всичко гръцките духовници и в този период именно те са най-често допусканите до Москва просители[12].

Немалка част от монасите и духовниците, пътуващи към Московското царство, са спирани още в пограничните градове, главно в Путивъл или Чернигов; там те получават съответната „*милостиня*" и са връщани назад от граничните власти. Например през 1627 г. в Путивъл пристига Софийският архимандрит Стефан от манастира „Св. Троица"; той получава дарение в

---

[9] Каптерев, *Характер отношений России*, 164, 296; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 50.

[10] Пак там, 162–163; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 41; Ангелов, *Руско-южнославянски книжовни връзки*, 68–78, Минчева, *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак*, 109–110.

[11] Каптерев, *Характер отношений России*, 251–252.

[12] Пак там, 254–255.

граничния град и не е допуснат в Москва[13]. През 1645 г. архимандрит Йона от Преображенския манастир също получава „*милостиня*“ на границата и е върнат назад[14]. Трябва да се отбележи, че всеки духовник предпочита да бъде допуснат до Москва и съответно – да получи правото да събира помощи в руските земи. По този начин, освен регламентираната от царската грамота „*милостиня*“, той би могъл да събере допълнителни средства за своя храм или монашеска общност.

Разбира се, всички тези ограничителни мерки до голяма степен зависят и от личната воля на владетеля. Често те са нарушавани след ходатайството на някоя влиятелна личност или след предаването на устна тайна информация – практики, с които също се злоупотребявало[15].

Помощите, които дава руският владетел, привличат към Русия и лица, които се опитват да се възползват от царските дарения. Те намират фалшиви писма и се представят за таксидиоти от някой известен манастир. Понякога за такива злоупотреби руските власти научават от висши архиереи, които изпращат подробни писма за нарушенията. Въвежда се практиката всеки просител да бъде разпитван най-напред в пограничния град, а след това – в т.нар. Посолски приказ в Москва: ако двата доклада се разминават, проситилят е наказван[16]. Така например през 1646 г. в Путивъл се появява Варненският митрополит Партений. При разпита на границата той казва, че е дошъл по държавни работи в Руската държава, а след това в Посолски приказ обяснява, че е тук за „*милостиня*“ и показва писма от Константинополския патриарх и Охридския архиепископ. Заради тази своя лъжа митрополитът е лишен от държавна храна за седмица и половина. След това Партений се обръща с молба към царя и той разрешава да му се дава обичайната храна, но с намалена дажба. Накрая царят се среща с Варненския митрополит и Партений получава „*милостиня*“[17].

Руският владетел не само подпомага православните църкви, които се намират под османска власт, но и започва да събира различни християнски реликви и най-вече мощи на светци. Православните духовници бързо разбират за този негов стремеж и започват да му поднасят като дар всевъзможни християнски ценности – мощи, панагии, кръстове с мощи, парчета от Кръста Господен, миро от различни светци, икони и пр. Впоследствие

---

13 Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 2, с. 44; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 40.

14 Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 2, с. 290; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 40.

15 Каптерев, *Характер отношений России*, 256–260; Снегаров, *Културни и политически връзки*, 27, 39.

16 Каптерев, *Характер отношений России*, 220–245.

17 Пак там, с. 260; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 48.

тези светини са разпращани из цяла Русия и са използвани за различни цели. Например мощите са вграждани в кръстовете, с които свещениците благословят водата и я използват за изцеление, благословия, молитва при епидемии и пр. Наличието на мощи в даден храм засилва вярата на населението и този храм става притегателен център за идващите на поклонение. Популярността на храма зависи в известна степен както от количеството свети мощи в него, така и от популярността на съответните светци[18].

В архивите на пограничните руски градове и на Посолски приказ са запазени писма и доклади на множество християнски духовници, които носят различни светини на руския цар с надеждата той да прояви благосклонност към тях и да им даде по-голяма „*милостиня*". Например през 1587 г. в Москва пристига Софийският епископ Григорий заедно с манастирски братя и дарява мощи на св. Григорий Декаполит[19]. През 1590 г. от името на Цариградския патриарх Йеремия Търновският митрополит Дионисий Рали дарява на царя и съпругата му частици от мощите на св. Пантелеймон и св. Мария Магдалена, а от свое име – на царя златен венец със скъпоценни камъни и перли и на царицата – още един венец; при следващото си идване през 1605 г. митрополит Дионисий Рали дарява на руския цар икона на св. Богородица със сребърен обков, сребърна панагия с позлата и мощи на св. Тимотей и св. архидякон Стефан, а на престолонаследника – мощи на св. Стефан и икона на св. Симеон Сръбски със сребърен обков[20]. През 1628 г. в Москва пристига рилският игумен архимандрит Стефан, който дарява мощи на мъчениците св. Сергий и св. Мокий[21].

Много често частиците от мощите, които духовниците донасят, са малки и е трудно да се определи от коя част на тялото са светините. Понякога в запазените документи е отбелязано, че това е зъб, кост от гърба, част от дясната ръка, част от главата и пр. Редки са случаите, при които биват дарени по-големи части от мощите на някой светец. В руската столица пристигат толкова много мощи, че в крайна сметка руските власти започват да искат гаранция, че донесените кости действително са на даден светец и дори – да изискват обяснение как реликвите са попаднали у съответното лице. Мощите са дарявани на царя и семейството му, понякога – на патриарха и на

[18] Каптерев, *Характер отношений России*, 60–62.

[19] Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 1, 185–186; Снегаров, *Културни и политически връзки*, 45–46.

[20] Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 1, 232–241, 300–305; Снегаров, *Културни и политически връзки*, с. 47.

[21] Муравьев, *Сношенія Россіи*, ч. 1, 94–95; Снегаров, *Културни и политически връзки*, 36–39; Дылевский, *Рыльский монастырь*, 72–74.

други влиятелни личности, за което те, от своя страна, дават „*милостиня*“. В Посолски приказ започват да оценяват реликвите и да определят цената им, т.е. уточнява се каква сума трябва да се даде за определена реликва. През втората половина на XVI в. са издадени ред укази, с които се определя точния размер на „*милостинята*“, която духовникът трябва да получи за дарените мощи – 30, 40 или 50 рубли, в зависимост от големината на частицата и популярността на светеца[22].

В определени случаи руските владетели сами полагат усилия да се сдобият с някои особено ценни реликви. Понякога те прибягват и до насилственото им отнемане от техните притежатели. Така например, през 1630 г. цар Михаил Фьодарович (1613–1645) и патриарх Филарет научават, че в атонския манастир Ватопед се пази част от кръста, на който е разпнат Христос. Те изпращат писмо до Константинополския патриарх Кирил с молба да им съдейства тази светиня да бъде донесена в Москва за поклонение на християните в руските земи. Патриархът обаче отказва да съдейства за това. Поголям успех има цар Алексей Михайлович (1645–1676), който през 1652 г. приема в Москва игумена на Ватопедския манастир – Дамаскин. Отец Дамаскин разказва на царя, че в обителта се съхраняват „*кръстът на император Константин*“, който той изработва по подобие на този, който е видял в небето, и главата на св. Йоан Златоуст. Игуменът предлага на руския владетел да донесе тези светини за определен период в Московското царство, за да могат руските християни да им се поклонят, а пък монасите – да съберат дарение за своята обител. Цар Алексей Михайлович им дава грамота и обещава да върне реликвите след известно време. През 1655 г. отец Дамаскин донася светините в Москва. Пътят на двете светини из руските земи е съпровождан навсякъде от молебени и песнопения. Въпреки обещанието, което дава на ватопедския игумен обаче, руският цар решава да задържи реликвите. Той изпраща нова грамота във Ватопед, в която посочва, че светините ще останат още известно време в Москва, а на отец Дамаскин е дадена богата „*милостиня*“. След това ватопедски пратеници се опитват на два пъти да се срещнат с руския цар, но и двата пъти са връщани назад още в Путивъл. Едва през 1665 г. ватопедски монаси са допуснати в Москва. Царят и този път не връща светините и дава богата „*милостиня*“ за манастира. През 1693 г. монасите отново си искат реликвите, но пак без успех. Цар Иван V Алексеевич (1682–1686) дарява на манастира 500 рубли и нова грамота, с която се гарантира правото на монасите да идват в Москва през 4 години и да получават по 500 рубли. Ватопедските монаси се съгласяват на тези условия и продължават да по-

[22] Каптерев, *Характер отношений России*, 77–90.

лучават тази „*милостиня*“ до 1735 г., когато императрица Анна Ивановна (1730–1740) издава нова грамота, с която на манастира се отпуска „*милостиня*“ по 100 рубли годишно, т.е. 500 рубли за 5 години, с което реално се намалява дарението за Ватопед. От своя страна, монасите разпространяват слуха, че в Москва всъщност се намира главата на св. Андрей Критски, а не тази на св. Йоан Златоуст, която си била останала в манастира[23].

Това е ясен пример за това как руските владетели правят всичко възможно и дават достатъчно средства, за да получат това, което искат. Тяхната идея е, че трябва да бъдат спасени и съхранени християнските светини, които се намират под властта на османците. В този период Русия е единствената православна държава и затова според руските виждания тя трябва да събере и запази тези ценности. След падането на Константинопол Москва се превръща в общоправославна столица и в нея е необходимо да се съберат светини, които да бъдат почитани от всички християни[24].

От казаното дотук се вижда, че в първите векове на османското владичество към руските земи се насочват както висши и нисши духовници, така и представители на монашеските братства на Балканите, като в някои случаи те са придружавани от светски лица. Те бързо разбират, че ако донесат дарове за руския владетел, за неговото семейство и за други влиятелни личности в Руската държава, ще получат по-голямо дарение („*милостиня*“). Техните дарове са главно два типа. На първо място, това са писма с информация за положението в Османската империя, като се допускат и устни сведения. Такива донесения са били ценни за политическите цели на руското правителство. Вторият тип дарове са християнските реликви – мощи, икони, кръстове, миро и др., които служат за изграждането на образа на руския владетел като покровител на християните и на Русия като център на православния свят и наследник на Рим – Константинопол, т.е. превръщането на Москва в Третия Рим.

---

[23] Каптерев, *Характер отношений России*, 62–71. Въпросът къде точно се намира истинската глава на св. Йоан Златоуст все още не е решен. Монасите от Ватопед твърдят, че реликвата, която се намира при тях, е дарената от византийския император Йоан VI Кантакузин (1341–1354) глава на св. Йоан Златоуст. От друга страна, В.И. Григорович пише, че монасите в личен разговор са споделили с него, че главата на св. Йоан Златоуст наистина се намира в Москва. В съветско време тази светиня се е намирала в Музея на Кремъл. През 1988 г. тя е върната на Руската православна църква и днес главата на св. Йоан Златоуст се намира в църквата „Христос Спасител“. Тук е мястото да отбележим, че в катедралата „Санта Мария дел Фиоре“ във Флоренция също се пази реликва, за която се твърди, че е главата на св. Йоан Златоуст. Вж. *Православная энциклопедия*, т. 24 (Москва, 2010), 232–234: <http://www.saintsinrome.com/2013/08/st-john-chrysostom.html> (17.02.2016 г.).

[24] Каптерев, *Характер отношений России*, 72–74.

II

АРХЕОЛОГИЯ И ИЗКУСТВОЗНАНИЕ

Албена Миланова

Каменната пластика в средновековна България между Византия и Западна Европа

Развитието на каменната пластика в средновековна България илюстрира „пропускливостта" на средновековното изкуство спрямо различни културни излъчвания и е красноречив пример за това как една художествена практика се вписва в общите процеси на културни контакти и културен обмен на Балканите.

Скъпи изделия, чиято изработка изисква значителни технически умения и опит, скулптурните произведения са безспорен белег за богатство и изисканост. Те се влияят силно от художествено-занаятчийските „моди", следват престижните модели, като заедно с това са зависими от местните строителни техники и материали, които са регионално обособени[1]. Така, от една страна, скулптурата, която във византийския свят е изключително архитектурна, се отличава със сила на традицията в регионален план, при това дори по време на политически катаклизми или в периоди на чуждо господство. От друга страна, архитектурната скулптура във Византия никога не е била основно средство за догматични и морализаторски внушения – за тях се е разчитало главно на живописта и текста. Поради тази своя „теологична неполезност" за православния християнин архитектурната скулптура е по-слабо подвластна на диктата на канона, а това ѝ спозволява да се развива в условията на относителна свобода и отвореност за външни влияния. Преплитането на тези разнообразни фактори логично концентрира научния дискурс при проучването на паметниците на средновековната българска скулптура върху проблемите за местните традиции, за обмена на модели, за различните влияния и степента и пътищата им на проникване от византийското в българското изкуство, включително и за това доколко тези пътища са директни или опосредствани[2].

---

[1] C. Mango, *Architecture byzantine* (Milano, 1989), p. 7.

[2] Единственият научен синтез върху средновековната българска скулптура е доста остарял по отношение на някои датировки и методологически трактовки и има главно албумна стойност: вж. А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова, *Каменна пластика. Българско художествено наследство* (София, 1973). Вж. и рецензията на М. Ваклинова в: *Векове* IV/2 (1975), 73–79. Все пак не липсват проучвания, които предлагат необходимата документална база за по-задълбочени наблюдения. Те могат да се разделят най-общо на следните категории: първични съобщения за новооткрити материали; обобща-

Настоящият текст проследява тезисно еволюцията на българската средновековна скулптура в широки географски и хронологически граници – в контекста на общоевропейското (т.е. византийското и западноевропейското) пластично изкуство за времето от VIII до XIV в. По разбираеми причини тук се маркират само онези проблеми и паметници, които са предмет на най-разгорещена дискусия или за които може да се предложи по-различна трактовка в контекста на най-новите изследвания върху византийската скулптура[3].

Фиг. 1. Лъвска статуя от портата на Плиска, нач. IX в. (сн.: авторът)

Целта ни е да покажем, че – след едно специфично, чуждо или несинхронно спрямо Византия и Западна Европа начало – от средата на IX в. насетне скулптурата по българските земи общо взето не излиза от цялостната византийска пластично-декоративна традиция, която сама по себе си е доста разнородна, особено в периферните райони. Дори такива елемен-

ващи изследвания, посветени на дадена категория детайли, на отделен паметник, колекция, обект, период или проблем, както и кратки обзори в общите истории на средновековното българско изкуство или архитектура – вж. по-долу цит. лит. Като цяло обаче българската наука изостава чувствително от тенденцията на засилен интерес към паметниците на византийската каменна пластика, характерна за последните две-три десетилетия.

[3] Актуален анализ на състоянието на проучванията, в т.ч. и на най-важната библиография, може да се намери в J.-P. Sodini, "La sculpture byzantine (VIIe–XIIe siècles): acquis, problèmes et perspectives" – In: Ch. Pennas, C. Vanderheyde (eds.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles* [BCH Suppl. 49], (Paris, 2008), 5–35: J.-P. Sodini, "Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh–Fifteenth Centuries" – In: A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (Washington, DC, 2002), 129–146.

ти, както например наративните капители, външните украсени корнизи и тимпани, фасадната кръгла скулптура и гаргуите, надгробните паметници с образа на починалия и с монограми, някои отделни мотиви и др., които на пръв поглед се родеят с практики, чужди на изконно византийската традиция и ни препращат към западноевропейски модели, са само прояви на латентни явления. Подобни явления не намират добра почва за изява в столичното изкуство на империята, но дават импулс за развитие на определени процеси както в нейните провинции, така и в съседните страни, чиито култури еволюират под въздействието на Византия.

1. Различното начало (VIII – първата половина на IX в.)

Пластичните паметници от езическия период на България свидетелстват за декоративни концепции и форми, които са напълно чужди на византийската и западноевропейската пластика от онази епоха. Противно на господстващото в нея плоскостно-декоративното третиране[4] двете триизмерни лъвски фигури от портите в Плиска (фиг. 1)[5] и аула при с. Хан Крум[6], направени вероятно по времето на кан Омуртаг, ни връщат към класическите римски форми, а Мадарският релеф е отглас на монументалните традиции на Изтока и няма аналог не само на Балканите, но и в Европа[7]. С много резерви към тази група биха могли да се причислят и три спорни човешки изображения от Плиска[8]. Характерното за тези пластики предпочитание към високия

---

[4] A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople IVe-Xe siècle* (Paris, 1963), 111–115; F. Möbius, *Romanische Kunst* (Wien – München, 1969), S. 22.

[5] Й. Моллов, „Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г." – *Известия на Българския археологически институт* XIV (1940–1942), с. 70, обр. 138. Плоско оформеният гръб загатва функцията на скулптурата като подпора на колона/пиластър, което също е в синхрон с античните практики.

[6] В. Антонова, „Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум/ Чаталар/ през 1959 г." – В: К. Миятев, В. Миков (ред.), *Изследвания в памет на К. Шкорпил* (София, 1961), 151–152, фиг. 26–27.

[7] Паметникът е интерпретиран многократно. Тук няма да се впускам в дискусията относно датировката на релефа и семантиката на сцената, а само ще спомена, че се придържам към мнението на онези изследователи, които го приемат за средновековен паметник от ранните години на Българското канство. За различните мнения вж. В. Бешевлиев (отг. ред.), *Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа)*, (София, 1956); Р. Рашев, „За Тибетските успоредици на Мадарския конник" – *Археология* XX/3-4 (1978), 24–30; Р. Рашев, „Мадарският конник – стари и нови въпроси" – *Исторически преглед* 54/3–4 (1998), 192–204; Ц. Степанов, *Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – средата на IX в.)*, (София, 1999), 150–156. Най-новата публикация с по-голяма част от литературата е дело на М. Станчева, *Мадарският конник* (София, 2013).

[8] Двете мраморни изображения (едното днес е изгубено), са намерени при проучване на южната крепостна стена на Плиска, в пласт от ранния период на изграждането на столицата : вж. И. Захариев, „Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея

релеф, кръглата скулптура и монументалността е визуален израз на силната централна власт, търсеща легитимност, културна памет и духовна защита на местата, откъдето тя се осъществява – столичният център и важните крепости. Появата им през първата половина на IX в. е продиктувана от необходимостта да се осигури монументален *mise-en-scène*, който подчертава могъществото на властта и величието на владетеля в период, когато укрепва държавността и се обновяват българските владетелски резиденции.

Грубата изработка и схематичната трактовка на фигурите издават липсата на пластична монументална традиция и трудното овладяване на техническите средства на кръглата скулптура в едно ранносредновековно общество, което е разбирало семантичната сила на това изкуство в духа на заварената средиземноморска – антична и късноантична – култура и източните наслоявания върху нея. В сложната амалгама от културни взаимодействия в този начален, „прохождащ" период за българската скулптура липсва единна визия за пластичния декор на сградите[9].

Рязка промяна настъпва с разширяването на държавната територия на юг и включването в нея на градове със занемарена, но все още намираща се на място архитектурна декорация, с увеличаването на икономическите възможности на елита и на политическите претенции на владетелите и най-вече – с приемането на християнството и нуждата от украсени детайли за строителството и обзавеждането на храмовете и представителните градежи в новата столица Велики Преслав. Именно там се развива единствената позната ни ранносредновековна българска скулптурна школа със собствен облик.

2. Преславска скулптурна школа (края на IX и X в.): византийско начало и европейско-кавказки край

В новата българска столица Преслав архитектурно-пластичната украса се явява в края на IX – началото на X в. в готов, напълно завършен вид, без белезите на началните експерименти и неопитност. Това доказва, че дейността на първите местни ателиета е свързана с усвояването на привнесени от Византия завършени модели, украсителни принципи и дори на готови или

(разкопки през 1971–1974 г.)" – В: Ж. Вължарова (отг. ред.), *Плиска-Преслав*, т. I (София, 1979), с. 120, обр. 32. Третата пластика бе открита отново при консервационно-реставрационни дейности през 2006 г., но автентичността ѝ е спорна: вж. В. Григоров, „Скулптурна глава от Плиска" – *Археология* 47/1–4 (2006), 235–248, по-спец. с. 238.

[9] М. Ваклинова, „Ранновизантийската архитектурна декорация и украсата на ранносредновековните български постройки" – В: В. Гюзелев (ред.), *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов* (София, 1984), 93– 99.

полуготови детайли и изпълнители с нужния технически опит. Оформят се различни ателиета, в които се включват и местни майстори, работещи в различна стилистика и които постепенно се еманципират, както показва декорът на Кръглата църква в Преслав и на църква №1 в м. Аврадака.

Фиг. 2. Декоративни плочи „преславски" тип, края на IX в. (сн.: авторът)

Реномираната им продукция се разпространява чрез търговия или пътуващи екипи и в други български центрове – Дръстър, Плиска, с. Хан Крум, с. Скала, с. Одърци, Варненско (м. Караачтеке и Равна), крепостта Маркели до Карнобат и Сливен: за това свидетелстват откритите там типични преславски облицовъчни плочи-ортостати и корнизи[10]. В художествените идеи на преславските скулптурни работилници се преплитат различни по произход влияния: ранновизантийското наследство от V–VI в., художествените тенденции на съвременното византийско изкуство при Македонската династия през X в., а също и влияния от Кавказ, Предроманска Европа и арабското изкуство[11]. Еволюцията на Преславската скулптурна школа започва от луксозните мраморни декоративни пана, в които доминират растително-геометричните мотиви: те се откриват в преславските дворци, в т.нар. Дворцова църква и в базиликата Гебеклисе и са изработени в духа на продукцията на константинополски ателиета (фиг. 2)[12]. По-сетне декорациите минават през сложно

[10] Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV– XIV в. История, археология, култура и изкуство* (Варна, 2007), 173, 179, обр. 19–20; С. Михайлов, „Разкопки в Плиска през 1945– 1947 година" – *Разкопки и проучвания* III (1948), 199–200, обр. 27; В. Мавродинова, „Култура и изкуство по време на Първата българска държава" – В: С. Ваклинов, Д. Друмев (ред.), *История на българското изобразително изкуство* I (София, 1976), 90–91; В. Мавродинова, „Разкопки на Аврадака в Преслав" – *Разкопки и проучвания* III (1948), 37, обр. 27; Д. Момчилов, „Пластичен орнамент преславски тип от Маркели" – В: Т. Тотев (ред.), *Сборник Преслав* 6, (София, 2004), 255–266; И. Щерева, К. Вачева, Д. Димитрова-Аладжова, *Туида-Сливен* I [Разкопки и проучвания XXVIII], (София, 2001), 14–15, обр. 2.

[11] Ваклинова, „Ранновизантийската архитектурна декорация", 98–99; М. Ваклинова, "Скулптурата през средновековието" – В: *Избрани скулптурни паметници* (София, 2001), с. 18; М. Ваклинова, „Велики Преслав – някои пластични идеи в украсата на сградите му" – В: Д. Овчаров, И. Щерева (ред.), *Приноси към българската археология*, т. II (София, 1993), 40–51.

[12] Н. Мавродинов, *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство* (София, 1959), 205–208.

Фиг. 3. Вътрешни и външни корнизи, Преслав, нач. X в. (сн.: авторът)

преплитане на преработени антични мотиви със завладяващата орнаментална виртуозност на арабеската в паметници като Кръглата църква (фиг. 3)[13], за да достигнат – към средата на десетото столетие в църква № 1 в Аврадака – до новаторски експерименти в духа на най-модерните тенденции, доминиращи в пластичните търсения в широкия ареал на Предроманиката и кавказкото изкуство (фиг. 4, 5)[14]. По същото време самата Византия е под властта на подобен спектър от влияния: орнаменталната декорация достига изключително изящество в Константинопол с подчертан вкус както към ранновизантийските мотиви, така и към източната арабеска. Имперската столица пък налага своята мода и разпръсква художествени модели към всички граници на империята[15].

Ще се спра на един пример, който добре илюстрира сложните нюанси на художествените контакти и обмен на пластично-декоративни идеи във Велики Преслав. Това е начинът на оформяне на фасадите. Те са вертикално разчленени от тежки каменни лизени, дълбоко моделирани портали, подчертани с пиластри и полуколони, балансирани от хоризонталното обрам-

[13] Използваните в някои капители и корнизи антични по произход мотиви (ови, палмети, аканти, кима) се интерпретират от някои автори като проява на самостоятелно развиващ се, т.е. противно на Византия, Преславски ренесанс, който бил поддържан от „кръга хуманисти около цар Симеон": вж. Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, 195, 209–211. Други приемат, че те са проява на силното елинистическо влияние, опосредствано от Византия: вж. К. Миятев, *Кръглата църква в Преслав* (София, 1932), 50–110.

[14] Мавродинова, „Разкопки на Аврадака", 24–39, обр. 16–26.

[15] Н. Кондаков, *Византійская церкви и памятники Константинополя* (Одесса, 1886), 53, 66.

чване с подпокривни зъбчати корнизи и допълнени от пластичния акцент на зооморфни кръгли скулптури, оформящи капчуци или свободно стърчащи протомета, направени от местен варовик. Тези елементи традиционно се възприемат като най-невизантийското явление сред архитектурно-скулптурните модели, които идват заедно с християнството от Византия[16]. Това заключение се основава изключително на сравнения със запазените константинополски паметници от X в., чийто брой е крайно ограничен: от този период са ни познати само църквите на Константин Липс (дн. Фенари Иса джамия) и Мирелайон (дн. Бодрум джамия).

Извън столицата, в днешна континентална Гърция водостоци с формата на лъвска глава подобни на тези от Преслав (фиг. 4) съвсем не са чужди

Фиг. 4. Водосток с лъвска глава, Преслав, ср. X в. (сн.: авторът)

Фиг. 5. Лъвско протоме, Преслав, ср. X в. (сн.: авторът)

на византийската фасадна пластика от същия период. Почти синхронният на Преслав пример идва от малката северна църква „Св. Богородица" в манастира „Св. Лука" във Фокида, която се датира непосредствено след 961 г. (фиг. 6)[17]. Нещо повече: ако в българските територии гаргуите от църква №1 в м. Аврадака остават изолирано явление без континюитет в други паметници и следващи периоди, в гръцките земи те са много разпространени през следващите два века. Откриваме ги в църквите „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" и „Св. Апостоли" в Атина, в Тива в областта Тесалия, както и в редица паметници от областта Мани и от Константинополския хинтерланд от X до XII в.[18] Впрочем, в Западна Европа, с която принципно

[16] Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, 195–196.

[17] Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ* (Αθήνα, 1980), εικ. 36–46. На тези контакти вече е обърнато внимание: вж. Ваклинова, „Велики Преслав – някои пластични идеи", 47–49.

[18] Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος*, εικ. 55–75.

Фиг. 6. Лъв-гаргуй, манастир „Св. Лука", Фокида, след 961 г. (по: Λ. Μπούρα 1980).

се свързва този тип функционален декор, гаргуите стават характерни едва в края на XII – началото на XIII в., т.е. по времето, когато те „излизат от мода" във Византия. Основание за византийския произход на средновековните гаргуи предлагат и откритите екземпляри при разкопките на великолепната константинополска църква с иновативен скулптурен декор „Св. Полиевкт", изградена между 524 и 527 г.[19], където те имат формата на силно стилизирани животински глави и дават възможност да се установи липсващата връзка на тази форма с античните модели.

Преславските гаргуи безспорно са звено в тази еволюция, но едва ли те са първоизточникът, както понякога се изтъква[20]. Освен това, те са много по-схематични, груби и отдалечени от античния модел и в това отношение се доближават до образците от Ахтамар и гаргуите от Пендик и Бурса[21]. Вероятно няма пряка връзка между изброените паметници. По-скоро всички те са проява на възродения през X в. интерес към формите на късноантичната архитектурна декорация, които са били видими сред руините на сградите от ранновизантийската епоха и са пример за *renovatio* на архитектурни форми в епохата на Македонската династия. Трябва да се подчертае, че това възраждане ни препраща както към гръко-римската древност, така и към ислямското изкуство и архитектура[22], а българската столица Преслав е сред най-активните центрове в потока и обмена на художествени идеи в тогавашния свят.

За разлика от византийските територии обаче, където кръглата скулптура се използва само при водостоците, в България се появяват функционално необвързани фасадни животински протомета. В тази група се включват добре познатите примери от Велики Преслав, а именно: една цяла (фиг. 5) и

19 N. Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul* (cat. revu et prés. par C. Metzger, A. Pralong et J.-P. Sodini), (Paris, 1990), p. 214, pl. 128, fig. 502–507.

20 Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, 195–196.

21 Firatli, *La sculpture byzantine figurée*, 174–175, pl. 105, fig. 352–354.

22 Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, p. 128.

две фрагментирани лъвски глави, глави на маймуна и на кукумявка[23], както и по-слабо известната глава на бухал или грифон от крепостта Маркели край Карнобат[24] и интерпретираният като апокалиптичен звяр фрагмент от Дръстър (фиг. 7)[25]. Като най-близка аналогия обикновено се привлича богатата фасадна пластика на синхронния храм в Ахтамар (Армения) и по-късните романски храмове[26]. През втората половина на X в. подобни явления се наблюдават в грузинските храмове на царството Та-Кларжети и в долината Алава в Испания[27]. Досега няма известни паралели на това явление във византийското изкуство, където има ясно разграничение между архитектоничната скулптура като, от една страна, гаргуите, чиято функционална форма налага триизмерно третиране (фиг. 6), и чисто декоративните елементи по принципно много изчистените фасади, от друга страна.

Фиг. 7. Звяр, църковна фасада, Силистра, X в. (сн: Г. Атанасов).

Когато по споменатите фасади все пак се появява скулптура, тя задължително е двуизмерна и дори е изпълнена в нисък релеф. Пример за това са влаганите във външните стени релефни плочи (по-често сполии) с апотропейна и пропагандна цел[28]. Може би най-известният пример е Малката митрополия в Атина от края на XII в.[29], а сред по-ранните паметници от средата на IX в. може да се посочи църквата в Скрипу[30]. Феноменът е

---

23 Мавродинова, „Разкопки на Аврадака“, с. 28 сл.

24 Ц. Дражева, „Декоративна украса на християнските храмове на Маркели IX–XIV в.“ – В: Д. Момчилов (ред.), *Тракия и Хемимонт IV–XIV в.*, т. 1 (Варна, 2007), с. 68, обр. 4.

25 Г. Атанасов, „Средновековна скулптурна композиция с апокалиптичен сюжет от Дръстър (Силистра)“ – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“* 84–85 (4) (1990/92), 101–111.

26 S. Der Nersessian, *Aght'Amar. Church of the Holy Cross* (Cambridge, 1965), 3–4, 34–35, tabl. 1; Мавродинова, „Култура и изкуство“, с. 96. Срв. Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, с. 221: той смята също, че скулптурата от Аврадака се родее с плочите и капителa от Стара и Нова Загора. Тяхната изключителност се подчертава и от други автори. Вж. Василиев, Силяновска-Новикова, Труфешев, *Каменна пластика*, с. 31: „През тази епоха и в този вид, тя [кръглата каменна пластика – *бел.а.*] не се среща нито във Византия, нито в Западна Европа. В Романското изкуство постиженията в кръглата каменна скулптура на животни и човешки образи датират едва от XII в.“

27 Ваклинова, „Велики Преслав – някои пластични идеи“, с. 47.

28 J.-P. Sodini, “La sculpture byzantine“, p. 10.

29 H. Maguire, “The Cage of Crosses: Ancient and Medieval Sculptures on the ‘Little Metropolis’ in Athens” – In: *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνα Μπούρα* (Αθήνα, 1994), 169–172.

30 A. Papalexandrou, *The Church of the Virgin of Skripou: Architecture, Sculpture and*

Фиг. 8. Плоча с двуглав орел, Стара Загора (X–XI в.) (сн: НАИМ-БАН).

Фиг. 9. Плоча с лъвица и сучещо лъвче, Стара Загора (X–XI в.) (по Каменна пластика 1973).

разпространен и другаде, за което свидетелстват църквите в Месопотам[31] или Аполония[32] в Албания. Но системната им употреба се отнася едва към XII в. и се свързва със западни, главно италиански влияния[33]. С други думи, към края на ранносредновековния период целият балкански ареал изпитва сходни влияния довели до повишено внимание към пластичните фасадни решения макар и с различна конкретна форма.

Специфичните за ранносредновековна България прояви на тази тенденция се изразяват в силно развита декоративна концепция при оформянето на фасадите. В преславските строежи тя достига разнообразни форми (варовикови корнизи, надвратни и прозоречни рамки, гаргуи, животински протомета), които се появяват много рано в сравнение с изконните византийски територии. Това я сродява не толкова с константинополската традиция, колкото с тази на периферните области като кавказкия регион с преобладаващо каменна архитектура. Различията са продиктувани до голяма степен от разликата в използваната строителна техника: каменните сгради, каквито са представителните ранносредновековни български и кавказки постройки, естествено предлагат по-добри възможности за украсяване с каменни скулптирани форми, отколкото предимно тухлените византийски паметници. Важното в случая не са често изтъкваните формални паралели на преславската скулптура, които се откриват както на Изток в Мала Азия и Кавказ, така и на Запад по Далматинското крайбрежие, Италия и Франция и които са използвани като доказателства, че се наблюдава тенденция на отдалечаване на местните ателиета от създалата ги византийска практика. Значимият факт е, че у българите постепенно се е формирал липсващият им преди това вкус и разбиране за декоративния смисъл на местното антично и ранновизантийско пластично наследство и че те вече изпитват съзнателна необходимост да го усвоят, да го обогатяват и доразвият с нови, актуални за времето си идеи, след като са добили нужния им технически опит директно от византийските майстори.

Следователно, преславските майстори работят в най-добрите византийски традиции, без винаги да има директно копиране на престижни образци. В последните си опити от третата четвърт на X век със скулптираните фасадни протомета (фиг. 5) те достигат до модерни европейски (от

Inscriptions in Ninth-Century Byzantium (Ann Arbor, MI, 2000).

[31] A. Meksi, "Nouvelles données sur l'église de Mesopotam" – *Monumentet* 10 (1975), 151–159.

[32] H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Appolonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia* (Wien, 1976).

[33] Sodini, "La sculpture byzantine (VIIe–XIIe s.)", p. 10.

Фиг. 10. „Наративен" капител, Нова Загора (X–XI в.) (снимка: НАИМ–БАН).

Кавказ до Западна Европа) декоративни концепции, оказвайки се на пътя на активния обмен на източните райони с тези от Западното Средиземноморие. Новите им търсения обаче са рязко, макар и временно прекъснати от византийското завладяване на Българското царство.

3. „Нивелиращият" ефект на византийското владичество (XI–XII в.)

През XI и XII в. България развива пластичните си идеи успоредно с тези в съвременна Византия. Пример за това е групата от шест старозагорски плочи и три капителa със силно стилизирани животински изображения (фиг. 8–10), които са единственият украсителен мотив, изпъкващ на изцяло празния фон. Този тип декорации са доста популярни в периода от края на X и първата половина на XI в. в гръцките и малоазийски провинции, където са реактивирани не без посредничеството на арабите. Сред тях нашите паметници намират доста близки аналогии[34]. Новата стилистика на

[34] A. Milanova, "La production d'un atelier de sculpture en Bulgarie byzantine à la fin du Xe ou début du XIe siècle" – In: Ch. Pennas, C. Vanderheyde (eds.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles* [BCH Suppl. 49] (Paris, 2008), 166–171; G. Miles, "Byzantium and the Arabs : Relations in Crete and the Aegean Area" – *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 1–32.

тези паметници се характеризира с едри фигури, изчистени от детайли, с плоскостна, линеарна и схематична трактовка. Около 1000-та година тя е особено актуална и в западнобългарските ателиета, работещи за строежите на цар Самуил[35]. Разглеждането на тези релефи като „упадък на скулптурната школа, която се е развила около Плиска и Преслав“[36] предполага еволюцията на това изкуство да се възприема единствено като възходяща линия от релефа към триизмерната скулптура, но не и обратно.

Фиг. 11. Конзола с куче, преследващо заек, Преслав, X в. (сн.: авторът).

Всъщност майсторите, оставили свои произведения от този период в българските земи, работят изцяло в духа на най-актуалните за Византия тенденции. Въпреки проявения афинитет към по-необичайни и оригинални мотиви, които са редки във византийската скулптура, като например лъвица с кракащо и сучещо лъвче (фиг. 9), архаичната и ориентализираща форма на двуглав орел с излизащи от обща шия глави (фиг. 8), слон, нападнат от грифон и лисица, дебнеща петел (фиг. 10), не може да се приеме, че това е проява на българско народностно творчество, което било вдъхновено от митологичните представи на славяни и българи[37]. Противно на повечето изказани твърдения в литературата[38], считам, че аналогиите и

[35] А. Миланова, „Скулптурната украса на базиликата „Св. Ахил“ в контекста на византийската пластика“ – В: В. Гюзелев, Г. Николов (съст.), *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура* (София, 2015), 717–741.

[36] Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, 218–219.

[37] Пак там, с. 218.

[38] Всички автори, занимавали се с тази серия скулптури, изтъкват, че с изключение на двойката пауни, останалите сюжети нямат религиозен смисъл: вж. напр. С. Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура VI–XI век* (София, 1977), 236–237; Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, 215–219; Д. Янков, „Средновековните каменни релефи от Стара Загора“ – *Везни* XI/8 (2001), с. 87; И. Иванов, М. Минкова, „Средновековните ка-

Фиг. 12. Релефна икона на св. Петър от Цепина (по Василиев и др, *Каменна пластика*, 1973).

семантичният анализ доказват, че използваните мотиви позволяват интерпретация в рамките на християнската херменевтика, а репертоарът, от който са черпили вдъхновение майсторите от Верея, не е чужд на общия орнаментален фонд, използван в доста широк ареал на Средиземноморието към края на Античността и възроден през Иконоборческата епоха във Византия[39].

Старозагорските капители, както и по-ранните преславски конзоли със зайци (фиг. 11) обикновено се свързват с романските наративни капители и дори се определят като техни предшественици[40], докато типичният византийски капител от този период е украсен с геометризирани листа, ленти и възли, а по-рядко – с апостоли или евангелисти[41]. По принцип сцените на борба на животни във византийската пластика са „запазена марка" за декора на плочите, а тези с преследване на животни – за рамките на врати и прозорци или за

менни плочи от Стара Загора" – *Известия на Старозагорския исторически музей* III (2008), 177–184.

[39] А. Миланова, „Сюжетът „лъвско семейство" от старозагорските скулптирани плочи (края на X–началото на XI в.)" – В: И. Йорданов (отг. ред.), *България в европейската култура, наука, образование, религия*, 1 (Шумен, 2015), 479–490.

[40] Мавродинова, „Култура и изкуство", с. 94; Мавродинов, *Страбългарското изкуство*, 211–214.

[41] Вж. обобщено: M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie un Chronologie* [Asia Minor Studien 25], (Bonn, 1997), както и конкретни примери: Γ. Βελενης, "Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη"– In: Pennas, Vanderheyde (eds.), *La sculpture byzantine*, 231–247, figs. 1–5; Grabar, *Sculptures*, II, passim.

Фиг. 13. Релефна икона на Богородица Оранта (сни.: РИМ–Варна).

иконостасните епистили. Появата както на нападащия слона грифон или на преследващата петела лисица върху страните на старозагорския капител, така и на преследвания от куче заек върху преславската конзола (фиг. 10, 11) е необичайна. „Наративният" капител, който се свързва с развитие на „народна линия" в изкуството и за който се приема, че се е появил първо в средновековна България, откъдето покъсно минава в романското изкуство[42], всъщност не е напълно непознат и във Византия, ако съдим например по един капител за двойка колони, върху чийто страни са изобразени голи танцьорки и свинги[43], или по този със зооморфни мотиви от Музея за византийско и християнско изкуство в Атина[44]. В този смисъл капителите с животински изображения от България са много важни не защото са онази художествена лаборатория, в която се създават пластичните форми на зрялото европейско Средновековие, а защото потвърждават с още примери наличието на паралелни тенденции в скулптурата на византийския и романския свят. Във Византия обаче те са латентни и получават спорадични импулси за развитие, при това главно в провинциите (в това число – и в България), които нерядко играят ролята на „депа" на стари художествени модели.

За паралелното развитие на процесите в старите и в новите, български провинции на империята през XI и XII в. свидетелстват и фрагментите от скулптиран амвон и други литургични мебели от Созопол[45], а също и

---

[42] Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, 211–215; Василиев, Силяновска-Новикова, Труфешев и др., *Каменна пластика*, 37–39.

[43] С неизвестен произход; съхранява се в Археологическия музей в Истанбул и се датира несигурно към X–XII в. Вж. Firatli, *La sculpture byzantine figurée*, p. 126, cat. 241, pl. 77.

[44] Μ. Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείοθ Αθήνων* (Αθήνα, 1999), 88, 104, 125, εικ. 121–122, 143–145, 168.

[45] Считам, че най-вероятната му датировка е първата половина на XII в. Вж. А. Миланова, „Амвон от Созопол от края на XI – началото на XII в. (към проблема за средновизантийските амвони)" – В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (съст.), *LAUREA in honorem Margaritae Vaklinova*, II (София, 2010), 179–194. Други автори го отнасят или към средата на VIII – средата на IX в. (В. Велков, „Принос към материалната култура на средновековния Созопол" – *Известия на Археологическия институт* XXVII (1964), с. 51) или към края на IX – началото на X в. (I. Dosseva, *Early Byzantine and Medieval Architectural Sculpture in Sozopol* (Sofia, 2012), 135–138).

Фиг. 14. Релефна икона на Христос Евергетис, Несебър (сн.: авторът).

Фиг. 15. Капител с монограм на цар Михаил Шишман, XIV в. (по Каменна пластика 1973).

релефните икони на апостолите Петър и Павел от крепостта Цепина (фиг. 12 – сега в Ермитажа)[46], на Богородица Оранта от Ивайловградско (фиг. 13 – сега във Варненския музей)[47], на Благославящия Христос от Несебър (фиг. 14 – сега в НАИМ–БАН)[48]. Датировката, функционалната интерпретация и мястото в храмовото пространство на тези паметници, както и изобщо на византийските монументални икони, са доста дискусионни. Най-ранна в серията е иконата на Богородица Оранта (фиг. 13), която има относително добра пластичност, но скъсени пропорции и показва иконографска и стилова аналогия с една икона от XI в., която е в Музея за византийско и християнско изкуство в Атина[49].

Иконите с апостолите Петър и Павел (фиг. 12) трябва да бъдат дати-

[46] П. Сырку, „Старинная Чепинская крепость у с. Дорково и два византийские рельефа изъ Чепина в Болгарии" – *Византийский временник* V/4 (1898), 610–613. Авторът ги отнася към XII–XIII в.

[47] J. Lafontaine-Dosogne, "Notes d'archéologie bulgare"– *Cahiers archéologiques* XVII (1967), 48–49, fig. 3.

[48] Ваклинова, „Скулптурата през средновековието", с. 18, кат. № 58.

[49] Μαυροειδή, *Γλυπτά*, p. 128, εικ. 174.

Фиг. 16. „Ломбардски“ арки и конзоли, „Св.Йоан Неосветени“, Несебър (сн. авторът).

рани най-късно към XII в. поради по-слабата им пластичност и по-голям схематизъм в сравнение с тези от следващото столетие, към което ги отнасят някои автори[50]. Колоните и изображенията на апостолите под декоративна арка предполагат, че – подобно на запазени икони от Никея[51] и от манастира Перивлепта в Мистра[52] – те са били по-скоро част от иконостаса, а не са били върху източните стълбове в наоса или на специално оформени проскинетарии, където може би са били разположени иконите с Богородица Оранта и с Христос Евергет. И ако двете последни са най-разпространените типове сред византийските релефни икони, образите на Петър и Павел не са популярни във византийската иконна скулптура[53]. Вероятно те са свързани с особен патронаж, подчертаващ единството между Източната и Западната църква, което пък дава основание на някои изследователи да ги отнесат към епохата на унията с Римокатолическата църква през първата

[50] Те са отнесени към XIII в. и са определени като дело на български майстори от Василиев, Силяновска-Новикова, Труфешев и др., *Каменна пластика,* 54–57, анот. 92–93; Т. Силяновска-Новикова, „Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII–XIV в.)“ – *Известия на Института за изобразителни изкуства* VI (1963), с. 81, обр. 15; N. Melvani, *Late Byzantine Sculpture* (Turnhout, 2013), p. 124. Т. Герасимов, Рец. на Силяновска-Новикова, „Нови данни за развитието на скулптурата в България“ – *Археология*, VII/1 (1965), с. 69: той ги датира в XI в. Срв. Ваклинова, „Скулптурата през средновековието“, с. 18, която ги датира по-общо към XI–XII в.; А. Банк, *Византийское искусство (в собраниях Советского союза)*, (Москва–Ленинград, 1966), 20, 319, обр. 235–236, която потвърждава връзката им със същинската византийска скулптура. За стилистиката вж. византийски примери: Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 158, 200, εικ. 216, 281; Firatli, *La sculpture byzantine figurée,* 79–81, cat. 132–137, 365 366, pl. 47, 48, 108.

[51] Grabar, *Sculptures* II, p. 154, № 163, pl. CXLI b; Firatli, *La sculpture byzantine figurée,* 80–81, cat. 135, pl. 47.

[52] Melvani, *Late Byzantine Sculpture,* p. 256, fig. 84.

[53] Пак там, 78–81; Firatli, *La sculpture byzantine figurée,* 73–78.

Фиг. 17. Ъглова конзола със срещустоящи грифони, Варна, XIV в. (сн.: авторът).

половина на XIII в.[54]

Най-късна в хронологичен план е иконата на Христос Евергет от Несебър от XII–XIII в. (фиг. 14). Тя е и връзката със следващия период – този на Второто българско царство. Появата на монументалните икони в българските територии е синхронна с появата им в Константинопол, Италия, Гърция и други балкански региони. Те се вписват в тенденцията на възроден пластичен интерес към човешкото изображение във Византия – тенденция, която не само продължава, но и се засилва през XIII–XIV в. под влияние на контактите със Запада, главно с Италия.

4. Нови хоризонти: Второто българско царство (XIII–XIV в.)

Откритите скулптурни образци от периода на Второто царство произхождат главно от големите градски центрове – Търново, Червен, Несебър, Варна, но също и Калиакра, Бояна и Перперикон. Продължава да нараства ролята на човешките изображения в скулптурната украса. Подобно на Византия и скулптурата на Второто царство започва своето развитие през XIII в. в рамките на традициите от средновизантийската епоха[55].

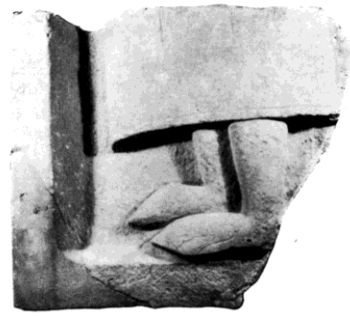

Фиг. 18. Фрагмент от псевдосаркофаг с gisant, Царевец, XIV в. (по: Миятев и др., *Царевград Търнов*, т.1)

През четиринадесетото столетие тя променя частично своята ориентация и се „отваря" по-широко за романиката на Западните Балкани, доближавайки се в някаква степен до пластичните търсения в съседна Сърбия[56]. Не трябва да се пропуска обаче, че и самата Византия също е повлияна от късната романика и готика, но предимно в провинциалното си изку-

[54] П. Стефанов, „Нов поглед към унията между Българската и Римската църква през XIII в.": <http://www.pravoslavie.bg > (15.06.2005 г.).

[55] Melvani, *Late Byzantine Sculpture,* p. 124.

[56] Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* (Нови Сад, 1971), с. 63 сл.

ство[57]. Затова е доста сложно да се определят кои влияния идват директно от Запада и кои са опосредствани от Византия. Ето няколко опита за подобна идентификация. Така например, новост за българските земи през Средновековието е появата на скулптиран царски монограм на Михаил Шишман (1323–1330) върху капител от литургичната мебелировка на Дворцовата църква в Търново (фиг. 15)[58]. Това е много стара и типично византийска практика, която след дълъг период на забвение се възражда в Палеологовия период[59]. Включването на личните монограми в скулптираната украса върху камък е начин да се подчертае императорския/царски или аристократичен патронаж на даден монумент. В късновизантийския период, когато произходът и родството добиват голямо социално значение, скулптираните монограми функционират като вид фамилни емблеми – често като еквивалент на появилите се върху латинските паметници във Византия гербове на западноевропейски фамилии[60]. В този смисъл, Шишмановият монограм върху търновския капител е изцяло в духа на съвременната късновизантийска скулптура. Монограмът на цар Михаил Шишман е асоцииран с други хералдични фигури, представени върху страните на капителa – двуглав орел, грифон, птици с преплетени вратове.

Фиг. 19. Тимпан с ангел, Търново (сн.: авторът).

Четиринадесетото столетие е белязано от все по-засилваща се оригиналност на символиката, използвана от българските царе в синхрон с

---

57 Melvani, *Late Byzantine Sculpture,* passim. Примери за работа на атинските скулптурни ателиета във франкски стил от този периоди вж. у Μαυροειδή, *Γλυπτά,* 174, 189–195, 198, 202, 207, 210–212.

58 Х. Вачев, „Опит за тълкуване на изображения върху един капител от Царевец" – В: *Д.* Овчаров, И. Щерева (ред.), *Приноси към българската археология*, т. I (София, 1992), 146–151.

59 Първите монограми са тези на император Юстиниан Велики и императрица Теодора върху капителите в константинополската църква „Св. София". Пример от българските земи за капители с монограм от тази ранна епоха е един екземпляр в постоянната експозиция на Археологическия музей в Несебър. За византийски примери от първата половина на XIV в. вж. Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, fig. 234.

60 Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, 20–25.

Фиг. 20. Варовикови главички в кръгла скулптура, В. Търново (сн. авторът).

Фиг. 21. Фрагмент от арка с ангел, Несебър, XIV в. (сн.: авторът).

времето, когато хералдиката от западен тип напълно завладява Константинопол и другите райони от империята[61]. При това, процесът, свързан с акцентиране върху личността, произхода и статута на меценатите, протича успоредно в почти всички изкуства – металопластиката, стенописите, ръкописите[62].

Друга новост за този период са външните конзоли в Несебър и Варна, които се използват като пластичен акцент в основата на фризовете от малки декоративни арки в горните части на фасадите. Те могат да бъдат оформени като профилирани торуси без декор („Св. Архангел Михаил и Гавраил", „Пантократор", „Св. Параскева" и др.) или да са украсени със скулптирани мотиви като палмети, акантизирани листа, грифони, лъвове, агнета, гълъб, сирени, човешки маски във висок и среден релеф („Св. Йоан Неосветени" – фиг. 16, в музейната експозиция в Несебър и „Св. Георги" във Варна – фиг. 17). Подобно разнообразяване на фасадите с къси аркирани ниши, свързващи конзолен ред, е една от най-характерните черти на италианската романика и разкрива отдалечаване от византийската традиция в посока към далматински модели, които са следвани и в Сърбия, без обаче да се стига до почти триизмерните образи върху конзолите на Сопочани или Дечани[63]. Пластичната украса преминава все повече от интериора към фасадата на

[61] J.-Ch. Poutiers, "Les débuts de l'héraldique bulgare au Deuxième Empire (1185–1396)" – In: H. Pinoteau, M. Pastoureau, M. Popoff (éds.), *Les origines des armoiries. Actes du IIe colloque international d'héraldique* (Paris, 1983), p. 121.

[62] Poutiers, "Les débuts de l'héraldique bulgare", *passim*; А. Мошин, „Средновековни метални изделия с хералдически изображения, открити на територията на България (опит за обобщение)": <http://heraldika-bg.org/statii2.htm>: с цит. библиогр.

[63] Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 99–107, ил. 168.

Фиг. 22. Осмостенно капителче с кучешки глави (сн.: РИМ–В. Търново).

църквите – тенденция, която е започнала към средата на X в. в Преслав, но е прекъсната, и която не намира добра почва за развитие във византийската религиозна архитектура, особено столичната[64].

Същото оттласкване от византийската традиция се наблюдава и в надгробната пластика. В България имаме сведения за три фунерални релефа. Всички са от Търново и са свързани с царското семейство. Това са: един сега изгубен капак на саркофаг с релефен образ на починала жена с глава върху възглавница от църквата „Св. 40 мъченици", за която се предполага, че е на Ана Мария, унгарската жена на Иван Асен II; долната част от похлупак на зидан гроб от дворцовата църква на Царевец, за който се приема, че е на цар Иван Александър (фиг. 18); горната част на наземно покритие на гроб от Царевец на покойник, представен в естествен ръст със скръстени по християнски обичай ръце, облечен в далматика, за който се предполага, че е бил Иван Асен – рано починалият син на Иван Александър от първата му жена Теодора[65].

Това са първите опити за представяне на една западна идея, като са използвани обаче изразните средства на византийската, а не на готическата пластика, чиято стилистика остава чужда. Освен това, въпреки иконографските и концептуални западноевропейски влияния, самата поява на надгробна скулптура в Търново се вписва в тенденцията за нарастване на значението и количеството на скулптирани аристократични надгробия в самата Византия при Палеолозите. В империята обаче това са или аркосолии, или плочи на саркофази с орнаментални, а не фигурални релефи[66]. Дори в редките случаи на фунерални портрети те са или гравирани върху челни

---

64 Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, 58–60.

65 Я. Николова, „Надгробната пластика в средновековния Търновград" – *Трудове на ВТУ „Кирил и Методий". Исторически факултет* X/2. (1973), 3–30; Й. Алексиев, „Каменоделство и каменна пластика в Търнов" – В: А. Попов, В. Велков (съст.), *Културата на средновековния Търнов* (София, 1985), 99–100.

66 Вж. обобщено Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, 55–58, 118–119. Изключение са поръчаните от родоските рицари известен брой надгробни паметници, включващи и портрети на починалия (*gisants*) и изпълнени от западни майстори в стриктно готически стил.

саркофагиални плочи (напр. на Ана Кантакузина и сина ѝ, бъдещия деспот Тома от църквата „Св. Теодора" в Арта), или скулптирани на гърба на аркосолия, където обикновено се намират живописни портрети (напр. релеф с образа на Мария Палеологина от манастира на Липс в Константинопол)[67]. В Търново ситуацията е съвсем различна – имаме „готикообразни портрети" на починалия, работени от местни майстори. Появата им изключително в контекста на владетелския патронаж позволява да се мисли, че този актуален западен жанр прониква в българския царски двор по линията на династическите бракове, като се имитират, както и в Сърбия, европейските *gisants*[68].

Впечатление за по-голяма отвореност към западноевропейските модели създават също и фигуралният тимпан с ангел от Царевец (фиг. 19)[69], почти триизмерното тяло на двуглав орел от столичния дворец[70] и особено трите триизмерни варовикови глави от украсата на манастирската църква „Св. Богородица Одигитрия" на хълма Света Гора в Търново (фиг. 20). Те са изключителни в редица отношения и според някои автори са създадени под влияние на италианското предренесансово изкуство[71]. Въпреки тези

---

67 Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, p. 65, fig. 51, 8.

68 S. Ćurčić, "Medieval Royal Tombs in the Balkans" – *Greek Orthodox Theological Review* 29 (1984), 175–186. Според Я. Николова появата на тези нови за византийския културен ареал паметници не е свързана със западни влияния, а с общото развитие на българското изкуство през XIII–XIV в. и неговите реалистични тенденции: вж. Николова, „Надгробната пластика", 24–26.

69 Й. Алексиев, „Един мраморен релеф от Царевец във Велико Търново" – В: Т. Тотев (ред.), *Сборник Преслав*, т. III (София, 1983), 291–297.

70 С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов, „Архитектурата на двореца" – В: К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева и др. (ред.), *Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава*, т.1 (София, 1973), с. 56 и кат. № 119.

71 Я. Николова, „Принос към средновековната българска пластика" – *Археология* II /4 (1960), 14–18. В тях някои автори виждат началото на кръглата пластика и на портретността в нашето изкуство: вж. Силяновска-Новикова, „Нови данни за развитието на скулптурата", с. 67. Други ги приемат за донесени от Западна Европа или поне за дело на майстор, школуван на Запад: вж. Герасимов, Рец. на Силяновска-Новикова, „Нови данни", с. 70; Б. Дрангов, Л. Квинто, „Ново тълкуване на каменните скулптурни глави от Велико Търново" – *Музеи и паметници на културата* 17/2 (1977), 5–10. Тези забележителни паметници, които се открояват ярко сред познатите паметници на българската средновековна скулптура, се нуждаят от подробно разглеждане и интерпретация, за каквито тук няма място. Ще отбележим само, че многофигурните скулптирани композиции във висок релеф, макар и редки, се появяват в епохата на Палеолозите предимно в периферните области на Византия и без съмнение – благодарение на импулса, даден от директните контакти със Запада: припомням фриза със Сътворението от фасадата на църквата „Св. София" в Никея, Благовещението от Янина, Разпятието и Рождество Христово от Арта, Оплакването от Студийския манастир в Константинопол, Слизането в Ада от Верия, няколко архиволти от Атина с коледен тропар, с пророците и с Възкресението. Вж. Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, 58–60, 63–64, 85–86, fig. 14, 25, 40, 44, 63, 83, 99; Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 189–195; Grabar, *Sculptures*, II, № 126–129, 152, pl. XCVI-C,

прояви на засилени готически влияния обаче, у нас не се достига до развитието на истинска триизмерна и портретна скулптура. Това е по-скоро развита версия на техниката на „две нива", особено популярна от края на XII в. насетне, с частичен прогрес при моделировката на човешкия образ в орелеф. Повечето изделия издават техническите затруднения при изграждането на човешки образи, и то във висок релеф (трите главички), скъсени пропорции (ангелската фигура от тимпана) и определено не са внесени, а са работени на място от местни породи камък. С други думи, те са рожба на мултикултурния дух на Балканите в този период.

Така като че ли цикълът се затваря: в края на своето развитие, българската средновековна скулптура си възвръща вкуса към високия релеф, триизмерната пластика и човешкия образ от раннобългарския езически период и се правят експерименти в актуални западни жанрове, какъвто е случаят с гробните похлупаци с *gisants* (фиг. 18) или фигуралните тимпани (фиг. 19). Сега обаче тези прояви са синхронни, без да са идентични, с развитието в собствено византийските територии, особено в Гърция след франкското завоевание.

Синхронността с еволюцията на византийската пластика се илюстрира от *аркосолия* (иконна рамка?) с ангел от Несебър (фиг. 21)[72], както и от фрагментираните орелефи с глава на светец (от иконостасен архитрав?) и тяло на ангел от Червен[73], имащи множество точни аналогии във Византия[74].

Същевременно, и през XIII и XIV в. продължава разпространението на традиционните геометрично-растителни мотиви и практикуването на плоскостно-декоративната техника, особено при изработката на елементите на ордера[75]. Тук връзката с традициите на предшестващите столетия е очевидна. Запазва се дори една толкова специфична черта, каквато са изображенията на животни върху конзоли (от църквите „Св. Алитургитос" в Несебър и „Св. Георги" във Варна – фиг. 16, 17) и капители (капителът с монограм на цар Михаил Шишман и този с „привързани" кучешки глави от

CXXIX.

[72] Ж. Чамбулева, „Средновековен релеф от Несебър" – *Музеи и паметници на културата* XVII/2 (1979), 31–32. В Археологическия музей в Истанбул се съхраняват немалко примери на ъглови изображения с ангелски фигури от същия период, които също са били част от симетрични композиции с централна фигура (най-често на Христос): вж. Firatli, *La sculpture byzantine figurée*, 76–77.

[73] В. Димова, С. Георгиева, „Църква № 1 в средновековния град Червен" – *Археология* IX/1 (1967), 8–10, обр. 7–8.

[74] Firatli, *La sculpture byzantine figurée*, cat. 128–130, 136.139, 238, 239, 300, pl.47, 48, 76, 92; Пак там, fig. 1–26; Μαυροειδή, *Γλυπτά*, cat. 263–268, 275.

[75] Георгиева, Николова, Ангелов, „Архитектура на двореца", 53, 56–57, обр. 70–88.

Дворцовата църква „Св. Параскева“ на Царевец[76] – фиг. 15, 22).

Въпреки редица особености, българската средновековна каменна пластика е безспорно част от провинциалната византийска скулптура. С изключение на ранния етап в развитието на Преславската скулптурна школа, когато заемките от константинополското изкуство са доста ярки, влиянията идват предимно от византийската провинция, самата тя често обект на контакти и въздействия от страна на съседни или по-далчени култури. Подобно на други региони във византийския свят (Сърбия, Кавказ), на два пъти в своето съществуване – през X и през XIV в. – каменната пластика в България илюстрира явления, които може да се определят като „византийска романика и готика“, без те да са доминиращи. В този смисъл българската средновековна скулптура илюстрира огромното разнообразие, съществуващо в „традиционното“ изкуство на византийския свят, в което иначе перманентното връщане към ограничен брой създадени модели е регламентирано.

[76] Пак там, 54–55, кат. № 2, 3, обр. 13–14.

Љубомир Миланović

Гроб архиепископа Данила II у Пећкој патријаршији: нова разматрања

Коначни облик манастирског комплекса Пећке архиепископије и касније Патријаршије остварен је додавањем три грађевине у време архиепископа Данила II (1324–1337)[1]. Постојећој целини од две цркве, Св. апостола и Св. Димитрија, Данило II је око 1330. додао цркву Богородице Одигитрије као своју задужбину у којој ће бити сахрањен, а која је осликана нешто пре 1337[2]. Почетком четврте деценије XIV века Данило II ће све три цркве повезати припратом са кулом-звоником, чија је изградња детаљно описана у његовој биографији, док ће са јужне стране цркве Богородице Одигитрије додати параклис посвећен Светом Николи[3].

Једна од функција таквог комплекса цркава јесте и маузолеј поглавара српске цркве. У Пећкој патријаршији значајно место заузима гроб архиепископа Данила II[4], који је смештен у северозападном углу

---

* Ова студија представља резултат истраживања обављених у оквиру пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032) Византолошког института САНУ, и заједничког пројекта Балканолошког института са центром за тракологију БАН, Софија и Византолошког института САНУ, *The Medieval Balkans as a Global Crossroads: Encounter and Exchange*.

1 М. Чанак-Медић, „Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије" – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба* (Београд, 1991), 295–309; В.Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Корać, *Пећка патријаршија* (Београд, 1990), 83–114; М. Чанак–Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, кн. 2. *Цркве у Рашкој* (Београд, 1995), 15–87.

2 Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, 75–114. Црква је саграђена јужно од Светих апостола и представља пандан цркви Светог Димитрија: Чанак–Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, 17, 35–37. О ктиторским правима сахрањивања у средњовековној Србији, види: В. Марковић, „Ктитори, њихове дужности и права" – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 5 (1925), 100–124, 115–119. За датум осликавања види, В.Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд, 1974), с. 59; Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, 132–135; А. Гавриловић, *Зидно сликарство цркве Богородице Одигитрије у Пећи*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду (Београд, 2012), 37–44.

3 *Л.* Мирковић (прев.), *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских* (Београд, 1935), 282–283; Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, 17, 37–43; Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, 92–114. Види такође М. Шупут, „Архитектура пећке припрате"– *Зборник за ликовне уметности* 13 (1977), 45–68.

4 Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, 21–22, 115–120; *Д.* Поповић, „Гроб архиепископа Данила II" – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба* (Београд, 1991), 329–345, 329.

Слика 1. Гроб архиепископа Данила II, северозападни део наоса цркве Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, XIV век (фотографија: BLAGO Fund, www.srpsko-blago.org)

Богородичине цркве у полуобличасто засведеном одељку правоугаоне основе (сл. 1). Са јужне стране, а према западном травеју цркве, одељак је повезан великим луком, док је са источне стране преграђен зидом на коме се налази мањи отвор. На северном зиду, близу североисточног угла, очувана су врата која воде до цркве Светих апостола[5]. Цео простор је прекривен фреско-декорацијом[6]. У најнижој зони су насликане фигуре светитеља, мученика и светих ратника. Прво је на западном зиду представљен Свети Вит (Вид), а затим следе стојеће фигуре светих

[5] Данас је овај пролаз затворен дрвеним вратима. Према Даници Поповић, а на основу описа Гедеон Јуришић из XIX века, постојала је комуникација између две цркве у том периоду. Она претпоставља да је пролаз између две цркава сужен и скраћен у време изградње цркве Богородице Одигитрије, види: Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", с. 330.

[6] За опис фреско-декорације око гроба види: В.Р. Петковић, „Живопис цркве Богородице Одигитрије у Патријаршији Пећкој" – *Известия на Българския археологически институт*, IV (1926/1927), 145–170, т. IV–XXVII; М. Ивановић, „Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији"– *Старине Косова и Метохије*, II–III (1963), 138–143; Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, 143–164; Б. Тодић, „Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи" – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба* (Београд, 1991); Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", 331–335; А. Гавриловић, *Зидно сликарство*, 44–314: са опширнијом литературом.

Слика 2. Неопалима купина, југозападни део свода изнад гроба архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, XIV век (фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org)

лекара Св. Јермолај, Св. Козма, Св. Дамјан, Св. Пантелејмон. Изнад мале нише на источном зиду приказан је Св. Алексије Божји човек. Последња фигура у првој зони на јужном делу источног зида је Св. Јаков Персијанац. Друга зона сликарства садржи сцене посвећене Богородици. Две сцене старозаветних праобраза Богородице – Неопалима купина (сл. 2) и Шатор сведочанства или Скинија (сл. 3) – насликане су на јужном делу свода, западно и источно. Са друге стране на северном зиду насликана је сцена Богородица хранитељица сирочади и убогих (сл. 4). Изнад саркофага на западном зиду је приказ Богородице Заступнице у молитвеном ставу са рукама окренутим ка сегменту неба са Руком Божјом која благосиља (сл. 5). На потрбушју монументалног лука налазе се две представе старозаветних праотаца – Јакова на западној страни и Јуде на источној. Око 1340. године насликан је на западном зиду изнад саркофага постхумни портрет Данила са његовим заштитником Св. Николом[7].

[7] Данило II је на портрету насликан са нимбом и означен је у натпису као свети на основу чега је закључено да је портрет настао после смрти архиепископа. Такође је уочено да је рађен на новом слоју малтера. Ивановић, „Црква Богородице Одигитрије“, с. 140; Поповић, „Гроб архиепископа Данила II“, с. 335. За датовање фреске види В.Ј. Ђурић, „Свети покровитељи архиепископа Данила и његових задужбина“ – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архие-*

Слика 3. Шатор сведочанства или Скинија, југоисточни део свода изнад гроба архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, XIV век (фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org

Изнад самог гроба, а над луком на северном зиду травеја, насликане су три сцене из циклуса Христових јављања после Васкрсења, који се наставља на северном зиду поткуполног простора. Сцене приказују Христа који се јавља двема Маријама (Мт. 28:7; Мк. 16:7), затим је ту сцена у којој мироносице јављају апостолима о васкрсењу Христа (Лк. 24:9–11). Последња сцена изнад лука је оштећена и највероватније представља Петра и Јована испред празног гроба (Лк. 24:12; Јн. 20:3–7).

Сам саркофаг је направљен од црвенкастољубичастог мермера и богато је украшен рељефном декорацијом (сл. 6)[8]. То је, у ствари, више споменик, псеудосаркофаг, јер је тело архиепископа положено испод пода цркве, као што је била уобичајна пракса[9]. Саркофаг се састоји из три дела – постоља, тела и пирамидалног зарубљеног поклопца. Сви видљиви делови споменика

пископ Данило II и његово доба, 281–294, 285.

[8] За детаљан опис саркофага и његову анализу види, Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", 335–342; такође, J. Maгловски, „Скулптура Пећке патријаршије"– У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба*, 311–327, 315–316.

[9] Према Сари Брукс, улога псеудосаркофага је симболична као обележје гроба: S.T. Brooks, *Commemoration of the Dead: Late Byzantine Tomb Decoration*, PhD Diss., New York University (New York, 2002), p. 31.

Слика 4. Богородица хранитељица сиочади и убогих, северни зид изнад гроба архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, XIV век (фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org)

су украшени богатим геометријским и биљним мотивима. Видљива чеона страна саркофага украшена је са пет аркада, од којих је средишна без декорације, док се у осталима налазе представе крстова на степенастом пољу. На источној бочној страни саркофага је представа расцветалог двоструког крста испод аркаде (сл. 7). На врху поклопца и са његове северне закошене стране налазе се представе три, тзв. патријаршијска, крста са преклопом, док се са видљиве источне стране поклопца налази седам слепих аркада украшених крстовима, а једино средишња садржи представу Хетимасије (сл. 8)[10]. Хетимасија је представљена у развијеном облику са инструментима мучења, као и са средишњим крстом са трновим венцем. Са источне стране поклопца, испод аркаде је представа крста на степенастом постољу.

Гробница архиепископа Данила II представља јединствен концепт који се састоји од архитектонског простора, сликане декорације и монументално украшеног саркофага и неопходно ју је посматрати као јединствену целину кроз Данилову љубав према Богородици као заступници и

[10] Овакви крстови, као симбол сталешког статуса, појављују се на архиепископским и епископским гробним обележјима у српској средњовековној уметности. Поповић, „Гроб архиепископа Данила II“, с. 339.

Слика 5. Богородица Заступница, западни зид изнад гроба архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, XIV век (фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org)

његовој личној бризи за страшни суд и спасење. Житије Данила II нам казује да је архиепископ подигао цркву у којој ће бити сахрањен и коју посвећује Богородици Одигитрији. У својој молитви при подизању цркве, обраћајући се Христу, Данило наводи разлоге за њено подизање: *„Утврђење онима који се надају на Тебе, Боже Господе свега, погледај на жељу моју, коју требам од назлобивог твог човекољубља, да саздам храм у име пресвете Твоје Матере, не би ли ми била молитвеница у дан туге моје страшнога Твога испитивања"*[11].

Као што смо видели, гроб Данила II се налази у северозападном делу цркве, испод архитектонске конструкције која у овом делу има нижи свод у односу на сводове у подужној и попречној основи грађевине (сл. 1)[12]. Даница Поповић је приметила да простор са својим монументалним луком, отвореним према јужној страни цркве, подсећа на неку врсту дубоког аркосолијума[13]. Аркосолијум је обично плитко удубљење у зиду или лук који формира аркада накнадно причвршћена на зид и која наткриљује саркофаг или гробну плочу. Његова употреба у фунерарне сврхе јавља се још од касноантичких и ранохришћанских времена[14]. Овај

[11] Мирковић (прев.), *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, с. 280.

[12] Подужни лук и свод су нижи него на јужној страни, види: М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Пећка патријаршија* (Нови Сад, 2014), с. 112; Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", с. 330, н. 14; Чанак–Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, с. 37. Северозападно одељење је од остатка цркве накнадно одвојено, тако да је издвојено од кретања у цркви: Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, с. 84.

[13] Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", с. 330. Види такође *Манастир Пећка патријаршија*, с. 116.

[14] J. Kollwitz, "Arcosolium" – In: *Reallexikon für Antike und Christentum*, I (Stuttgrat, 1950), 643–645; J. Deér, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily* (Cambridge, Mass., 1959), p. 27. P. Binski, *Medieval Death: Ritual and Representation* (Ithaca, NY, 1996), 71–77, 82.

Слика 6. Саркофаг архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, мермер, XIV век (фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org)

облик сепулкралне архитектуре биће у употреби и у Византији, посебно у рановизантијском периоду[15], а поновну популарност је стекао у позновизантијском градитељству, где се јавља у већем броју примера, нарочито у доба Палеолога у Цариграду[16]. Распрострањеност аркосолијума у Србији запажа се у периоду од половине XIV века до половине XV века, иако постоји и један ранији пример из XIII века[17]. На популарност овог вида фунерарне архитектуре у средњовековној Србији, која је најчешће коришћена за обележавање гробова истакнутих личности, највероватније су утицали

[15] У Цариграду се за један од најранијих примера аркосолијума сматрају они из Цркве Свете Еуфемије из шестог века: R. Naumann, H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken* [Istanbuler Forschungen 25], (Berlin, 1966), 49–53. Види такође Brooks, *Commemoration of the Dead*, 5–12.

[16] Д. Поповић, „Надгробни споменик архиепископа Саве II из цркве Св. Апостола у Пећкој Патријаршији" – *Зборник за ликовне уметности* 21 (1985), 71–90; С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура* (Београд – Приштина, 1988), 142–143.

[17] Најранији сачувани аркосолијум у Србији потиче из XIII века и налази се уз северни зид спољне припрате Богородичине цркве у Студеници. Претпоставља се да је припадао краљу Радославу: С. Мандић, „Два прилога о фрескама студеничке спољне припрате, Слика смрти једног монаха"– *Зборник ликовних уметности* 2 (1966), 96–102. Најновија истраживања нису потврдила да остаци скелета припадају краљу Радославу: Б. Кнежевић „Аркосолији у Хиландару и у српским средњовековним манастирима"– У: В. Корać (уред.), *Осам векова Хиландара, Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура* (Београд, 2000), 595–609, 603–604; В.Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле" – *Зборник радова Византолошког института* 11 (1968), 99–127. О аркосолијумима у српским црквама средњег века види Ј. Максимовић, „Камени Надгробни споменици. Прилог проучавању надгробних споменика у средњовековној Србији" – *Зборник музеја уметности примењене* 19–20 (1975/76), 7–17, 7–8, нап. 1; Поповић, „Надгробни споменик архиепископа Саве II", 77–80; Ћурчић, *Грачаница*, с. 143, нап. 14–17, 155; Д. Поповић, „Сахране и гробови у средњем веку"– У: Г. Суботић (уред.), *Манастир Хиландар* (Београд, 1998), 205–214, 211–214; Кнежевић „Аркосолији у Хиландару", 595–609: са старијом литературом.

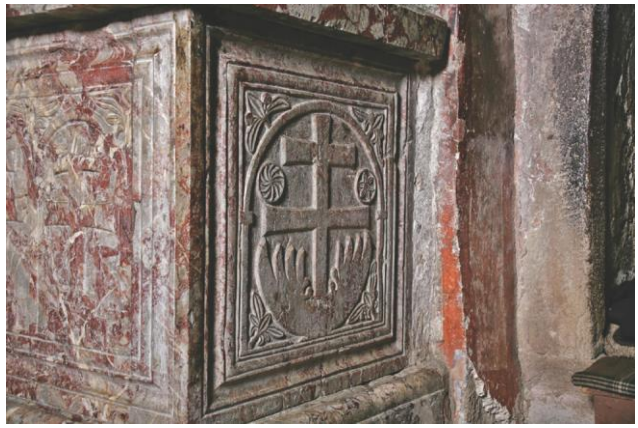

Слика 7. Расцветали крст, детаљ, саркофаг архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, мермер, XIV век
(фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org)

примери из Цариграда[18].

Посматрањем архитектонског склопа над гробом архиепископа Данила долази се до закључка да он никако не прати модел уобичајеног аркосолијума. Најсличнији пример у српској фунерарној архитектури представља конструкција над гробом архиепископа Саве II (1263–1271) у цркви Светих апостола у Пећи[19], која одступа од уобичајене конструкције аркосолијума. Наиме, на основу преосталих фрагмената који се налазе уз гроб, хипотетички је реконструисан архитектонски оквир и утврђено је да је постојала нека врста свода или псеудокиворијума, који се једним делом ослањао на два осмоугаона стуба са два осмоугаона капитела, док се другим делом поклапао са положајем данашњег лука аркосолијума[20].

У контексту засведене конструције треба посматрати и архитектонски оквир Даниловог гроба као неку врсту псеудокиворијума или балдахина. То се нарочито очитава када се размишља о симболичком значењу оваквих простора. Уопштено говорећи, киворијум има форму балдахина или куполе која се ослања обично на два, четири или шест стубова[21]. Он може имати форму слободностојећег киворијума, где стубови придржавају горњу конструкцију, и тзв. псеудокиворијума прислоњеног уза зид, чији свод придржавају два но-

[18] Поповић, „Надгробни споменик архиепископа Саве II“, с. 77, Ћурчић, *Грачаница*, с. 143.

[19] Поповић, „Надгробни споменик архиепископа Саве II“, 71–90. Гробницу је обновио у XVII веку патријарх Пајсије, када је и насликана фреска: Ђурић, Ћирковић, Корać, *Пећка патријаршија*, 115, 296.

[20] Поповић, „Надгробни споменик архиепископа Саве II“, с. 80.

[21] О киворијуму види, T. Klauser, "Ciborium" – In: *Reallexikon für Antike und Christentum*, III (Stuttgart, 1955), 68–86. Најкомплетнију анализу киворијума у Византији дала је у свом раду Јелена Богдановић, J. Bogdanović, *Canopies the Framing of Sacred Space in the Byzantine Ecclesiastical Tradition*, PhD Diss., Princeton University (Princeton, NJ, 2008).

сача[22]. Конструкције овог типа у виду балдахина или лука преузете су из античке уметности и коришћене су како у Византији тако и на Западу[23]. Представљале су најчешће обележја посебног или светог места и из тог разлога су постављане изнад престола, гробова, олтара, реликвијара, крстионица и др.[24]

Слика 8. Хетимасија, детаљ поклопца, саркофаг архиепископа Данила II, црква Богородице Одигитрије, Пећка патријаршија, мермер, XIV век
(фотографија: BLAGO Fund, www.srpskoblago.org)

До IV века н.е. поједини пагански гробови су били уоквирени извесном архитектонском целином у облику едикуле или балдахина[25]. Купола или свод као структура над гробовима постаје широко распрострањен и врло препознатљив елемент над гробовима светитеља и мученика од IV века н.е.[26] На ово је највероватније утицала архитектонска структура тетрапилона, која је коришћена у римској цивилној архитектури и која је имала тријумфални карактер[27]. Таква врста архитектонског обележја се јавља над

[22] Овакав облик најраније се јавља на ниши са два предња стуба која је служила као крстионица у ранохришћанској кући-цркви у Дура Европосу, Сирија из 254 г.н.е.: Bogdanović, *Canopies*, 67–68, Поповић, „Надгробни споменик архиепископа Саве II", с. 81.

[23] За примере у Византији види Bogdanović, *Canopies*, посебно каталог, 356–577. За примере на западу и њихов развој види Deér, *The Dynastic Porphyry Tombs*, 27–41; M.T. Smith, *The 'Ciborium' in Christian Architecture at Rome 300–600 AD*, PhD Diss., New York University (New York, 1968), а за опсежнију, новију, библиографију видети Bogdanović, *Canopies*, 1, нап. 2.

[24] Јелена Богдановић је дала детаљно објашњење појма киворијум, који је кроз историју и изворе имао различите форме и тумачења, често у зависности од контекста и функције објекта: Bogdanović, *Canopies*, 1–41.

[25] J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (Ithaca, NY, 1996), 125–130; Bogdanović, *Canopies*, 119–120.

[26] Smith, *The 'Ciborium'*, p. 11; S. Ćurčić, "Late Byzantine Loca Sancta? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi" – In: S. Ćurčić, D. Mouriki (eds.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire* (Princeton, NJ, 1989), 252–261, Bogdanović, *Canopies*, 119–129.

[27] Bogdanović, *Canopies*, 129–135.

ранохришћанским светитељским гробовима, као шо је случај са конструкцијом тетрапилона над гробом јеванђелисте Јована у Ефесу (300. г.) или нешто касније над мартиријумом подигнутим над пренетим моштима Светог Вавиле Антиохијског (237–253) из четвртог века[28]. Свакако најпознатији примери су слободностојеће едикуле подигнуте над гробом Св. Петра у Риму (319/20–333) и изнад Христовог гроба у Јерусалиму (325/6–335)[29]. Управо у ово време, као што смо видели у случају Светог Вавиле, преношене су мошти светитеља и мученика, и смештане на часну трпезу или испод ње[30]. Како је часна трпеза сматрана синонимом за Христов гроб, с реликвијама светитеља она постаје место не само жртве и васкрсења Христовог већ и тријумфа његових следбеника[31]. Самим тим, балдахин или киворијум који наткриљује часну трпезу у византијским црквама, као и гробове, постаје симболичан свети простор небеске сфере, али и еквивалент за вечни живот после васкрсења[32].

Можда је обједињујуће значење и симболику балдахина најбоље описао Герман, цариградски патријарх, у својим коментарима рекавши:

> *Киворион је уместо места где је разапет Христос, јер је близу било место и подножје где је погребен али је он постављен у Цркви тако да би се укратко показало Распеће, Погреб (Гроб) и Васкрсење Христово.*

---

28 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* [The Pelican History of Art, 4th edn. revised by R. Krautheimer and S. Ćurčić], (Harmondsworth, Middlesex, 1986), 35–36; Bogdanović, *Canopies*, p. 129.

29 A. Grabar, *Martyrium* (London, 1972), 29–43, 141–152, chs. 4 and 5. Откривањем гробнице Исуса Христа од стране царице Јелене у 326 г.н.е. и изградњом едикуле над њом од стране цара Константина Великог, формиран је модел идеалног хришћанског гроб: Smith, *The 'Ciborium'*, 32–48; R. Osterhout, "Loca Sancta and the Architecture Responses to Pilgrimage"– In: R. Osterhout (ed.), *Blessing of Pilgrimage* (Urbana and Chicago, 1990), 109–124; M. Biddle, *The Tomb of Christ* (Gloucestershire, 1999); S. MacCormac, "Loca Sancta: The Organization of Sacred Topography in Late Antiquity"– In: R. Osterhout (ed.), *Blessing of Pilgrimage*, 7–40, 28; M. Evangelatou, "The Holy Sepulcher and Iconophile Arguments on Relics in the Ninth-Century Byzantine Psalters"– In: A. Lidov (ed.), *Eastern Christian Relics* (Moscow, 2003),181–204; Bogdanović, *Canopies*, 145–184.

30 Lj. Milanović, *The Politics of Translatio: the Visual Representation of the Translation of Relics in the Early Christian and Medieval Period, The Case of St. Stephen*, PhD Diss., Rutgers University (New Brunswick, NJ, 2011), 12–36, 16.

31 Св. Герман Цариградски је у свом тумачењу литургије за олтар или часну трпезу рекао да одговара Светом гробу Христовом: Св. Герман Цариградски, „Тумачење свете литургије. Историја Цркве и мистично созерцање" – У: А. Јефтић (прев., уред.), *Св. Герман Цариградски и Николај Андидски, Тумачење свете литургије* (Београд, 2008), 13–34, 15; Bogdanović, *Canopies*, p. 128.

32 Балдахин је препознат као основни архитектонски и онтолошки конструктивни елемент у византијској цркви, који показује како архитектонски оквир у византијској традицији може да симболички али и физички трансформише простор и створи границу световног и светог, земаљског и небеског: Bogdanović, *Canopies*, p. 12.

А одговара и Ковчегу завета Господњег, по којем се назива Светиња над светињама и Светилиште Његово, на којем је заповедио Бог да буду два изрезана *Херувима са сваке стране јер Кив је кивот (ковчег), а Оурион је просветљење Божије или светлост Божија*[33].

Киворијум или балдахин на овај начин постаје препознатљив елемент у византијској уметности означавајући свето место, било да је то Свети гроб, Престо Господњи, или сама часна трпеза.

Најбоља потврда за то је сцена Литургије која је насликана на источном зиду североисточног дела припрате цркве манастира Дечани око 1350[34]. На сцени су, уместо архијереја који обављају литургију пред Агнецом на часној трпези, приказани Св. Василије Велики (329–379) и Св. Јован Златоусти (347–407) као творци литургије. Оно што је интересантно на овој сцени јесте да је часна трпеза представљена као Христов гроб. На олтару је приказан Христ у зрелом добу, како лежи мртав, с тканином преко тела, периозомом, која сугерише да је управо скинут са крста[35]. Изнад Христовог тела се налази киворијум постављен на четири стуба са капителима. Поред уобичајених литургијских конотација, сцена очигледно представља сахрану и гроб Христов алудирајући на вишеструко значење балдахина и амбивалентност часне трпезе и Христовог гроба[36]. Цела сцена је, не случајно, смештена непосредно поред саркофага властелина, највероватније Ђурђа Остоуша Пећпала, који се налази уз северни зид припрате[37].

Управо у овој симболици балдахина или свода треба тражити разлог за то што је Данило II сместио свој гроб испод специфично одабраног архитектонског оквира. Иако по форми не одражава пример киворијума у пуном смислу те речи, његова полуобличаста засвођеност и специфичност места свакако одражавају посебну намеру и жељу ктитора. Данилову жељу за спасењем и веру у васкрсење потврђују не само архитектонски склоп гробнице већ и одабрана иконографија сликане декорације, као и рељефне скулптуре саркофага.

---

[33] Св. Герман Цариградски, „Тумачење свете литургије“, с. 15.

[34] Иако део припрате који није физички одвојен од ње, овај простор се сматра капелом посвећеном Св. Ђорђу: Б. Поповић, „Програм живописа у капели Пећпала“ – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Зидно сликарство манастира Дечани. Грађа и студије* (Београд, 1995), 452–453.

[35] Поповић, „Програм живописа“, 453.

[36] Ćurčić, “Late Byzantine Loca Sancta?”, 256–257.

[37] Д. Поповић, „Средњовековни надгробни споменици у Дечанима“ – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Дечани и византијска уметност средином XIV века* (Београд, 1989), с. 232.

О сликарству над гробом Данила II интензивно је писано уз детаљну анализу сцена и њихово шире тумачење, па ћемо овом приликом само нагласити сцене експлицитно сотериолошког карактера[38]. Кроз представљање сцена Неопалиме купине и Шатора сведочанства, Данило је хтео да укаже на пут спасења кроз Христово оваплоћење[39]. Од самог почетка хришћанске егзегезе догађаји описани у Старом завету су често тумачени као префигурација онога што је требало да буде испуњено Христовим доласком. Библијска типологија је нашла примену у црквеној поезији састављеној у част Богородице, која велича њену улогу у Божанској икономији спасења кроз инкарнацију Логоса[40]. Тако ће апсолутна истина оваплоћења Логоса, ирационалним освећењем материје и њеног дубоког значаја за спасење човека, наћи манифестацију у лику Богородице[41]. Григорије Ниски (335–394) у свом спису о животу Мојсија тумачи чудо грма који гори али не сагорева као симболику Богородичиног рођења[42]. Неопалима купина је, поред многих тумачења у патристичкој егзегези, прихваћена као симбол спасења али и васкрсења, уз посебну алузију на Богородицу као инструмент оваплоћења и њену посредничку улогу у икономији спасења[43]. Зато се у ликовној уметности, као што је случај и у Пећи, најчешће у грму осликава лик Богородице. На сцени у Пећи је са леве стране представљен Мојсије како се обраћа анђелу који се налази изнад Неопалиме купине, зеленог жбуна који тиња у пламену с попрсјем Богородице у ставу оранте (сл. 2). Св. Јован Златоусти говорећи у свом тумачењу Прве посланице Св. Павла Коринћанима о Христовом васкрсењу и телу које је три дана провело у гробу, подвлачи симболику Неопалиме

38 Види напомену 5.

39 М. Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II" – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба*, 391–408.

40 Роман Мелод, Јован Дамаскин, Андреј Критски, Козма Мајумски су између осталих прослављали Богородицу кроз црквену поезију: H. Tsironis, "The Mother of God in the Iconoclastic Controversy"– In: M. Vassilaki (ed.), *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art* (Milano, 2000), 27–39. Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 399.

41 Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", с. 332.

42 J. Daniélou (introd., trad.), *Grégoire de Nysse*, *La Vie de Moïse ou Traité de la perfection en matière de vertu* (Paris, 1955), p. 57.

43 О значењу представе Неопалиме купине види D. Mouriki, *The Octateuch Miniatures of the Byzantine Manuscripts of Cosmas Indicopleustes*, PhD Diss., Princeton University (Princeton, NJ, 1970), 51–62; S. Der Nersessian, "Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion" – In: P.A. Underwood (ed.), *The Kariye Djami* 4 (Princeton, NJ, 1975), 336–338; Гавриловић, *Зидно сликарство*, 293–294; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство* (Београд – Приштина, 1988), с. 146; Б. Тодић, „Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи"– У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба*, 361–375, 370.

купине речима: *„Као Грм у пустињи који иако је горео није сагорео, тако је и тело умрло али га смрт није победила"*[44].

На следећој сцени на своду изнад гроба представљен је Шатор сведочанства у облику три шестоугаоне куполе (сл. 3). У унутрашњости Шатора види се трпеза са чије леве и десне стране стоје Мојсије и Арон. На трпези се налази посуда у облику амфоре са ликом Богородице. У префигурацији Богородице као Шатора сведочанства или Скиније, она је слављена као духовни ковчег који садржи инкарнирани Логос, Ковчег завета, при чему се идентификује и са свим утварима које су биле део светиње над светињама[45]. Повезаност префигурација Богородице са Божанском икономијом спасења, али и пророчким тумачењем Шатора (Ис. 38:18) као Небеског Јерусалима, као праслике *Sukkota*, вечног почивалишта праведних[46], манифестује се тако што се у уметности приказује углавном на местима резервисаним за фунералну употребу, у припратама или посебним капелама[47]. Пример за то налазимо у цркви Богородице Перивлепте у Охриду, где је у припрати насликан један од најстаријих развијених програма који приказују префигурације Богородице, повезане, вероватно, са гробом племића Остоје Рајаковића уз западни зид северозападног дела припрате[48]. Обе сцене у Пећи су

---

[44] *In epist. I ad Cor*. Hom. XXXVIII, PG 61, 325. За енглески превод види St. John Chrysostom, *The homilies of S. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the First Epistle of St. Paul the Apostle to the Corinthians*, vol. 5 (Oxford, 1839), p. 535. Превод на српски са енглеског, аутор.

[45] Мирјана Татић-Ђурић је изнела претпоставку да је под утицајем Данила ова сцена уведена као префигурација Богородице први пут у српском средњовековном сликарству у Грачаници, а затим у Пећи и Дечанима: Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", 396–397. О пореклу и развоју теме види Mouriki, *The Octateuch Miniatures*, 92–101; М. Гligоријевић-Максимовић, „Скинија у Дечанима. Порекло и развој иконографске теме" – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Дечани и византијска уметност средином XIV века* (Београд, 1989), 319–224; Гавриловић, *Зидно сликарство,* 294–296.

[46] Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 397

[47] Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 397. О фунерарној употреби нартекса у Византији и српском средњем веку види S. Ćурčић, "The Twin–Domed Narthex in Paleologan Architecture" – *Зборник радова Византолошког института* 13 (1971), 313–323; N.B. Teteriatnikov, "Burial Places in Cappadocian Churches" – *The Greek Orthodox Theological Review* 29/2 (1984), 141–157; S. Tomenković, "Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XIe – première moitié du XIIIe s.)"– *Byzantion* 58/1 (1988), 140–154; V. Milanović, *Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa u pripratama srpskih sredjovekovnih crkava*, MA теза, Univerzitet u Beogradu (Beograd, 2000); Lj. Milanović, "On the Threshold of Certainty: the Incredulity of Thomas in the Narthex of the Katholikon of the Hosios Loukas Monastery" – *Зборник радова Византолошког института* 50 (2014), 367–388: са опширнијом литературом.

[48] В.Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, 90, 221, сл. 85; Кнежевић „Аркосолији у Хиландару", 607–608.

смештене у свод изнад гроба, који симболички упућује на балдахин и кореспондира са тумачењем Теофана, никејског митрополита, који је описао Богородицу као Врата неба[49].

Заокупљеност Данила II вечним животом после смрти, али и искупљењем у садашњем, најбоље илуструје сцена која је добила централно место над гробом, на северном зиду, где је насликана представа Богородице како храни сиромашне посредством Христа детета – Питателница сирим и нишчим (сл. 4)[50]. На представи је Богородица са малим Христом на трону, који је смештен са леве стране под балдахином, док им са десне прилазе сири и ништи које треба нахранити. Ова сцена је ретка у српском средњовековном сликарству[51]. Типолошки је повезана са сценама које представљају старозаветног Месију, а овде је Христ онај који ће *нахранити* свет[52]. Христос који храни гладне уз помоћ Богородице има есхатолошку симболику. Христ је извор светлости; он је тај који је победио смрт. Евхаристичка симболика сцене огледа се кроз тајну причешћа, где верни кроз евхаристичке дарове постају сједињени са Христом, извором живота. Црквена поезија обично описује Богородицу као ону која је нахранила гладне и као ону која је родила Христа, *духовну храну*[53]. У свим ликовним представама Богородица је та која носи корпу са храном – симбол Христове жртве. Она је посредник у коме је *храна живота* донета за спас човечанства[54].

Посредничка улога Богородице као инструмента спасења била је наглашена представом Богородице Халакопратијске или Заступнице људског рода изнад саркофага на западном зиду испод сводног лука (сл. 5). Иконографски тип представља обично целу фигуру Богородице или само попрсје из профила са рукама подигнутим у знак молитве према сегменту

---

[49] M. Jugie (ed), *Theophanes Nicaenus, Sermo in sanctissimam Deiparam: Textum graecum cum interpretatione latina, introductione et criticis animadversionibus* (Rome, 1935), p. 65, како је цитирано код Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 400.

[50] Н. Давидовић, „Представа Богородице са Христом 'Крмитељем' у Богородици Љевишкој у Призрену" – *Старине Косова и Метохије*, I (1961), 85–91; Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 403; Гавриловић, *Зидно сликарство*, 291–292.

[51] Најранији пример у српском средњовековном сликарству је из Богородице Љевишке. Није у потпуности развијен иконографски, јер је представљена само Богородица која држи кошару пуну хране са Христом у крилу: Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка* (Београд, 1988), 77–78. Гавриловић, *Зидно сликарство*, 291–292.

[52] О Христолошким одредницама које су додељене Богородици види Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 403.

[53] Давидовић, „Представа Богородице", с. 88.

[54] Данило II је вероватно био инспирисан Псалмом 145:15, 145:22,26 када је одлучио да опише Богородицу и Христа који храни сиромашне: Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", с. 404; Давидовић, „Представа Богородице", с. 88.

неба из кјег провирује рука Божја. Овај тип Богородице је повезан са манастиром Халкопратерија у Цариграду[55]. Као заступница, у вези је са есхатолошком темом на Деизису у којој је молитва усмерена ка Христу за спасење људског рода у часу Страшног суда[56].

Концепт идеје спасења и васкрсења изнад гроба Данила II наглашен је присуством сцена Христових јављања после васкрсења. Сцене из овог циклуса обично су у српском средњовековном сликарству представљене у олтарском простору[57]. У цркви Богородице Одигитрије у Пећи циклус почиње од необичног места, на северној страни изнад лука који одваја простор гроба од западног травеја наоса. Изнад гроба, као што смо видели, на јужној страни зида северозападног травеја, представљене су три сцене из циклуса, осликане у континуитету[58]. Како сцене Христовог јављања после васкрсења указују на реалност самог васкрснућа и наде у вечни живот, постаје јасно зашто је Данило одабрао да овај циклус почне изнад његовог гроба. Док сцена сусрета са мироносицама представља прву потврду Христовог физичког васкрснућа, трећа сцена из овог циклуса са представом Петра испред празног Христовог гроба указује на тријумфалну Христову победу над смрћу и потврђује да се само вером и надом у реалност васкрснућа постиже спасење[59].

---

55 C. Baltoyanni, "The Mother of God in Portable Icons"– In: M. Vassilaki (ed.), *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art* (Milano, 2000), 139–155, 147–149. За примере у српској средњовековној уметности види Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", с. 332; Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", 401–402; М. Татић-Ђурић, „Икона Богородице знамења" – *Зборник за ликовне уметности* 13 (1977), 3–23; М. Татић-Ђурић, „Стеатитска иконица из Куршумлије" – *Зборник за ликовне уметности* 2 (1966), 65–83; Гавриловић, *Зидно сликарство*, 292–293.

56 Н.П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, II (С.–Петербургъ, 1914), 294–315.

57 Сцене из циклуса Христових јављања после васкрснућа су засноване на опису из четири канонска јеванђеља и Прве посланице Павла Коринћанима. О раном развоју циклуса у византији види P. Konis, *From the Resurrection to the Ascension: Christ's Post–Resurrection Appearances in Byzantine Art, 3rd–12th Century*, PhD Diss., The University of Birmingham (Birmingham, 2008). О циклусу у доба Палеолога и српском средњовековном сликарству види G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l' Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos* (Paris, 1960; репринт издања из 1916. г.), 53–55, 517–554; Поповић, „Програм живописа", 77–97, 82; Б. Тодић, *Српско зидно сликарство у доба краља Милутина*, 140–146; N. Zarras, "The Iconographical Cycle of the Eothina Gospel Pericopes in Churches from the Reign of King Milutin"– *Зограф* 31 (2006–2007), 9–113; N. Zarras, *Ho eikonographikos kyklos tōn Ēōthinōn Euangeliōn stēn Palaiologia : mnēmeiakē zōgraphikē tōn Valkaniōn* (Thessaloniki, 2011); Lj. Milanović, "Illuminating Touch: Post–Resurrection Scenes on the Diptych from the Hilandar Monastery" У: Б. Миљковић, Д. Ијелебџић (уред.), *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ. Зборник у част Мирјане Живојиновић* (Београд, 2015), 189–203.

58 Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", с. 334.

59 Исто, с. 334; Гавриловић, *Зидно сликарство*, 228–231, 240.

Осим тога, концепт васкрсења и наде у вечни живот јасно је наглашен и у рељефној декорацији самог саркофага (сл. 6)[60]. Традиционално, још од ранохришћанских времена, саркофази су украшавани флоралним мотивима и мотивима процветалог крста, означавајући симболично рајске вртове[61]. Крст је симбол који повезује небо и земљу, и кроз њега Христ показује своју улогу у спасењу. Ликовни приказ крста и гроба једног поред другог, као и иконографски елементи распећа и васкрсења, били су могући захваљујући светом сећању и удруживању ова два догађаја у једном објекту, у Светом гробу. Веза с Небеским Јерусалимом је приказана и посредством аркада на саркофагу, које симболизују небеско станиште[62]. На овај начин је створена паралела између лука на саркофагу, који симболише небо, и свода изнад гроба. Приказивањем Хетимасије са инструментима за мучење испод аркаде наглашена је веза између Страшног суда и Небеског двора (сл. 8)[63]. Докази за то се налазе у псалму 103 (Пс. 103:19): „*Господ на небесима постави пријесто свој, и царство његово свијем влада*". Цела композиција декорације саркофага јасно даје поруку о вери у васкрсење и спасење у Царству небеском.

Архиепископ Данило II је био изузетно теолошки и књижевно образован. Његов литерарни рад обилује сотериолошким темама[64]. Посебно је био наклоњен Богородици, у којој је нашао најбољи начин сједињавања људског и Божанског[65]. Он ју је посматрао као велику заступницу како људског рода у целини, тако и његову у тренутку страшног суда. Своју

---

[60] Више о скулптуре декорација на саркофагу у византијској уметности види O. Feld, "Mittelbyzantinische Sarkophage" – *Römishe Quartalschrift fur christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 65/3–4 (1970), 158–184. Постоји мишљење да је програм скулптуре на саркофагу настао под утицајем исихазма, духовног покрета који је био широко распрострањен на Светој Гори: М. Васић, Жича и Лазарица (Београд, 1928), 219–230; Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", 339–341.

[61] Једини приказ цветања крста, у скулптури у српској уметности, осим на саркофагу Данила II, јесте онај на саркофагу архиепископа Никодима у цркви Светог Димитрија у Пећи: Д. Филиповић, „Саркофаг архиепископа Никодима у цркви св. Димитрија у Патријаршији" – *Зборник за ликовне уметности* 19 (1983), 75–94; Више о расцветалом крсту у византијској уметности види D. Talbot Rice, "The Leaved Cross" – *Byzantinoslavica* 11 (1950), 68–81.

[62] Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", 339–341. О Небеском Јерусалиму види B. Kühnel, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem* (Freiburg, 1987).

[63] Поповић, „Гроб архиепископа Данила II", 339–341. Више о Хетимасији и њеном значењу види Љ. Мановић, *Представе Хетимасије у српском сликарству средњег века*, дипломски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду (Београд, 2000), 4–25.

[64] М. Калезић, „Архиепископ Данило II и питање његова припадања исихазму" – У: В.Ј. Ђурић (уред.), *Архиепископ Данило II и његово доба*, 117–129.

[65] Татић-Ђурић, „Богородица у делу архиепископа Данила II", 402–403.

љубав према Богородици кроз молитву за њено заступништво исказао је кроз подизање цркве посвећене Богородици Одигитрији, у којој је одредио северозападни део за свој гроб. Заокупљеност питањима васкрсења, спасења и вечног живота Данило је преточио у посебно осмишљени простор око гроба. Цео простор, од архитектонског оквира преко одабира тема сликане декорације до рељефних украса на саркофагу уобличен је да кореспондира са његовом идејом спасења и Царства небеског.

У српској средњовековној уметности јединствена, фунерарна целина око гроба архиепископа Данила II није представљала само последње уточиште ктитора већ је свим поклоницима овог места јасно указивала на пут спасења и вечног живота. Заједно са архитектонским простором и декорацијом саме цркве чини посебно осмишљену целину која тек треба да добије своје право тумачење.

III
КНИЖОВНИ КОНТАКТИ

Искра Христова-Шомова

Житието на св. Климент Охридски от Димитър Хоматиан и неговият средновековен славянски превод в контекста на охридските и балканските културни традиции

Краткото Климентово житие е открито през XIX в. от Виктор Григорович[1] и оттогава има няколко публикации[2]. Най-добри за научни цели са двете критични издания, направени през 1966 г. от Иван Дуйчев[3] и Александър Милев[4] по пет негови преписа. За съжаление липсват сведения за състава на всеки от ръкописите. За един от тях се знае, че е сборник с избрани жития, т. е. панегирик. За други два по косвени данни може да се съди, че са минеи, в които е функционирало като проложно четиво и вероятно е написано именно с такава цел от Димитър Хоматиан въз основа на Пространното житие и на някои други извори. Наистина стандартните проложни четива са значително по-кратки, но за голям и важен празник могат да се използват и по-обширни текстове. А св. Климент се чества като най-големия и важния светец за Охрид. Това Житие е охридски текст, написан с функционално предназначение за двата охридски празника – 27 юли и 25 ноември.

Впрочем Пространното житие на св. Климент от Теофилакт Български също е функционирало като проложно четиво – като такова то е поместено във ватопедския препис от XIV в., открит от К. Нихоритис[5], и в старопечат-

[1] Григорович разказва как е намерил житието в църквата „Св. Богородица Перивлепта" („Св. Климент") в Охрид: „На вопрос есть ли книги в церкви одни отвечали нет, другие да, а добрый мой вожатый нашел средства отпереть ветхий шкаф, наполненный рукописями и убедил поискать других на хорах и в алтаре. В числе рукописей нашел я неизвестное ученым житие св. Климента, писанное на пергамене": В. Григорович, *Очерк путешествия по европейской Турции* (Москва, 1877; фототипно издание: София, 1978), с. 99.

[2] Първата публикация принадлежи на Григорович: В. Григорович, „Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах Европейской Турции" – *Журнал Министерства народного просвещения* 53/2 (1847), 1–28.

[3] И. Дуйчев, „Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан" – В: *Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му* (София, 1966), 161–172.

[4] А. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки* (София, 1966).

[5] К. Нихоритис, „Неизвестни преписи от Службата и от Пространното житие на Климент Охридски" – В: *Кирило-Методиевски студии*, т. 3 (София, 1990), 66–71, ил. 1–67;

ното мосхополско издание от 1742 г. За разлика от Пространното житие, за което не е известно да има старобългарски превод, Краткото житие има средновековен превод, запазен в два преписа: в Стружкия миней от първата четвърт на XV в.[6], поместено като проложно четиво (вж. фиг. 1), и в Стишен пролог от XVI в., ръкопис № 47 от Зографския манастир[7]. Както се вижда, в славянска среда то също функционира като проложно четиво. Тези два преписа, запазени като по чудо, са малка част от една дълга и богата традиция, оцелели, за да може да се повдигне поне краят на завесата пред миналото и да се надникне във вековете на тържествено честване на нашия първоучител. Преписът в Стружкия миней е публикуван от Георги Баласчев с успореден гръцки текст[8], зографският препис е издаден от Йордан Иванов също с паралелен гръцки текст[9], а критично издание на двата е направено от Иван Дуйчев, успоредно с изданието на гръцкия текст[10]. И двата преписа са писани с безюсов правопис с някои сръбски черти, но със следи от български юсов извод, така че този старобългарски превод на гръцки текст, запазен в преписи със сръбски правопис, е едно съвсем балканско явление. Но преди да е балкански, той е преди всичко охридски. Въпреки интереса към всяка творба, свързана със св. Климент, старобългарският превод на неговото Житие досега не е анализиран, като изключим някои бележки по превода от Дуйчев и Милев, а също и от Нихоритис в цитираните публикации. Тук ще продължа техните наблюдения над старобългарския превод на Житието.

Най-напред ще отбележа, че някои особености в езика показват, че Житието и химнографската част от Службата в Стружкия миней, в чийто състав то е поместено, са преведени по едно и също време и от един и същ преводач (или преводачи). И в двете лексемата σοφός и производните от нея се предават последователно с прѣмѫдръ и производните от нея, прѣмоудре за σοφέ, прѣм□дрова (с. 39а)[11] за ἐσοφίσατο; и в двете последователно ζωή

К. Нихоритис, *Атонска книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори* [Кирило-Методиевски студии 7], (София, 1990), 195–216.

[6] Ръкопис от НБКМ № 542. Два листа от него погрешно са подвързани в ръкопис НБКМ № 541. Вж. за него Б. Цонев, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, т. 2 (София, 1923), 62–64.

[7] Вж. за него Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора* (София, 1994), с. 49.

[8] Г. Баласчев, *Климент, епископ славянски и службата му по стар славянски превод с една част гръцки паралелен текст и едно факсимиле* (София, 1898).

[9] Й. Иванов, *Български старини из Македония* (София, 1931), 314–321.

[10] Дуйчев, „*Краткото Климентово житие*".

[11] По-нататък примерите от Житието са дадени според Стружкия миней, освен ако не е посочено изрично, че са по Зографския пролог. Пагинацията на службата в Стружкия миней не е по листове, а по страници.

се превежда с ж□вотъ, βίος – с ж□т□□, а ж□□нь не се използва; и в двете се употребява третолично притежателно местоимение еговъ: пр□шь□ше кь єговоу храм□ (с. 38б, икос) за гр. προσελθόντες τῷ τούτου τεμένει; докон□ □□ егова ж□вота паст□р□но пасты □хь (с. 41а, Житие) за гр. μέχρι τέλους ἐκείνου ζωῆς ποιμαντικῶς διεξάγειν αὐτούς[12]. Тази последна особеност свидетелства за превод, направен вероятно не по-рано от XIV в. В Житието освен това се открива още едно третолично притежателно местоимение – тоговъ, което е типично българско: □ вса сьврьшаа тогово повѣленое (41а) за гр. πᾶν ἐκπεραίνειν ἦν ἕτοιμος τὸ προστατττόμενον. Друга българска особеност е употребата на местоимението тъ като анафорично в косвени падежи. То се среща и разширено с частицата -□□: w-т-ого□ы є□ыка (с. 40б) за гр. παρὰ τοῦ ἔθνος. Добавянето на протетично в пред начално ѫ също свидетелства за български произход: в□□ы, воу□ы от вѫ□□, а то от ѫ□□ за десмоῦ, десмά: □ю□есм□ по прѣложен□а в□ □ы □ сь в□сацемы □сцелен□м□ прославлае□ прославльшаго его г□а (41б) за гр.

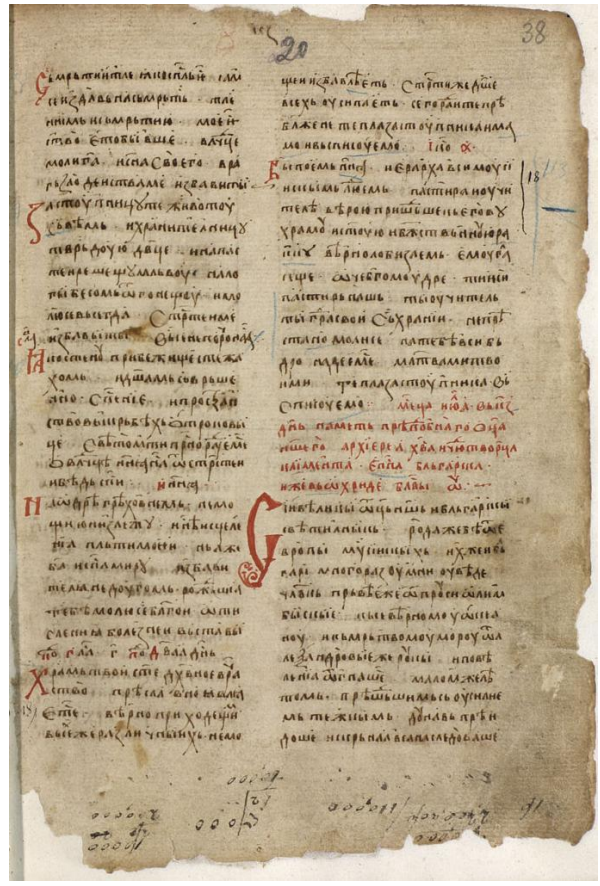

Фиг. 1. Началото на Житието на св. Климент в Стружкия миней (*НБКМ* 542) от първата четвърт на XV в., с. 38.

θαύμασι μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τοῦ δεσμοῦ καὶ ταῖς καθ᾽ἑκάστην ᾠδαῖσι δοξάζων τὸν δοξάζοντα αὐτὸν κύριον•

[12] Гръцкият текст на Житието при този и всички следващи примери се цитира по Милев, *Гръцките жития*.

В текста на Житието, както и в цялата Служба, прави впечатление силното разколебаване на падежната система. На редица места окончанията са поставени съвсем произволно, без да се спазва управлението на глаголите и на предлозите и без съгласуване. Например вь л□х□доне гр□ау □л□р□□ь□комоу, където гр□ау □л□р□□ь□комоу е в дателен падеж без съгласуване с предходната дума и с управлението на предлога въ; прьвы ц□рь наре□е се бльгаромь□ □ ж□т□ю □хь сътворы. Тук ж□т□□ е пряко допълнение и би трябвало да е във винителен падеж, но е в дателен.

Понякога се използват лични форми срещу гръцки причастия: в□са наследоваше (с. 38б) превежда *πάντα κληρωσαμένων*, на мястото на гръцкото причастие има имперфект; любосластнаа оувѣдаеть по□ела (с. 39б) за *φιληδόνους ἀπομαραινόμενος ὁρμάς*, на мястото на причастието има сегашно време; мольб□н□е □ състав□л□н□е смес□ ре□□ (с. 41б) за *ἐξιτηρίους καὶ συντακτηρίους συγκερασάμενος λόγους*, на мястото на причастието има аорист. Тези особености показват влияние на говоримия език, в който разпадането на падежната система е напреднало, а деятелните причастия са излезли от употреба.

Преводът на Житието не е формален и буквален, не се робува на гръцкия словоред, който често се променя според старобългарските норми – напр. в израза *τὸν ἄρχοντα δὲ τούτων Βορίσην τῷ τῆς παλιγγενεσίας ἀνακαινίσας λουτρῷ* думата *λουτρῷ* 'къпалня' е след глагола в дистантна позиция спрямо пояснението *παλιγγενεσίας*, а в превода двете са едно до друго, като вместо родителен падеж е използвано притежателно прилагателно: кне□а жа (sic!) □□ бор□ша□ пакыбыте□скою бан□ю□ wбновы.

Съпоставката на славянския превод на Службата и Житието с гръцкия им текст показва, че преводачът е владеел отлично гръцки, много е вероятно да е бил двуезичен. При многозначните гръцки думи обикновено е подбрано това значение, което най-точно отговаря на контекста. Например в Хоматиановия канон в изречението *ἡ μνήμη σου ὅσιε πατέρων καλλονή, φαιδρύνει τὴν πόλιν σου ὡς κόσμος εὐηπρεπὴς* думата *κόσμος* е преведена не с м□ръ, каквото е обичайното съответствие, а с оукрашен□е, според значението ѝ в този контекст : паметь твоа прѣпо□б□не□ wц□емь доброта просвѣщаеть гр□а тво□ □ко оукрашен□е бл□голѣпно. В Покайния канон намираме израза *βαπτιζόμενον κύμασι*, в който глаголът *βαπτίζω* е употребен в първичното си значение 'потапям', откъдето идва и вторичното му значение 'кръщавам', което е най-разпространено в християнската литература. Преводачът оба- че вярно е разбрал израза и го е превел с давѣщаго се вльнамы, избрал е глагола дав□т□ сѧ като най-изразителен, затова вместо страдателно при- частие, както е в гръцки, е използвал деятелно[13].

[13] К. Нихоритис също обръща внимание на този превод, като смята, че преводачът

Много добър е контекстовият превод на σωζομένας със стоеще (40б-2) в прочутия израз за стълбовете с надписи: стльп□□е каменїе вь кефал□ны □□ в□дет□□ □ до с□хь лѣть стоеще (с. 40а-б) за гр. στήλας δὲ λιθίνας ἐν τῇ Κεφαληνίᾳ ἔστιν ἰδεῖν ἄχρι καὶ εἰς τόδε χρόνου σωζομένας – *в Главиница могат да се видят каменни стълбове, запазени и досега*. Преводачът не е превел буквално глагола σώζω със съпаст□, а е използвал друг глагол, който в този контекст е негов синоним, и е запазил значението на израза. По-нататък обаче преводът не е толкова сполучлив. Изречението продължава така: ἐν αἷς γράμματα ἐγκεκόλαπται, τὴν εἰς Χριστὸν παρὰ τοῦ ἔθνους προσέλευσιν καὶ οἰκείωσιν σημειούμενα. Значението е: *на които е издълбан надпис, съобщаващ за преминаването и приобщаването на този народ към Христа*. Преводът е вь н□□же словѣса на□рьтан□на □же вь х□а w-т-ого□ы є□ыка про□схож□енїе □ сво□ство □наменоують. Думата προσέλευσιν, производна от глагола προσέρχομαι, който означава ‘пристъпвам, присъединявам се’, е преведена с про□схожден□□, а οἰκείωσις, което в случая значи ‘приобщаване’, е преведено със сво□ство. Така целият израз е станал неясен.

Не е съвсем точен и преводът на израза Ἐπεὶ δὲ ὁ Κύριλλος μὲν ὁ θεοπέσιος εἰς τὸν ἀμείνονα βίον μεθίσταται, τὴν ἀποστολικὴν διακονίαν καὶ τὴν τοῦ πιστευθέντος ταλάντου ἐπίδοσιν γνήριμον Ἀδριανῷ καταστήσας: *Когато божественият Кирил се представи за по-добър живот, след като извести Андриан за апостолската си служба и увеличаването на поверения му талант*. Преводът е понеже ку□ль оубо бжт□вьны□ вь бол□ ж□т□е прѣставы се□ апл□кою сл□□б□ □ вѣровнаго талан□та подан□емь□ вѣдома ан□др□ана□ поставы. Причастието πιστευθέντος от глагола πιστεύω, който означава ‘вярвам’, но и ‘доверявам, поверявам’, е преведено с вѣровнъ. Това прилагателно е много рядко, регистрирано е в Пандектите на Антиох, но с друго значение – в израза вѣровьн□е та□н□, *тайните на вярата*[14]. По-нататък съществителното ἐπίδοσις е преведено с подан□□, но тук не е избрано подходящото съответствие. Гръцката дума означава ‘приношение’, но и ‘добавка, увеличение’, и в случая е използвана именно в това значение. С този превод обаче текстът не е безсмислен, а смисълът му е донякъде променен: вместо *увеличаването на поверения му талант* е казано *с отдаването на таланта на вярата*. С тези примери не искам да омаловажа работата на преводача, защото при сложното образно изразяване и многозначността на гръцките думи е много трудно винаги да

се е отклонил донякъде от оригинала, но преводът му е сполучлив: Нихоритис, *Атонска*

Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен книжовна традиция, с. 261.

[14] Примерът е отбелязан в речника на Срезневски: И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1. (Санкт Петербург, 1893) [Репринт (Москва, 1989)], с. 492.

се подбере най-подходящият синоним и понякога е възможно изразът да се преосмисли. Несполуките му са резултат не от слабо владеене на гръцки, а от липса на подходящи славянски съответствия, които в редица случаи той сам е трябвало да съставя.

Някои префигирани думи са калкирани и така са се получили неологизми, конструирани от преводача. Неологизъм е например прилагателното нерасѫжденьнъ в израза любовь же нерасѫженнаа и смѣрение нелицемѣрно (с. 39б, Житие) за гр. *ἀγάπη δὲ ἀδιάκριτος καὶ ταπεινώσει ἀνυπόκριτος*. Значението е *безусловна, безпристрастна (неосъждаща) любов и нелицемерно смирение.* В гръцкия текст има игрословие с повторение на корена κριτ-, което не е възпроизведено в славянския превод, но все пак се е получила паралелна конструкция с подобно звучене. Преводачът е калкирал гръцката дума, която има общо значение 'неразделен, смесен', а в конкретния случай като определение за любовта означава *безусловна* или *безпристрастна* (както е в превода на Милев), т.е. *неосъждаща,* любов, коя- то не отсъжда кой какъв е и не прави разлика между тези, които са обича- ни. Преводът не е съвсем ясен, но преводачът не е разполагал с нищо по- добро и е разчитал на прозрачния морфемен състав, който да насочи към значението на прилагателното. Вероятно това прилагателно е съставено от преводача, то не е регистрирано в речниците на Срезневски[15], на Микло- шич[16] и в SJS[17], но е включено в СДРЯ (нерасѫженьнъ) с подобно значение въз основа на пример от Пандектите на Никон Черногорец[18], където също превежда *ἀδιάκριτος*. Освен това в превода на Ареопагитиките от Исай Серски, завършен през 1371 г., съществителното *ἀδιακρισία* се превежда с нерасоуждение[19]. Вероятно този начин на превод на лексемите от основа *ἀδιακριτ-* е бил възприет от балканските книжовници.

Наречието прѫсхожденьно също е калка, конструирана от преводача, с него е предадено гръцкото *διεξοδικῶς*, което означава 'от начало до край, пространно'. То е употребено в IV част, където Хоматиан разказва накратко за гоненията срещу Кирило-Методиевите ученици, като се позовава на

---

15 Срезневский, *Материалы для словаря*.

16 F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum* (Vindobonae, 1865).

17 *Slovník jazyka staroslověnského*, 4 vols. (Praha, 1958–1997).

18 *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 5 (Москва, 2005), с. 352.

19 S. Fahl, J. Harney, D. Fahl, *Das Corpus des Dionysios Areiopagites in der slavischen Übersetzung von Starec Isaija (14. Jahrhundert)*, Bd. 4.3: Indices. Unter Mitarbeit von I.V. Christov, G. Sturm, K. Schaper [Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 59 (55, 4.3)], (Freiburg i. Br., 2012), с. 1659.

Пространното, т.е. Теофилактовото житие на светеца, и се вижда, че го е ползвал за съставянето на своето. Гръцкият израз е ἡ κατὰ αὐτοῦ διεξοδικῶς ἱστορία διέξεισιν, преведен с □коже wны□ п□санїе про□схож□ен□но кажеть (с. 39б). Тази дума също *липсва* в речниците на Срезневски, на Миклошич и в SJS, не е регистрирана и в СДРЯ. Може би читателите не са разбирали точното значение на израза, но все пак за тях е ставало ясно, че има писание, където се разказва за ранните години на светеца.

В славянския текст има и етимологични фигури, които *липсват* в гръцкия текст и изглежда са търсени целенасочено от преводача. Ето един пример: нь моле се мольб□но едва оумол□ его за ἀλλὰ ἱκετεύων καὶ ποτνιώμενος μόλις κατεδυσώπησε.

В превода се откриват още няколко редки думи. Една от тях е по□ѧло, която е отбелязана само в речника на Миклошич с единствен пример и със значение initium, т.е. 'начало'[20]. В Житието думата е употребена при превода на израза φιληδόνους ἀπομαραινόμενος ὁρμάς – *като подтискаше сладострастните желания*. Преводът е любосластнаа оувѣдаеть по□ела (с. 39б). Тук по□ѧло превежда ὁρμή, което означава 'порив, нагон, стремеж', но би могло да се разбира и като 'начало, даденост', така че преводът е много добър.

Друга рядка дума, която *липсва* в речниците, е □вѣрен□□. Тя превежда θηριωδία, 'дивотия', 'грубост'. Употребена е в пасаж, в който се говори за българите и техния нрав: понеже бльгарьскы є□ыкь□ не вь□ просвѣт□ се крьщен□емь□ □ □вѣренїе □мѣхоу вар□вар□ское□ б□год□ховн□н□м□ сво□м□ □□ен□м□ вьсехь кь б□гора□оум□ю просвѣт□ □ н□равь некрот□кы□ вь бл□гы прѣлож□ wбра□ (с. 40б). Гръцкият израз е θηριωδίαν εἶχε βαρβαρικήν – *имаха варварска дива- щина*. Да се надяваме, че този благ образ все още надделява над некроткия нрав и варварската дивотия на българския народ.

Има и една дума, която, доколкото ми е известно, не е регистрирана никъде другаде в средновековни паметници, но не е калка. Това е ж□тьца, която превежда гръцката дума σειρά. В Стружкия миней и в Зографския пролог изразът е един и същ, но думата ж□тьца е записана по различни начини. В Зографския пролог четем: родною же ж□тцею бы□ абїе прѣпо□бнїи с□ м□жь w

□рѣва же матерна по самоу□л□ □□брань бы□[21], а в Стружкия миней: родоною же т□ц□ею б□ы абые прѣпо□бны сїи моужь w □рѣва же матер□на□ по само□л□□ □□□брань б□ы б□вы за гр. τὴν μὲν οὖν τοῦ γένους σειρὰν ἐντεῦθεν ὁ ὅσιος εἶλεν ἀνήρ, ἐκ κοιλίας

δὲ μητρικῆς κατὰ τὸν Σαμουὴλ ἐκλελεγμένος ὢν τῷ θεῷ. Значението е: *с родствена връзка* (или *с пъпната си връв*) *този преподобен мъж беше избран още от май-*

[20] Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, p. 653.

[21] Цит. по Иванов, *Български старини*, с. 317.

чината си утроба, подобно на Самуил. В Пролога текстът е написан точно, но в Стружкия миней прилагателното е сгрешено (родоною вм. родною), а първите две букви от съществителното са написани надредно. Гръцката дума σειρά означава 'нишка', 'връзка'. Очевидно такова е значението и на ж□тьца, т.е. това е думата *жица*. В речниците не се дава ясна етимология на тази дума, като се предполага, че може би е свързана с *жила*[22]. В действителност изглежда, че първичният облик на думата е именно ж□тьца, т.е. тя е производна от ж□т□ и означава 'жизнена връзка, нишка, която свързва с живота', а може би и 'пъпна връв', така че в случая е употребена в точното си значение.

Тъй като този превод може да бъде оценен само в своя книжовен и културен контекст, ще се спра на ръкописите, в които той се пази. Зографският пролог е представител на търновския превод на Стишния пролог, но в него има добавени типично охридски четива[23]. Интересно е това, че за въвеждащи стихове пред Житието е използван акростихът на Хоматиановия канон на първи глас: Кл□мента □ът□ паст□рь бльгарьскїⷪ □же добрѣ оупась х□во стадо прѣ□де къ желаемому (*л*. 281б). Именно въз основа на този начален стих Йордан Иванов установява авторството на Димитър Хоматиан.

Стружкият миней е много интересен ръкопис преди всичко със Службата на св. Климент, като част от която е поместено Житието. Това е изключително богата служба по Йерусалимския устав, предназначена за най-значителен празник. Тя има триделен състав (малка вечерня, велика вечерня и утреня). На малката вечерня са поместени 11 стихири, чийто гръцки оригинал не е открит досега и е напълно възможно някои от тях да не са преводни, а да са оригинални старобългарски. Отбелязано е, че великата вечерня е дело на архиепископ Григорий Български. На утренята има четири канона. Първият канон е от Димитър Хоматиан на първи глас със следното указание: с□ же канѡ□ □твореніе ку□ дїм□трїа ар□хїепп□а□ прьвые
□стїанїе □ в□се блъгар□е є́м□же краегранесїе сїцево кл□мента □т□ паст□рь бльгарьскы д□м□трїе (с. 32а). На гръцки акростихът е: Κλήμεντα τιμῶ, ποιμενάρχης Βουλγάρων, Δημήτριος[24]. Вижда се, че на двете места – в Стружкия миней и в Зографския пролог, преводът на акростиха е един и същ. Логично е най-напред акростихът да е преведен като указание към Службата, затова можем да предположим, че в Пролога Житието е взето от Миней.

Вторият канон е от Теофилакт Български на осми глас със следното указание: канѡ□ др□□ творен□е ку□□ ѳеѡф□лак□та ар□хїепп□а бльгарьскаго є́м□же

---

[22] *Български етимологичен речник*, т. 1 (София, 1971), с. 549; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2 (Москва, 1986), 57–58.

[23] Освен Хоматиановото житие в него е и единственият препис на по-ранното житие

Искра Христова-Шомова, *Житието на св. Климент Охридски*
на св. Наум, вж. Иванов, *Български старини*, с. 305.

[24] Текстът на акростиха се цитира по Баласчев, *Климент, епископ славянски*, с. 10.

краегранесїе сїцево: кл□мен□т□ вѣл□ка слава вь пѣ□не□ лю□□□на пою (с. 32б). На гръцки акростихът гласи: Κλήμεντος μέγα κῦδος ἐν ᾄσμασιν ἔξοχα μέλπω[25]. Третият канон е молебен към Богородица. След великото славословие е поместен молебен канон към св. Климент от Димитър Хоматиан с указание: Каноњ □же вь с□тыхь оц□а нше□о кл□мен□та: Охр□□скаго поющ□ се вь скрьб□ѣ
□ вь пѣ□алехь□ □ вь немощехь□ □ вь молбахь:□ Твореніе прѣwсвѣщен□наго□ архїеп□па прьвые □оуст□анїє □ все бльгарїє ку□ д□м□трїа хомат□ана оу□енїка□ ку□ θеwф□лак□та□ ар□хїеп□па бльгар□скаа□ □же сьтворы протлькь новы□ тетраєу□л□ю □ апл□оу. (с. 46б-47а). И този канон има акростих: Μέλος στεναγμοῦ Κλήμεντι, Δημήτριοῦ τοῦ Βουλγαρίας[26].

Понеже част от песнопенията нямат открит гръцки оригинал, не е ясно точно от какъв източник е направен преводът, но е много вероятно да са ползвани няколко гръцки източника, а също и по-стари славянски служби. Като се постави Службата в контекста на запазената гръцка химнографска традиция за св. Климент, прави впечатление изключителното богатство от стихири. От четирите запазени ръкописа и старопечатното издание са известни над 50 стихири за него. Това говори за дълга традиция, при която всеки автор на канон е писал и съответен брой стихири за празника, а при по-късното разпространение книжовниците са съставяли нова служба по свой вкус, като са подбирали кои стихири да включат. Такова изобилие от стихири има само при най-големите християнски празници.

Ръкописът, в който е включена тази служба, е новоизводен Празничен миней. За съжаление от него са останали само 47 листа, а при това от сведенията, които дава Баласчев, изглежда, че става дума за по-голям ръкопис[27]. В тази малка част са запазени частично или пълно служби за няколко големи празника от 29 юни до 6 август. Съставът на службите е много разнороден. Някои от тях са триделни, други са двуделни, в някои има проложни четива, в някои има паримии, в някои са добавени евангелски и апостолски четива. Рядко може да се срещне новоизводен Миней с такова разнородно съдържание. Това говори за използвани различни източници за съставянето на ръкописа.

---

[25] Текстът на акростиха е цитиран по старопечатното московско издание: Κλήμης, *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος* (Ἐν Μοσχοπόλει, 1742), с. 9.

[26] Цитиран по Κλήμης, *Ἀκολουθία*, с. 45.

[27] Г. Баласчев пише: „*Славянската служба я намерих в Струга в дома на моя приятел г. Александър Чакъров, син на Г. Чакъров. Тя се помества в един крупен ръкопис на книга, дето се намират службите на почти всичките по-видни светии през цялата година. ... Начало няма ръкописът и изглежда като че ли са откъснати 38 листа и от края липсват само четири. Тъй повреден ръкописът не ни се дава възможност да знаем от кого, къде и в кое време е бил тоя ръкопис преписван*“ (Баласчев, *Климент, епископ славянски*, с. LXXVII).

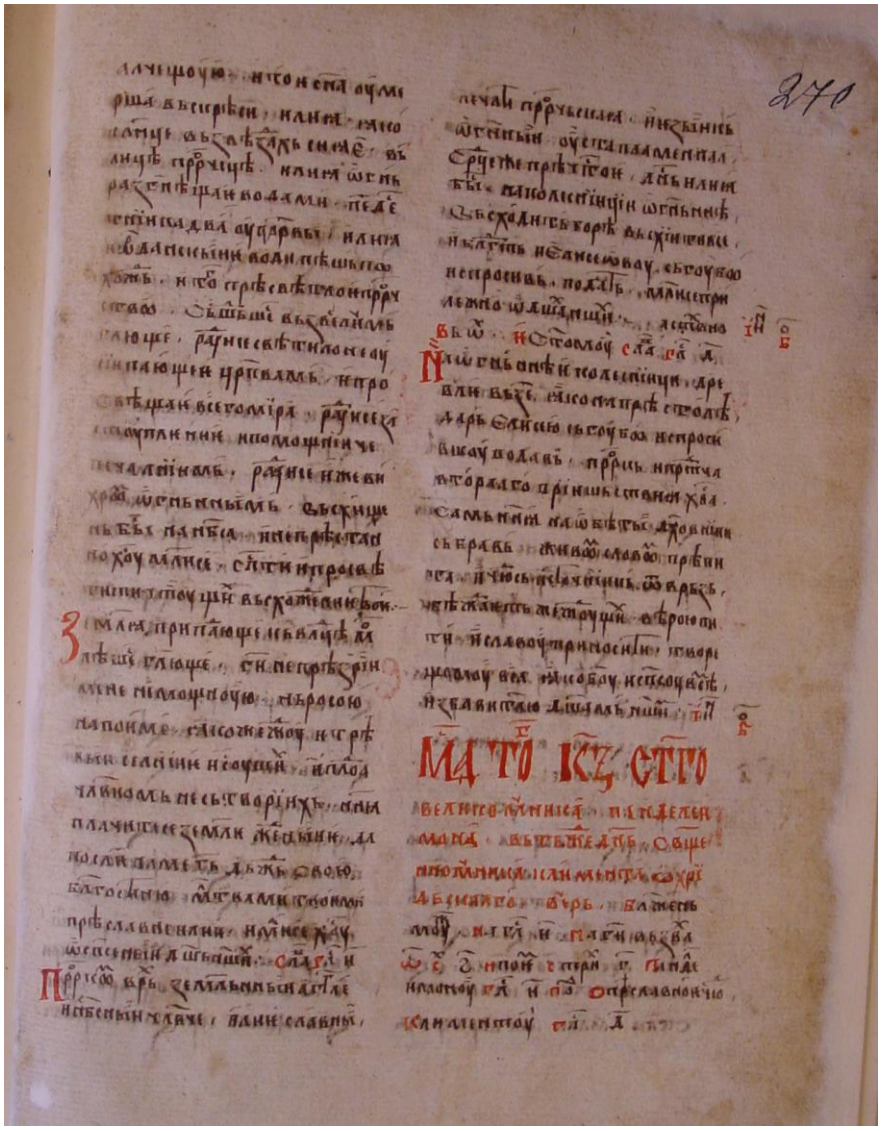

Фиг. 2. Началото на Службата за св. Климент Охридски в Охридския миней (*НБКМ* 122) от 1435 г., *л.* 270а.

Но Стружкият миней не трябва да бъде разглеждан извън контекста на други ръкописи от същия книжовен център. Като става дума за книжовната среда, трябва да се отбележи, че освен тази преводна служба, която е триделна и съдържа четири канона, има още една старобългарска Служба на св. Климент, която е оригинална и е запазена също в единствен препис. Тя е много по-кратка от преводната: двуделна (състои се от вечерня и утре-

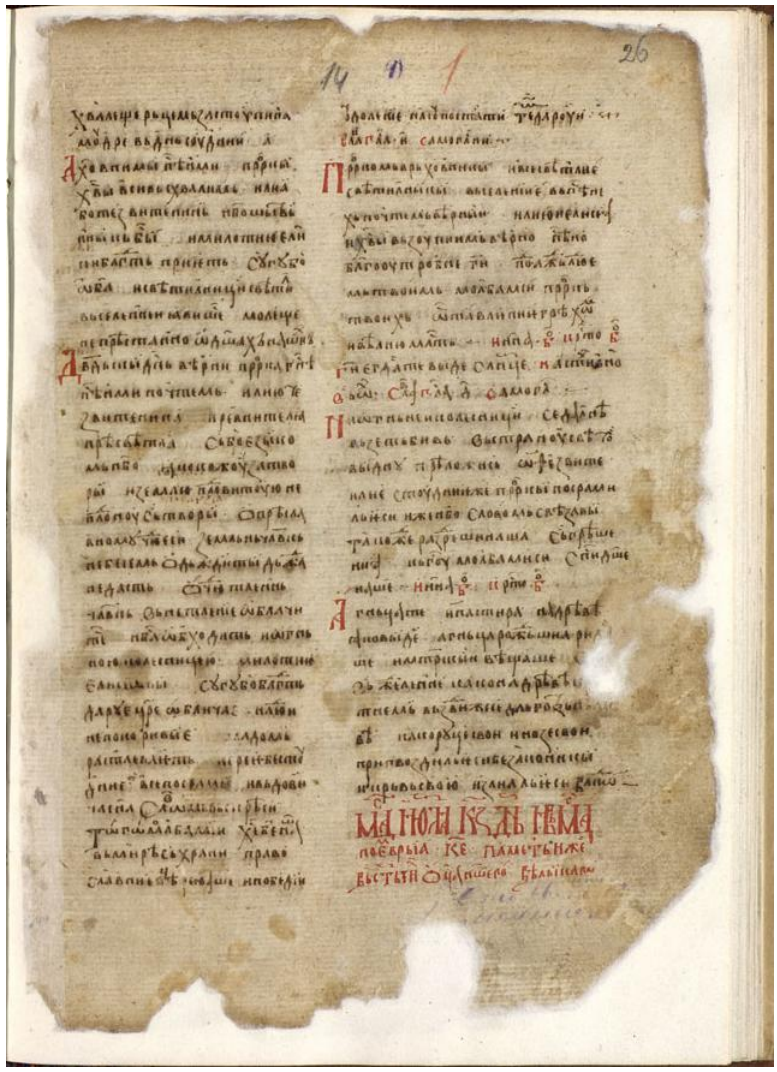

Фиг. 3. Началото на Службата за св. Климент Охридски в Стружкия миней (*НБКМ* 542) от първата четвърт на XV в., с. 26.

ня), само с три стихири на вечернята, на утренята има само един канон от неизвестен автор без акростих. Ръкописът е Охридският миней от 1435 г. и също се пази в НБКМ (№ 122)[28]. Това е забележителен паметник, съхранил в себе си историята на старобългарската химнография от първите ѝ крачки до реформата за въвеждане на Йерусалимския устав. В него се намира и

[28] Вж. Б. Цонев, *Опис на славянските ръкописи и старопечатните книги на Народната библиотека в София* (София, 1910), с. 89.

един от четирите известни преписа на Общите служби от Климент Охридски[29]. Той е новоизводен за първото полугодие и староизводен за второто. Съпоставката на някои негови служби от второто полугодие със служби в други минеи показва, че по отношение на текста и на състава той винаги съвпада с най-архаичните източници и в него се пазят най-ранните преводи на песнопенията и най-ранните състави на службите[30]. Той принадлежи към една фамилия от ръкописи, запазили първите старобългарски преводи на химнографски творби, които не са променени според вторичната редакция, проведена в Преслав по времето на цар Петър.

Тези две служби отбелязват два етапа от честването на св. Климент – началния от X в., с кратка служба, съставена от три стихири и един канон, и по-късен от XIV–XV в., с разгърната триделна служба с над 30 стихири, четири канона и житие. Тези два етапа обаче са запазени в два ръкописа, които са връстници и са създадени приблизително по едно и също време в един и същ книжовен център, а може би дори в един и същ скрипторий, сред един и същ кръг от книжовници. По оформление двата ръкописа също са много подобни: писани са в две колони, с по 31–32 реда на страница, с червени инициали в началото на всяко песнопение, изнесени в полето, с голям брой курсивни елементи (вж. образци от тях на фиг. 2 и фиг. 3). Има голяма близост в начертанията на буквите, в лигатурите и особено в един рядък начин на изписване на буквата д. В правописно отношение също си приличат и споделят общи особености, които не са типични за всички безюсови ръкописи: и за двата е характерно удвояването на и, записвано като ии, ыи или їи, запазеното епентетично л, затвърдяването на съгласните.

Охридският и Стружкият миней отразяват характерната особеност на Охридския книжовен център, където старите традиции се пазят и възпроизвеждат, а към книжовното наследство се добавят все нови и нови творби. В Охрид съжителстват в хармония ново със старо, гръцко с българско и със сръбско, в него щастливо се осъществяват думите на апостола: *Няма разлика между юдеин и елин, защото един и същ е Господ на всички, богат за всички, които го призовават* (Рим 10:12), които можем да парафразираме така: Няма разлика между българин, сърбин и елин, защото един е св. Климент, закрилник на всички, които го почитат.

---

[29] Вж. Б. Ангелов, „Климент Охридски – автор на общи служби“ – В: *Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник* (София, 1968), 237–259; Г. Попов, „Химнографското творчество на Климент Охридски – открития и проблеми“ – В: К. Станчев, Г. Попов, *Климент Охридски. Живот и творчество* (София, 1988), 112–156.

[30] Вж. И. Христова-Шомова, „Акатистът на Пресвета Богородица в службата за Благовещение“ – *Старобългарска литература* 51 (2015), 54–74.

Лора Тасева

Античността в българския и сръбския превод на календарните стихове на Христофор Митиленски

Проекциите на Античността върху културата на *Slavia orthodoxa* могат да се търсят в различни посоки: от философските корени на ранното християнство до заимствани образи, похвати или форми в изкуството и литературата[1]. Общото във всички случаи е, че контактът на православните славяни с античните традиции не е директен, а минава през византийско посредничество. Такъв е случаят и с античните реалии и мотиви в календарните стихове, които са предмет на тази статия[2]. Техен автор е Христофор Митиленски (ок. 1000–1050 г.)[3]. За биографията му се съди предимно от заглавията и текстовете на неговите творби. Според тях той е заемал важни административни постове – πατρίκιος, ἀνθύπατος, ὑπογραφεὺς τοῦ βασιλέως, κριτὴς τῆς Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν. За негово родно място се приема Константинопол, защото в своя метрически календар под дата 9 май поетът го назовава свой роден град[4]. Въз основа на тези факти може да се предположи, че Христофор Митиленски е школуван по стандартите на светската византийска образованост, която включва доста познания за Античността[5]. Затова тя закономерно присъства под различни

---

[1] По-обхватни изследвания по темата и съответно литература вж. у Д. Петканова, Приемственост и развитие (София, 1992), 139–176; *Д.* Буланин, *Античные традиции в древнерусской литературе XI–XV вв.* [Slavistische beiträge 278], (München, 1991).

[2] За календарните стихове изобщо вж. J. Darrouzès, "Les calendariers byzantins en vers" – *Revue des études byzantines*, 16 (1958), 57–84; Ἀ.Δ. Κομίνη, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ ἐπιγραμματοποιός* (Ἀθήναι, 1966), а по-конкретно за тези на Христофор Митиленски вж. E. Kurz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios* (Leipzig, 1903), III–XXV; E. Follieri, "Il calendario giambico di Cristoforo die Mitilene" – *Analecta bollandiana* 77 (1959), 245–303; Ἀ.Δ. Κομίνη, *Τὸ βυζαντινὸν*, 151–152; E. Follieri, *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo*, I. *Introduzione, testo e traduzione*, II. *Commentario e indici* (Bruxelles, 1980).

[3] Kurz, *Die Gedichte*, III–IV; Κομίνη, *Τὸ βυζαντινὸν*, 151–152; *E. Follieri*, "Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica" – *Зборник радова Византолошког института* 8/2 (1964), 133–148; без автор, "Χριστοφόρος ὁ Μυτιληναῖος" – In: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 12 (Ἀθήναι, 1967), col. 364.

[4] Kurz, *Die Gedichte*, p. III. Още подробности у C. de Stefani, "Notes on Christophoros of Mitylene and Konstantinos Stilbes" – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 58 (2008), 45–52.

[5] Тук не е необходимо да се доказва мястото на познанията за Античността във византийската „образователна програма", но все пак ще посоча като отправна точка по темата

форми в творчеството му. Нейните прояви в разглеждания поетичен цикъл могат да се видят в няколко посоки. От една страна, в самата поетическа форма на календарните стихове – дванайсетостъпни двустишия и тристишия в ямб. Те са характерни за особено популярния в Античността жанр на епиграмата[6], която остава живо и продуктивно наследство във византийската книжнина[7]. От друга страна, Христофор Митиленски изгражда своите стихове с помощта на поетически похвати, въведени и утвърдени още в класическата епоха[8]. От трета страна, внушението за подвига на светците се постига чрез образност, намираща се в тясна връзка с античната култура. Освен игрословията с имената на светците, при които често се правят паралели с митологически персонажи или обекти, Христофор Митиленски нерядко използва метафори на антични реалии или развива директни митологически алюзии[9].

Всичко това поставя славянските преводачи в доста трудна ситуация, защото обикновено те са получили манастирско, а не светско образование, и в повечето случаи са изучавали гръцкия език не в някоя константинополска школа, а в светогорски или друг манастир. Как и доколко те са се справили с предизвикателството Античност при превода на календарните двустишия, ще се опитам да покажа в тази статия, като се съсредоточа върху

книгата на H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. 1.: *Philosophie, Rhetorik, Epistolographie, Geschichtsschreibung, Geographie;* Bd. 2. : *Philologie, Profandichtung, Musik, Mathematik und Astronomie, Naturwissenschaften, Medizin, Kriegswissenschaft, Rechtsliteratur* (München, 1978). По-специално внимание заслужава разделът "Rhetorische Praxis" в първия том, където в частта "Progymnasmata und andere Übungsreden" са посочени множество примери за използване на митологични образи, мотиви и алюзии (Hunger, *Die hochsprachliche*, Bd. 1, 92–120). Срв. също обобщения по темата у Н. Кочев, *Античната литературна традиция и византийските автори* (София, 1982), 10–12, 25; Буланин, *Античные традиции*, 24-25, 266-270; В. Велинова, „Византийският екфразис и рецепцията му в българската средновековна литература" – В: А. Милтенова (съст.), *Сребърният век: нови открития* (София, 2016), с. 212.

[6] Най-ранните епиграми, запазени като надписи върху предмети, са датирани към XIII в. пр.н.е. и се смятат за първите паметници на поетическото изкуство. От V в. пр.н.е. те се разпространяват и в ръкописи: вж. Г. Петков, *Стишният пролог в старата българска, сръбска и руска литература. Археография, текстология и издание на проложни стихове* (Пловдив, 2000), 72–76.

[7] След елинистическата епоха, когато популярността на жанра намалява, неговият потенциал бива преоткрит през IV–V в. от някои църковни отци като Григорий Богослов (ок. 330 – ок. 390 г.). С тази поетична форма свързват имената си такива видни представители на византийската литература като Теодор Студит (759–826), поетесата Касия (XI в.), Йоан Мавропус (XI в.), Христофор Митиленски, Теофилакт Охридски (XI в.), Михаил Псел (XI в.). Теодор Продром (XII в.) и др.: вж. по-подробно у Κομίνη, *Το βυζαντινόν*, 103–192.

[8] Петков, *Стишният пролог*, 69–70, 83–88.

[9] Споменаване в този смисъл относно творчеството на Христофор Митиленски вж. у Кочев, *Античната*, 23, 176.

последния от споменатите аспекти – образността. Рецепцията на метриката и поетиката на оригинала, които също са изява на класическите гръцки традиции, заслужават отделно изследване.

Широкото разпространение на календарните стихове на Христофор Митиленски се дължи главно на факта, че през XII в. те биват инкорпорирани в т.нар. Петров синаксар (пред съответните агиографски текстове) и така стават неразделна част от Маврикиевата (стишна) редакция на византийския синаксар[10]. Тя има важна роля в църковната практика по Йерусалимския устав[11] и затова именно като нейна съставна част двустишията достигат до балканските славяни вероятно през първата половина на XIV в. заедно с потока от други новопреведени богослужебни комплекти. В славистичната научна традиция книгата е известна под названието Стишен пролог. Днес са познати два нейни пълни превода – български и сръбски[12]. Преобладаващото мнение за българския превод, наричан още Търновска редакция, е, че е възникнал в столичния книжовен център или в манастирите около него[13], но има и мнения за атонски произход[14]. Локализацията на сръбския превод също е неуточнена, но, доколкото може да се съди по оскъдните свидетели, той няма връзка със Света гора[15]. Двата превода не се радват на еднакъв интерес. Поради авторитета на търновската книжнина българският е многократно по-разпространен, с много по-богата текстова традиция и много по-голямо книжовно значение от сръбския, който остава изолиран. Следствие от тази научна ситуация е и фактът, че досега предимно

---

[10] Д. Богдановић, „Две редакције стиховног пролога у рукописној збирици манастира Дечана" – В: *Упоредна истраживања*, т. 1 (Београд, 1976), 37–38.

[11] За тяхната популярност косвено свидетелства фактът, че нерядко някои от тях стоят при изображенията на съответните светци в църковния храм. Пример за това са изписаните на гръцки двустишия в първия живописен слой от манастира Трескавец, датиран към XIV в. и свързван с дейността на солунски майстори. Вж. М. Гligоријевић-Максимовић, „Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу" – *Зборник радова Византолошког института* 42 (2005), 77–171, по-конкретно 88–117.

[12] А.И. Яцимирский, *Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам* [Известия ОРЯС 21/1], (Петроград, 1916); А.И. Яцимирский, *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*, т. 1: *Вена – Берлин – Дрезден – Лейпциг – Мюнхен – Прага – Любляна* [*Сборник ОРЯС* 98], (Петроград, 1921); П. Симић, „Структура и редакције словенских минеја" – *Богословље* 18/1–2 (1974), 74–108; Богдановић, „Две редакције"; Ст. Кожухаров, „Старобългарски проложни стихове" – В: *Литературна история*, т. 1 (София, 1977), 44–56.

[13] К. Иванова, „Пролог" – В: Д. Петканова (ред.), *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник* (София, 1992), 372–373; Петков, *Стишният пролог*, с. 6.

[14] М. Йовчева, Л. Тасева, „Атонска книжовна реформа" – В: А. Милтенова (съст.), *История на българската средновековна литература* (София, 2008), с. 514.

[15] Срв. Богдановић, „Две редакције", 59, 61–63; Петков, *Стишният пролог*, с. 47.

стиховете от българския превод са били обект на научен интерес и че само те са анализирани частично от гледна точка на избрания в тази статия ракурс. В студия за преводаческото изкуство в стиховете, съхранени във Великите чети минеи на митрополит Макарий (т.е. от българския превод), *Л.* Скоморохова Вентурини дава редица примери за неправилен превод на думи, отнасящи се до класическото наследство: ἡ μοῦσα 'муза' – богатьство, τρίπους 'триножник' – ра□оумъ и троеобра□ованна, Πυθία 'жрицата в храма на Аполон' – свѣта и др.[16] Още грешки освен споменатите са изтъкнати в предговора към изданието на същите стихове от италиански научен екип в раздела *Riferimenti alla tradizione ellenica*, напр. думата κότινος 'дива маслина' е пропусната, а κόχλος 'мида с червен цвят, използвана за багрене' е предадена контекстуално чрез □рьвлена[17].

В следващото изложение ще разгледам съпоставително преводаческите решения в българския и сръбския превод на Стишния пролог по отношение на някои образи и реалии в стиховете на Христофор Митиленски, свързани с античното културно наследство. Материалът е почерпан от двустишията за месеците от март до юни, като за целите на изследването бяха използвани следните извори:

– за гръцкия текст основен източник е антологията на С. Евстратиадис[18], а разночетенията, маркирани със сигла *Cr*, са по изданието на *Л.* Креши, *Л.* Скоморохова-Вентурини и А. Делпонте[19];

– за българския превод основен източник е българският препис *Зограф 80* от 1345–1360 г.[20] (използва се по изданието на Петков[21]); отразяват се също разночетенията по *НБС Рс. 94* от 1360-70 г.[22], а също така и по Великите чети минеи на митрополит Макарий (нататък *ВМЧ*) – съответно за март и май по *Успенския препис* (*ГИМ Син 992*) от 40-те години на XVI в.,

---

[16] Л. Скоморохова-Вентурини, „Двустишия Стишного Пролога" – *Труды отдела древнерусской литературы* 53 (2003), 465–466.

[17] L.R. Cresci, L. Skomorochova Venturini, *I versetti del Prolog stišnoj. Traduzione slava dei distici dei monostici di Cristoforo di Mitilene, vol. 1. Mesi: settembre, ottobre, novembre 1–25, dicembre, gennaio 1–11, aprile* (Torino, 1999), 60–63.

[18] Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἁγιολόγιον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας* (Ἀθῆναι, 1960).

[19] Cresci, Skomorochova Venturini, *I versetti*; L.R. Cresci, A. Delponte, L. Skomorochova Venturini, *I versetti del Prolog stišnoj. Traduzione slava dei distici e dei monostici di Cristoforo di Mitilene, vol. 2. Mesi: gennaio, febraio, marzo, maggio, luglio, agosto* (Torino, 2002).

[20] Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора* (София, 1994), с. 64.

[21] Петков, *Стишният пролог*, 357–373.

[22] Богдановић, „Две редакције", с. 64.

достъпен по фрайбургското му издание[23], а за април и юни – по италианското издание[24];

– за сръбския превод основен източник е преписът *Wuk 29* от Държавната библиотека в Берлин, датиран според водните знаци към края на XIV – началото на XV в. и края на XV в.[25]; разночетенията са по ръкопис № 149 от Музея на Сръбската Православна църква в Белград (*Крушедол Б. V 15*) от XVI в.[26] (нататък *149*) и по ръкопис № 17 (*Бор. 12*) от Университетската библиотека в Белград, датиран към 1360–1370 г.[27] (нататък *17*), които съхраняват сръбския превод само за месеците март и април.

Античността присъства в образността на календарните стихове както чрез специфични за елинистическия бит реалии, така и чрез митологични персонажи и мотиви. Ще ги разгледам поотделно.

Антични реалии

Известно е, че християнството възприема постиженията на елинистическия свят, като преосмисля в духа на новия мироглед немалка част от тях. Това може да се проследи и на равнище лексика, когато се сравнят класическите гръцки речници с тези за византийската епоха. Редица думи придобиват нов смисъл, който или напълно измества старите значения, или функционира паралелно с тях. Именно вторият случай дава възможност на Христофор

---

[23] E. Weiher, S. Šmidt, A. Ščurko (Hrsg.), *Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. März:* Bd. 1. 1. –11. *März*. Herausgegeben unter Mitarbeit von Th. Daiber, Y. Daiber, T. V. Dianova, F. Keller, N. A. Kobjak, L. M. Kostjuchina, A. Minčeva, A.I. Pliguzov, E.I. Serebrjakova, E.V. Šul'gina, Ch. Voss, H. Warkentin, E. Weiher [Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 39], (Freiburg i. Br., 1997); Bd. 2. 12. –25. *März*. Herausgegeben unter Mitarbeit von Th. Daiber, Y. Daiber, T.V. Dianova, F. Keller, N.A. Kobjak, L.M. Kostjuchina, A. Minčeva, A.I. Pliguzov, E.I. Serebrjakova, E.V. Šul'gina, Ch. Voss, H. Warkentin, E. Weiher [Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 41], (Freiburg i. Br., 1998); Bd. 3. 26. –31. *März*. Herausgegeben unter Mitarbeit von Th. Daiber, Y. Daiber, T. V. Dianova, F. Keller, N. Kindermann, N.A. Kobjak, L.M. Kostjuchina, A. Minčeva, A.I. Pliguzov, E.I. Serebrjakova, E.V. Šul'gina, Ch. Voss, H. Warkentin, E. Weiher [Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 45], (Freiburg i. Br., 2001).

[24] За април по Cresci, Skomorochova Venturini, *I versetti*; за юни по Cresci, Delponte, Skomorochova Venturini, *I versetti*. Макар в изданието да не е указано изрично кой от преписите на *ВМЧ* се използва, с оглед на съхранените томове от комплектите данните за април могат да са само от Успенския препис, а за юни – както от него, така и от Царския или Софийския.

[25] E. Matthes, *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland* (Wiesbaden, 1990), 36–37. По-подробно описание на ръкописа вж. у Яцимирский, *Описание*, 396–401.

[26] С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола* (Сремски Карловци, 1914), с. 78. Изказвам дълбока благодарност на колегите от трите споменати книгохранилища за възможността да работя с техните ръкописи.

[27] Богдановић, „Две редакције", с. 64.

Митиленски нерядко да гради поетическото си послание върху играта с полисемията на дадена дума. Класически пример за добавяне на нова семантика са производните от корен ἀθλ-, например: ἄθλησις ‘борба, състезание; изпитание, подвиг’, но и НЗ ‘страдание, мъченичество’; ἀθλητής ‘участник в състезание, борец; майстор, познавач’, но и НЗ ‘християнски мъченик’; ἆθλος ‘борба, състезание; труд’, а по-късно предимно ‘мъчение, страдание’[28].

ἆθλος

Лексемата ἆθλος е употребена двукратно в стиховете за мъченик Ираклий, чиято памет се чества на 15 май заедно с мъчениците Павлин и Венедим:

> Εἷς ἆθλος, Ἡράκλειε, σὸς πρὸς τὸ ξίφος
> Ἄθλους καλύπτει τοὺς ὅλους Ἡρακλέους.
>
> *Едничкият твой подвиг, Ираклие, при меча*
> *покрива всичките подвизи на Херакъл*[29].

Бг Равно твоє стра□нїє □раклїє къ ме□ю•
стр□т□ покрываеть всѧ □раклїwвы•

Ср є□д□но страданїе т□во□ □ракл□□ кь мь□ев□•
стра □нїа пок□р□ва□□ в□са □ракл□□ва•

И в двата славянски превода тя е предадена с думи, покриващи само семантиката ‘страдание’. Ако в първия стих това е оправдано, то във втория, където се визират подвизите на митичния Херкулес, съответствията страсть ‘мъка, страдание, мъчение; мъченически подвиг, мъченичество; страст, силно влечение, чувственост’ и страдан□□ ‘страдание, болка, мъка; мъченичество, подвиг за вярата’[30] са неуместни. Очевидно е, че и двамата

---

[28] E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzanine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100* (Cambridge – Harvard – Leipzig, 1914), p. 89; М. Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник* (София, 1943), с. 13; И.Х. Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, (Москва, 1958), т. 1, 43–44; G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford, 1968), p. 46; H.G. Liddell, R. Scott, *Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement* (Oxford, 1996), 32–33.

[29] Новобългарският превод на стиховете по гръцкия оригинал е на доц. Т. Илиева. Благодаря ѝ сърдечно, както за него, така и за професионалните консултации.

[30] Тук и нататък данните за семантиката на старобългарските лексеми са почерпани от следните наръчници: F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (Wien, 1862–65); И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменним памятникам*, т. 1: А-К (Санкт Петербург, 1893); т. 2: Л-О (Санкт Петербург, 1902); т. 3: Р-□ *и дополнения* (Санкт Петербург, 1912); *Slovník jazyka staroslověnského*, т. 1–4 (Praha, 1959–1997); *Старобългарски речник*, т. 1: А-Н (София, 1999); т. 2: О-V (София, 2009).

славянски книжовници не са усетили семантичните нюанси, защото, превеждайки дума за дума, не са разбрали, че вторият Ἡρακλῆς е митичният герой, извършил дванадесет подвига, а още по-вероятно не са имали и представа кой е той. Така идейната антитеза за страданието на християнския светец, което затъмнява геройствата на едноименния митологически персонаж, остава без адекватно отражение и в двата превода. Много по-добро решение би било тук да се използва старобългарската дума подв□гъ, чието първо значение е 'борба, изпитание, трудност'[31].

βραβεῖον, βραβεύς

Две близкородствени думи в различна степен затрудняват преводачите. Става дума за βραβεύς 'съдия на състезания', 'определящ наградите на състезания', 'посредник', 'арбитър', 'началник'[32] и βραβεῖον 'награда на състезанията'[33]. Втората лексема е регистрирана и във византийски текстове, където се използва предимно метафорично за означаване на наградата за християнски подвизи и добродетели. С тази дума се сблъскват още първите славянски преводачи. По данни на И. Христова-Шомова в най-ранните апостоли тя остава непреведедена, като само променя рода си в женски – врав□□, но преславските редактори намират сравнително добро славянско съответствие – вѣньць („книжовникът, който го е въвел, е бил ерудиран човек и е знаел, че на такива състезания наградата за победителя обикновено е венец"[34]). По-късно се използва □ьсть, а в атонската редакция на Апостола по□ьсть, които изместват акцента от материалния символ за изтъкване на постижението към нематериалното удостояване[35]. Така или иначе думата βραβεῖον не е нова за средновековните преводачи на Стишния пролог и те я предават с адекватните славянски лексеми въ□да□н□□ и □ьсть в стиховете за ученика на Йоан Богослов св. Евтихий (30 май). За жалост обаче нито въ□да□н□□ страдьбамъ, нито □ьсть страдальца съдържат конотациите на βραβεῖον ἀθλητοῦ – наградата на атлета, участник в състезание. И съответно не предизвикват у образования слушател подобни асоциации:

---

[31] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 593; Срезневский, *Материалы*, т. 2, 1032–1033; *Slovník*, т. 3, p. 93; *Старобългарски речник*, т. 2, с. 251.

[32] Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 151; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 305; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 327.

[33] Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 316; Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 151; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 305; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 304; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 327.

[34] И. Христова-Шомова, *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция*, т. 1: *Изследване на библейския текст* (София, 2004), с. 419.

[35] Пак там, 419–420.

Κἂν οὐκ ἐπ' ἄθλοις Εὐτυχὴς ἀποπνέῃ
Ἤθλησε καὶ βραβεῖον ἀθλητοῦ λάβῃ.

Ако и да не издъхна в подвизи Евтихий,
подвиза се и взе награда на подвижник.

Бг Понѣ аще не въ страдбахъ євт□хїє □□дъше•
постр□а □ въ□даанїа страдбамъ пр□жтъ•

Ср □□ще не вь стра□н□ є□ут□хь □□ы□ха□ть•
нь стра□ □ □т͡ъ стра□лца пр□□•

Различна е ситуацията при съществителното βραβεύς (между другото то липсва в два от най-авторитетните речници за византийската епоха – тези на *Дж. Лемп* и Е. Софоклес), тъй като самата реалия (длъжността) на съдията, който определя наградите в състезанията, не присъства в бита на средновековния славянин. На две места в сръбския и едно в българския превод думата получава доста подходящото съответствие подател 'дарител, подател; създател, източник на нещо'[36]. То визира господ като върховен съдник, но за жалост къса връзката с античната алюзия за съдията арбитър в състезанията. В останалите три случая преводачите съзнателно или несъзнателно заменят непознатото βραβεύς с познатото βραβεῖον и го предават съответно с въ□дан□□ и мь□да. Ето конкретните примери:

Никон (23 март)

Νίκης στεφάνους [var.[37] -ον] εὐτρεπίζει σοι, Νίκων,
βραβεὺς στεφάνων· θνῄσκε λοιπὸν [ἀλλὰ γὰρ θνῄσκε *Cr*] τῷ [om. *Cr*] ξίφει.
Εἰκάδι ἐν [var. τῇ] τριτάτῃ Νίκων ξίφει κάραν [κράτα *Cr*] δῶκε.

Победен венец ти приготвя, Никоне,
арбитърът на състезанието (букв. съдията на венци), затова че умря от меч.
На двадесет и третия (ден) на меч Никон глава предаде.

Бг Побѣдныа вѣнца оуготовaєтъ тебѣ Н□коне
вѣн□еподатель [-це- *ВМЧ*]• □анеже [□а нь же *ВМЧ*] оумре□͡
ме□емъ•
Въ •к□г• Н□кон□ главу w̃сѣкwша•

[36] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 592; Срезневский, *Материалы*, т. 2, с. 1030; *Slovnik*, т. 3, p. 91; *Старобългарски речник*, т. 2, с. 249.

[37] С „var." се бележат посочени от Евстратиадис разночетения.

Ср побѣдѣ вѣнцe готовїть тебѣ нконе [-ь *149*]•
податель вѣнцемь да нго҃ мьемь мраш⁘
вь двадесет҃ трет҃ї [кг•ты҃ *149*] нконь [add. мье҃ *149*] жтїа
[-їе *149*] прѣде:҃

Авда (16 май)

Ἄμφω πρὸ τῶν σῶν, Αὔδᾶ μάρτυς, ὀμμάτων
τομεὺς κεφαλῆς καὶ βραβεὺς θείου στέφους.

Мъчениче Авдо, двама пред очите ти са –
палачът на главата и наградителят с Божия венец.

Бг Неаапно къ твомъ авда м҃нe о҃ма•
сѣенїє главное҃ въда нїє бж҃твнаго вѣнца•

Ср вькоупѣ прѣ҃ твома ав҃да м҃нл҃ ҃҃е о҃҃҃҃ ҃•
оусѣкатель глав҃нї҃ ҃ податель бж҃твьнааго вѣнца•

апостол Стефан (15 юни)

Ἔργῳ στεφανᾶν τὸν Στεφανᾶν μοι νόει,
φοροῦντα τὸν στέφανον, οὗ βραβεὺς πόνοι.

Разумявай Стефан от действието 'увенчаване',
защото носи венец – награда за мъките (букв. чийто награждач са мъките)

Бг Дѣло вѣнанїю Стефанѫ понава҃ м҃•
Носѧщоу вѣнецъ моуже въ даанїа тр҃довъ•

Ср дѣло стефаноу, стѣфаноу м҃ра҃҃мѣ҃•
носещаа вѣнць мь҃҃оу троудовь сво҃хь:҃

πομπή

Затруднения създава и думата πομπή 'изпращане, съпровождане; възвръщане; тържествено шествие; пищност'[38], въпреки че тържествените църковни процесии са част и от живота на византийския град. В стиховете за мъченик Помпиан (22 юни) Христофор Митиленски се заиграва с етимологията на името му, което, разбира се, е непосилно за предаване

[38] Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 669; Дворецкий, *Древнегрече-ско-русский*, т. 2, с. 1353; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 1120; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 1446.

в друг език. Сръбският преводач обаче остава сравнително близо до смисъла на оригинала, като използва прѣдъоусърѣтен□□, т.е. 'организирано посрещане, което включва известна тържественост и ритуалност'[39]. Като доказателство, че той наистина влага в думата този смисъл, може да се приведе един откъс от същия ръкопис, където е описано шествието за празника на Светия Кръст на 30 юли: вь тьж□е д□нь є□же ѿ полат□ □□не□н□□ кь гра□у □□тнааго кр□та:• ... □сходы□ же ѿ полат□, □ п□р□ходыть• кь вел□цѣ□ цр□квы• □ прѣ□□срѣта□ ть сего деутерово пре□в□тер□скы• ѿ свѣщарї□• сь темьян□цею• □ вьнос□ть вь жрьтвьн□кь• вел□кы□ цр□кве• □ поклан□□т се кл□рось (*Wuk 29* f. 293r8-15). Българинът, от своя страна, явно не разбира реализираното в контекста значение на лексемата πομπή и вероятно се подвежда по регистрираната през византийската епоха нейна семантика 'немилост, порицание'[40], а тя го води до грешния в случая превод мѫка.

> Ὁ Πομπιανὸς ἐκτελεῖ πομπὴν ξένην
> ἐκ τῆς θαλάσσης πρὸς τὰ τοῦ πόλου πλάτη.
>
> *Помпиан извърши чудно (необикновено) шествие –*
> *от морето към небесните простори*

Бг Помпїанъ съвръш□ страннѫ мѫкѫ•
ѠѺ мwрѣ къ ш□ротѣ нб□нѣ□ прѣ□де•

Ср помб□□нь съврьша□ть прѣ□оу□рѣтен□□
стран□но•
ѿ мора• кь н□бсні□мь ш□ротамь•

ἱππηλατέω, νύσσα

Според житието на св. Кодр (22 май) той загива, влачен от коне. Това дава повод на Христофор Митиленски да използва метафорично в стиховете за него реалии, свързани с конните надбягвания: глагола ἱππηλατέω 'занимавам се с езда или конни надбягвания'[41] и съществителното νύσσα 'стълб, който отбелязва началната или повратната точка на хиподрума'[42]. Конните състезания изглежда са били далеч от живота на славяните през Средновековието и още повече – на книжовните монаси. Затова не е учудващо, че и двамата

[39] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 727; *Slovnik*, т. 3, p. 93, а също така глаголите прѣдьоусрѣст□ и прѣдьоусрѣтат□ у Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* (Биоград, 1863).

[40] 'disgrace, reproach': Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 910.

[41] Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 828; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 833.

[42] Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 539; Дворецкий, *Древне-*

греческо-русский, т. 2, с. 1142; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 930; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 1185.

преводачи се затрудняват. Сръбският обаче намира адекватно съответствие за причастието ἱππηλατήσας – конѣмъ спѣшившь, буквално ‘бързайки с коне’. В българския текст стои Конїѣ владѣимъ, който израз повтаря оповестената вече в упоменанието причина за смъртта на светеца ὑπὸ ἵππων συρόμενος ‘влачен от коне’, но не отговаря по смисъл на оригиналния стих. В случая не е изключено да става дума просто за грешка по съседство, довела до повторен превод на текста от горния ред.

С названието на жалона, маркиращ повратната точка в надбягването, не успяват да се справят и двамата книжовници. Българският по паронимичен път оприличава νύσσαν (от νύσσα) на νῆσον (от νῆσος ‘остров’) и така заменя заложения от Христофор Митиленски образ с израза ‘небесен остров’, носещ идеята за християнския рай. Сръбският му колега прибягва до свободния превод с пѫть, който все пак стои по-близо до оригиналната образност.

> Ἱππηλατήσας καὶ πόλου νύσσαν φθάσας τὰς
> χεῖρας αἴρεις καὶ στέφος δέχῃ, Κόδρε.
>
> *Яздейки (Галопирайки) и достигайки небесния финал,*
> *вдигни ръце и приеми венец, Кодре.*

Бг Кон їѣ владѣимъ , нѣбнааго встрова достѣгьі•
Ржцѣ вьѣдежѣѣвъ ѣ вѣнецъ прѣѧтъ [прѣємь *94*] Кодре:

Ср конѣмѣ спѣшѣвь ѣ нѣбснааго поутѣ достѣгь•
роуцѣ вьѣѣва вѣнѣць прїѣмьї кодре•

ἑρμῶον

Една антична реалия, непреводима без пряко заемане, се интерпретира неадекватно и от двамата книжовници. Става дума за ἑρμῶον, спомената в стиховете за апостол Ермий (8 март). Макар лексемата да не е засвидетелствана в използваните наръчници, тя повтаря познат словообразувателен модел (напр. ἡρῷον ‘гробница, параклис, светилище на герой’[43]) и освен това се родее с ἑρμῆς ‘херма – оброчна плоча, първоначално с изображение на бог Хермес, а по-късно и на други божества’[44]. В съчетание с глагола διαγλύφω ‘покривам с резба, украсявам скулптурно’[45]

[43] ‘shrine of a hero’: Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 778. За насочването към тази интерпретация благодаря сърдечно на проф. Р. Щихел.

[44] Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 313; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, с. 665; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 691.

[45] Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 365; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 391.

ἑρμῶον трябва да се разбира като релефно изображение в памет на светеца[46]. Става ясно, че употребата на лексемата в оригинала се дължи отново на търсено игрословие с името на апостол Ермий. И двамата преводачи обаче не разбират истинския смисъл на думата, защото вероятно нямат познания за този вид надгробни и крайпътни паметници, и всеки от тях тълкува мястото по своему. Българският е направил паронимична връзка с ἑρμηνεύω ‘тълкувам, обяснявам’[47] и ἑρμηνεία ‘тълкувание, обяснение, наставление’[48] и така е достигнал до прав□ло (тук посредническа роля може би са изиграли и т.нар. Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης – ръководства с общи и конкретни иконографски указания[49]). Сръбският книжовник изглежда е разчел погрешно дума, сродна с глагола εὑρίσκω, и затова е избрал съответствието обрѣтен□□.

Ἑρμῆ θανόντι τῷ μαθητῇ Κυρίου,
Ἑρμῶον ἔμπνουν ἐκ λόγων διαγλύφω.

На умрелия Ермий, ученика Господен,
духовен паметник от думи издълбавам.

Бг Ермїоу □мершоу оу□ен□коу г□ню
□ прав□ло дъхновенноє [д□ховное *ВМЧ*] ѿ словесъ
п□шж•

Ср є рм□ □мьр□ша оу□енї□ка г□н□,
обрѣтен□□ д□хов□н□□ □□б□равь• нап□соую•

φιβλατώριον

Сред непреводимите поради несъвпадение на културите лексеми е и φιβλατώριον = φιβουλατώριον ‘туника, закопчана с фибула (брошка)’[50]. В речниците на Лидъл, Скот и Лемп е регистрирана само φίβλα – φίβουλα[51]. Предмет от ежедневието в гръко-римския свят, иглата брошка, с която се закрепва туниката, очевидно не е била използвана в бита на славянските монаси, защото и двамата преводачи не успяват да разберат красивата метафора в стиховете за

46 Срв. още ἑρμογλύφος –‘belonging to a statuary’: Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 523.

47 Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 523; Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 313; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 664; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 549; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 690.

48 Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 523; Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 313; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 664; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 549; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 690.

49 Ил Бенчев, „Ерминия“ – *Православная энциклопедия*: <http://www.pravenc.ru/text/190163.html >(15.02.2016 г.).

50 ‘robe fastend with buckles’: Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 1139.

51 Lampe, *A Patristic Greek*, p. 1475; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 1931.

мъченица Христина (18 май) и съответно да я предадат адекватно.

[῾Ως *Cr*] Εὐσταλής τις ἐκ ξίφους ἡ Χριστίνα,
ἀθλητικῷ σταλεῖσα φιβλατωρίῳ.

Сякаш украсена е от меча Христина,
нагиздена със страдалческа фибулатория (туника с фибула)

Бг □ко благооукрасwванна нѣкако ме□емъ хр□стїна•
въ стр□але□естѣ□ w̃слана бывш□ клѣт□•

Ср □□ко □бл□голѣп□ла се є□с□ оусѣ□ен□□мь хр□ст□но•
стра□ль□ьск□мь оубѣл□ла се □с□ багрен□□мь •

Смисълът на непознатата дума φιβλατώριον българският книжовник се опитва да разгадае чрез анализ на вътрешната ѝ форма. Суфиксът -τώριον (Dat. -τωρίῳ) може би му е напомнил за латински заемки в гръцки, означаващи място, като πραιτώριον и затова е избрал неутралното съответствие клѣть. Трудно е да се каже дали интерпретацията на контекстуалното значение на формата σταλεῖσα от глагола στέλλω като 'изпращам', вместо 'обличам, снаряжавам' е изиграла в случая роля на посредник за това решение или пък тя е следствие от тълкуването на φιβλατώριον като място. Сръбският преводач пък е подходил съвсем свободно към втория стих и неясната дума в него, заменяйки σταλεῖσα φιβλατωρίῳ с оубѣл□ла се □с□ багрен□□мь 'избелила си се (т.е. разкрасила си се)[52] чрез обагряне'.

κλυστῆρ

Според лексикографските наръчници κλυστῆρ означава само 'клизма'[53] или 'спринцовка'[54]. С оглед на контекста, в който е употребена думата, съм склонна да мисля, че Христофор Митиленски е имал предвид именно медицинската манипулация. С малко натуралистична образност той представя кончината на мъченик Вениамин (10 юни) чрез вкаран в ануса кол като клизма, която го прочиства от душевната тежест. Както може да се очаква, точният превод на думата е бил трудна задача за славянските книжовници. Затова те са потърсили синоними, частично описващи или поне маркиращи манипулацията. Българският преводач е избрал обобщаващото орѫд□□ 'дело, действие, дей-

[52] Срв. оубѣл□т□ в Miklosich, *Lexicon*, p. 1032; Срезневский, *Материалы*, т. 3, с. 1122; *Slovník*, t. 4, p. 588; *Старобългарски речник*, т. 2, с. 1025.

[53] Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 439.

[54] Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 956; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 963.

ност; нещо извършено; средство, оръдие'[55], а сръбският е показал известна медицинска начетеност, използвайки вра□еван□□ 'лечение'[56].

Ἀθλητικῷ κλυστῆρι, τῷ πάλῳ λέγω,
πᾶν Βενιαμὶν ψυχικὸν κενοῖ βάρος.

С подвижническа клизма (средство за очистване), каквато наричам кола,
Вениамин се изпразни (очисти) от цялата душевна тегота.

Бг Стра□льскоє орѫдїє коль нар□□ѧ•
Понѣ Венїамїнъ дшевнѫѧ □стщ□ тѧготѫ•

Ср стра□ль□ьско□ вра□еван□□ кольць г□лю·⁝
всакоу вен□□м□нь д□шевноую □стьща□мь тегот□·⁝

ἴαμβος

Последният пример от тази група, но не последен по значение, се отнася до самия термин, определящ метриката на календарните стихове. В стиховете за Африкан, Пуплий и Терентий (13 март) византийският поет назовава тяхната формална жанрова характеристика. В българския превод вместо τοῖς ἰάμβοις 'с ямби' стои с□хь 'тях' (т.е. трите от горния стих). На пръв поглед това свидетелства, че за книжовника названието на дадената ритмична стъпка е непознато. С известна доза спекулативност обаче би могло да се предложи първоначално съответствие ст□хы (тв. мн.), което отговаря точно на числото в гръцки и на обичайния начин за предаване на дателния падеж с инструментално значение, а от тази форма не е невъзможно да се достигне до с□хъ. Ако приемем това предположение, то преписваческата грешка ще да е станала на един много ранен етап от историята на текста, защото всички познати ми преписи я съдържат. Трябва да се подчертае още, че стихът не е запазен в най-стария български свидетел *Зограф 80*, защото от средата на Житието на Теофан изповедник (12 март) до стиховете за мъченик Александър (14 март) в ръкописа има механична загуба. Решението на сръбския преводач е по-свободно, но нелишено от смислова връзка с оригинала. Съществителното творьць в средновековната книжнина отговаря не само на δημιουργός 'създателят на всичко видимо и невидимо'[57], но и на

[55] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 515; Срезневский, *Материалы*, т. 2, 707–708; *Slovnik*, т. 2, p. 556; *Старобългарски речник*, т. 2, с. 93.

[56] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 75; Срезневский, *Материалы*, т. 1, с. 314; *Slovnik*, т. 1, p. 222.

[57] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 985; Срезневский, *Материалы*, т. 2, с. 939; *Slovnik*, т. 4, 441–442; *Старобългарски речник*, т. 2, с. 935.

ποιητής 'създател', 'съчинител', 'поет' (срв. Сь□ цр□ъ вьпрос□ Ксенофонта w твор□ц□ wм□рѣ в Пчела или Кл□мента творца канономъ за ποιηοῦ τῶν κάνων в Новг. I летопис[58]). Така изборът на творьць за ἴαμβος все пак намеква за поетическия характер на увенчаването.

Συμμάρτυρας τρεῖς, ὧν διὰ ξίφους τέλος,
ἴσα στεφάνοις τοῖς ἰάμβοις χρὴ στέφειν.

Състрадалци трима, чийто край (е) с меч,
еднакво с ямби-венци трябва да венчаем.

Бг Съмн□кы• трех же кон□□на ме□емъ
Равно х□е с□хь вѣн□алъ є с□

Ср сьм□нкы трїи □м□же мь□емь кwн□анїе [скон□анїе *149*], рав□ѣмы вѣн□цьї творцьї по□ба□ть
вѣнl □аваты•

Митове и митични персонажи

Нерядко в образната система на календарните стихове се появяват имена на митически персонажи или алюзии със старогръцки митове. По правило славянските преводачи не разполагат с големи възможности да ги предадат адекватно, но според мене в повечето случаи те и не разпознават съответния образ. Освен посочения по-горе пример с Ираклий – Херкулес ще представя още няколко.

Πυθία

Л. Скоморохова Вентурини обръща внимание, че в стиховете за старозаветната пророчица Олда (10 април) името на митичната гадателка от Делфийския храм на Аполон Пития е заменено погрешно в българския превод със съществителното свѣтъ[59]. Античната пророчица ще да е била също толкова непозната и на сръбския му колега, защото той в стремежа си да осмисли неразбираемата дума я разчита като производно от корен πυρ- (напр. прилагателното πύριος = πύρινος 'огнен' или съществителното πυρία 'парна баня'; 'котел'; generally of all forms of external application of heat'[60] и я предава с горѣнїа (от горѣн□□ 'жар', 'горене'[61]).

Ἀφῆκεν Ὀλδὰ πνεῦμα μέλλοντα βλέπον,
ἡ Πνεύματος γέμουσα θείου Πυθία.

---

[58] Срезневский, *Материалы*, т. 3, с. 939.

[59] Скоморохова-Вентурини, „Двустишия", с. 465.

[60] Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 963; Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 722; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 2, с. 1444; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 1212; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 1557.

[61] Срв. Miklosich, *Lexicon*, p. 138; *Slovník*, т. 1, p. 423.

Остави Олда духа, виждащ бъдещето,
изпълнена с божествения дух Пития.

Бг □споуст□ wлда д□хъ бж□щаа
про□□раж□•
д□ха пльна сѫщаго бжт□внаго свѣта:

Ср о□ставі□ о́л□да д□хь боу□щаа
пров□дѣ, д□хь □сп□льн□нь
бжт◠вьн□нааго горѣнїа:

Изглежда двамата книжовници не са били твърде наясно и със старозаветните текстове (4 Цар 32:14, 20). Инак не биха назовали пророчицата Олда 'пророк', за което недвусмислено свидетелстват въвеждащите паметта изрази: *Бг* Въ тъж□е д□нь прр◠къ wлда м□рw◠ скон□ѣ сѧ, *Ср* вь тьж□е д□нь пророк◠wл□да ог□н□мь.

Διόσκοροι

Непознаване на митологичната основа отбелязва *Л.* Скоморохова Вентурини и в българския превод на стиховете за мъченици Диоскорид и Диоскор (11 май)[62]. Христофор Митиленски се заиграва с имената им и изгражда образността върху мита за Диоскурите – синовете на Леда Кастор и Полукс. След смъртта на смъртния брат Кастор страданието на безсмъртния Полукс за него накарало Зевс да отреди те да прекарват заедно по един ден на Олимп и един в царството на Хадес. В първия стих от българския превод вместо в правилното двойствено число името стои в единствено, което сигнализира неинформираност за близначния мотив. Тъй като дуалисът е отмираща категория през XIV в., подлежи на дискусия дали сръбският превод с множествено число отразява само граматическа стриктност или е следствие от осъзнаването на алюзията.

Παρὰ ἡμέραν ζῆν μῦθος ἦν Διοσκόρους,
Διόσκορος δὲ ζῆν ἀεὶ τμηθεὶς ἔχει.

Съществува мит, че Диоскурите живеят през ден.
Диоскор пък винаги живее след посичането му.

Бг □□е д□нь ж□вы□ пр□т□а бѣше дїоскоръ •
дїwскорь же вынѫ ж□ветъ по □б□єн□•

Ср д□нь w̃ д□н□ ж□т□□ □ко б□л□д□ м□нѣше дїw скор□ •
д□wскор□ же ж□т□ пр◠но □сѣ□ені□◠□□□волї□•

Като илюстрация за разколебаните позиции на категорията в идиолекта на сръбския преводач може да се даде упоменанието и стиховете на 7 март за

[62] Скоморохова-Вентурини, „Двустишия", с. 466.

епископите Аркадий и Нестор: *Wuk* 29 f. 16r17-20 въ тьж□е д□нь є□п□с□коп□ тр□м□д□□сцїи□• аркад□□, □ несторь въ м□рѣ скон□ □аше□• т□р□м□ѳ□скаа паст□ра добра два• на добрѣ □г□рають• є□дем□сѣ□ паж□т□• Вижда се, че само изразът, съдържащ техния брой (т□р□м□ѳ□скаа паст□ра добра два), е в дуалис, докато другата именна група (є□п□с□коп□ тр□м□д□□сцїи□) и двете глаголни форми (скон□ □аше□ и □г□рають) стоят в множествено число.

Ἀμαλθείας κέρας

Според житието на Теодосия Константинополска (29 май) тя била убита на тържището от разгневен войник с рог (не се уточнява от какво животно)[63]. Това дава повод на византийския поет да включи образа на нимфата/козата Амалтея, която откърмила Зевс. Според легендата Гръмовержецът я възнася на небето и позлатява случайно счупения неин рог, а от него започват да се изливат блага (оттам 'рог на изобилието'). Изглежда българският преводач не разбира образния паралелизъм *овчи рог – Амалтеин рог* във византийския оригинал, защото Ἀμαλθείας κέρας не му е говорел нищо. Инак той не би допуснал неправилното разчитане на Κέρας κριοῦ (κριός 'овен'[64]) като Κέρας κυρίου (κύριος НЗ 'господ'[65]). Така той не само нарушава образния паралелизъм в оригинала, но и създава идеологически не съвсем издържаното твърдение, че бог сам убива своята избранница. И тук не е ясно дали само точното следване на оригинала или истинско разбиране на символиката е причина за по-адекватния сръбски превод.

Κέρας κριοῦ κτεῖνάν σε, Θεοδοσία,
ὤφθη νέον σοι τῆς Ἀμαλθείας κέρας.

Овнешкият рог, който те уби, Теодосийо,
за тебе се яви като нов Амалтеин рог.

Бг Рwгомъ бж□твны□мъ поб□шж тѧ ѳеw□сїа•
□влъ сѧ тебѣ новъ рогъ амалѳї□нъ•

Ср рогь wвнї□ оуб□ва□т□ те ѳеw□с□□•

63 Срв. „πρὸς τὸν Βοῦν λαβὼν κέρας ἀπέσφαξεν αὐτήν" в житието ѝ на 18 юли у H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi* (Bruxellis, 1902), col. 829.9.

64 Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 691; Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 451; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 982 ; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 778; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 996.

65 Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 699; Войнов и др. (съст.), *Старогръцко-български речник*, с. 458; Дворецкий, *Древнегреческо-русский*, т. 1, с. 999; Lampe, *A Patristic Greek*, p. 787; Liddell, Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 1013.

□□вї□ се тебѣ новї□ амалт□□нь рогь•

В заключение може да се обобщи, че античните реалии и мотиви изправят пред сериозно изпитание двамата средновековни славянски преводачи на календарните стихове. Първата бариера се явяват техните собствени познания в дадената материя, които не им позволяват да забележат и разберат поетическото послание на Христофор Митиленски. Във случаите, когато те все пак осъзнават смисъла на античните топоси, изниква следващото препятствие – лексикалният инвентар на славянския книжовен език, в който често липсват съответните еквиваленти. Или с други думи, контактът с Античността на славянските книжовници през Средновековието е доста ограничен. Те успяват да разберат и усвоят само част от това, което византийската литература им предлага като посредник. Какво от усвоеното пък се осъзнава от необразованата аудитория в църковния храм остава да се гадае.

Разгледаните факти дават основание да се твърди, че сръбският преводач борави малко по-успешно с античните реалии и митологичните алюзии, но доколко това е случайно впечатление или свидетелство за по-богати познания в тази културна сфера, може да се потвърди или отхвърли окончателно само след пълен анализ на материала от всички календарни стихове.

Станоје Бојанин

Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану

Откриће рукописа и прва истраживања

Занимљива је судбина хиландарског рукописа бр. 517, у науци познатог као *Хиландарски медицински кодекс*[1]. Откривен је прилично касно, тек 1952. године, и од тада је постао предмет научног интересовања. У извештају о свом боравку и раду у манастиру Хиландару Ђорђе Сп. Радојичић је приметио да постоји известан рукописни зборник који у целини чине текстови медицинске тематике. Назвао га је привремено, према наслову текста који је исписан на његовој првој фолији, бесѣда wт познанїа болѣсти по пипанїю жилъ. Радојичић је сматрао да пред собом има више различитих медицинских текстова преведених са грчког језика, вероватно на основу површног прегледа састава и грчких глоса које су исписане на његовим маргинама, односно имајући у виду Свету Гору као места проналаска рукописа. Јаснији увид у садржај отежавало је жалосно стање рукописне књиге, која је више пута била преповезивана, а њени листови и свешчице испретурани. Према палеографској анализи, Радојичић је предложио оквирно датирање у другу половину XV и прву половину XVI века[2]. Убрзо је његовим залагањем она снимљена, што је омогућило њено детаљније научно испитивање[3].

---

* Ова студија представља резултат истраживања обављених у оквиру пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032) Византолошког института САНУ, и заједничког пројекта Балканолошког института са центром за тракологију БАН, Софија и Византолошког института САНУ, *The Medieval Balkans as a Global Crossroads: Encounter and Exchange*.

1 Р.В. Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс № 517* (Београд, 1989). Критички осврт на поменуто издање објавио је Т. Јовановић, „Приказ: Хиландарски медицински кодекс № 517. Превод. Приредио и уводну студију написао Р.В. Катић (Београд, 1989), lx + 508 с." – *Јужнословенски филолог* 46 (1990), 146–158. На основу запажања појединих аутора и мојих истраживања, скренута је пажња на сличне недостатке у издању текста или у преводу и идентификацији дрога: С. Бојанин, „Лечење биљем у средњовековној Србији" – *Годишњак за друштвену историју* 19/1 (2012), 9–18.

2 Ђ.С. Радојичић, „Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару" – *Arhivist* 2/2 (1952), 72, 73.

3 Đ.S. Radojičić, "Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Svetoj Gori" – *Arhivist* 5/2 (1955), с. 28. Више деценија касније Реља Катић је приредио фототипско издање рукописа: Р.В. Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс.*

Откако је пронађен, *Хиландарски медицински кодекс* подстиче више на питања него што пружа поуздане одговоре. Име *Кодекса* не открива место његовог настанака, већ проналаска и чувања, што значи да првобитно није морао бити намењен монасима Хиландара и Свете Горе. На основу једног записа из 1682. године може се сматрати да се ова рукописна књига неко време налазила у Херцеговини[4]. Њен настанак се прецизније датира према воденим знацима на хартији (филиграна) који потичу из шесте деценије XVI века[5], а палеографска анализа је утврдила да је књигу писало „више руку"[6]. Већ током првих истраживања почео се устаљивати назив „медицински кодекс"[7], вероватно да би се истакло тематско јединство састава и идеја да зборник представља унапред систематизовану и организовану целину. Уосталом, то је значајно обележје ове медицинске књиге, пошто су у средњовековној и каснијој рукописној традицији медицински састави, познати под именом лекаруше и *јатрософије* (гр. ἰατροσόφιον), умножавани углавном у зборницима мешовитог типа, рукописним књигама које садрже текстове различите врсте, жанра и порекла[8]. Једна од најстаријих сачуваних српских лекаруша, иатрософіа о всакои вещи са краја XIV века сачувана је у зборнику мешовитог типа у којем се налазе различите црквене молитве и црквени обреди[9]. Слично томе, и извесни ходошки рукопис из прве трећине XV века састоји се из две основне целине: једну чине медицински

---

[4] Запис помиње походу Ченгић паше на Херцеговину када „би плач и риданије христјани": Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд, 1978), с. 195.

[5] Богдановић, *Каталог*, 194–195; Р. Станковић, „Водени знаци Хиландарског медицинског кодекса № 517 из 1550/1560. године" – *Археографски прилози* 26-27 (2004–2005), 449–463.

[6] Богдановић, *Каталог*, с. 194; М. Апостолов, В. Ботев, „Ръкописи с медицинско съдържание от Атон. Хилендарски медицински сборник № 517" – *Palaeobulgarica* 6/1 (1982), с. 67 уочили су „најмање" две различите руке, које су исписивале књигу, док Јовић препознаје постојање три писара у целом рукопису: Н. Јовић, *Језик Хиландарског медицинског кодекса* (Ниш, 2011), с. 18.

[7] Ђорђе Радојичић говори о рукопису, док се поменути назив у науци усталио већ у првим радовима Реље Катића од којих издвајамо: „Српски превод Диоскуридесовог кодекса најдрагоценији споменик наше медицинске културе" – *Acta veterinaria* 5 (1955), 85–95, затим Р.В. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку* [Одељење медицинских накука САНУ 12], (Београд, 1958) и Р.В. Катић, „Хиландарски медицински кодекс бр. 517" – *Зборник радова САН 71: Институт за медицинска истраживања* 8 (1960), 71–119.

[8] Уп. J. Romano, *Jugoslovenska bibliografija lekaruša i narodnih medicinskih rukopisa* (Beograd, 1973).

[9] На овај текст из хиландарског рукописа бр. 462 скренуо је својевремно пажњу Радојичић, „Старе српске повеље", с. 72. Веома брзо је овај састав добио значајно место у историји српске медицине: Катић, *Медицина код Срба*, 58–66; уп. Апостолов, Ботев, „Ръкописи с медицинско съдържание от Атон", 63–64. Детаљније о поменутом медицинском саставу и

рукопису, као и њиховој каснијој научној обради: Бојанин, „Лечење биљем“, с. 20.

састави, а другу правни текстови Душановог законодавства[10].

На основу досадашњих истраживања *Хиландарски медицински кодекс* представља јединствен јужнословенски зборник средњовековне медицине[11]. Он садржи научне саставе из медицине и фармације који се нису сачували у другим јужнословенским преписима. Мало је вероватно да ова књига представља њихове протографе, те отворено остаје питање времена настанка састава из хиландарског рукописа. Када је реч о њиховом пореклу, истраживања су била успешнија, иако за многа питања изостају коначни одговори. И након шест деценија од званичног открића, медицински хиландарски зборник представља значајан истраживачки изазов за различите научне дисциплине, као што су историја медицине и фармације или књижевности и језика, односно историја културе и друштва.

Састав о једноставним лековима и средњовековна латинска медицина

У најзначајније саставе *Хиландарског медицинског кодекса* убрајају се два фармаколошка трактата, један о једноставним и други о сложеним лековима (*simplicia et composita*). Састав о једноставним лековима, уједно и највећи текст у хиландарском рукопису, представља стару фармакопеју насловљену као сказанїе ѥс(тъ)ствꙋ wт всакого билїа, или ѥ вр□кѥ или ѥ ст□дено. или с□хо. или мокрw. или въсако билїе за что е добро[12]. Као свака друга фармакопеја, она садржи описе дрога биљног (*vegetabilia*), минералног (*mineralia*) и животињског (*animalia*) порекла[13]. Од дрога биљног порекла наводе се алој (*aloe vera*), анис (*anisum*), мак (*papaver*), тиква (*cucurbita*), матичњак (*melissa officinalis*), кукурек (*helleborus*), нана (*mentha*), ђумбир (*zingiber officinale*), мандрагора (*mandragora officinarum*) и друге. Животињског порекла су

[10] У науци је група медицинских текстова позната под називом „Ходошки кодекс" (касније и „Ходошки зборник"), који је вероватно настао према аналогији са именом Хиландарски медицински кодекс: Катић, *Медицина код Срба*, 54–58, што нетачно подразумева да је ходошки рукопис, као што је то хиландарски, у целини посвећен медицинским текстовима. Знатно касније је скренута пажња на његову текстуалну разноликост, мада недовољно јасно: Р. Катић (ред.), *Медицински списи ходошког зборника. Избор* (Београд, 1990); уп. Бојанин, „Лечење биљем", с. 19.

[11] У словенском свету постоји још једна фармакопеја из прве половине XVI столећа тзв. „Травник Љубчанина" (1534. г.), која представља руски превод немачке књиге *Gart der Gesundheit*, коју је саставио Јохан Вонеке фон Кауб (последња трећина XV века): Т.А. Исаченко Лисовая, „Хиландарский медицинский кодекс № 517 и его ближайшие параллели в славянской письменности" – *Археографски прилози* 18 (1996), 119–130.

[12] Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, 97, 293.

[13] Исто, 97–157, 293–357 (превод и издање текста М. Миливојевић). О дрогама старих фармакопеја: P. De Vos, "European Materia Medica in Historical Texts: Longevity of a Tradition and Implications for Future Use" – *Journal of Ethnopharmacology* 132 (2010), 28–47.

мошусно говече (*muscus*), дабар (*castoreum*), амбра (*ambra*, излучевина кита уљешуре), мумија (*mummia*), док су у дроге минералног порекла убројани злато, олово, магнет, шалитра, петролеј, стакло и слично.

Идентификовање ове фармакопеје било је кључно за одређивање порекла највећег броја састава из хиландарског рукописа. У том погледу нису били срећни почеци Реље Катића који је овом хиландарском зборнику посветио највећи део свог истраживачког рада и научне каријере. Он је сматрао да пред собом има „српски превод" Диоскуридовог дела *De materia medica* (Περὶ ὕλης ἰατρικῆς) и такво уверење је изнео у неколико својих радова[14]. На први поглед, било је то епохално откриће, јер је у савременој науци Диоскуридово дело прилично цењено, а у време настанка хиландарског рукописа, у ренесансној Европи XVI столећа, изнова откривано, више пута штампано, коментарисано и превођено[15]. Међутим, фармакопеја из хиландарске књиге није дело чувеног античког аутора, како је то показало истраживање познатог загребачког историчара медицине Мирка Грмека 1961. године[16]. Слично томе, ни порекло текста у вези са пипањем пулса, којим отпочиње рукописна књига није грчког порекла. Оба ова дела, као и друга из истог медицинског зборника, заснована су на текстовима средњовековне латинске медицине[17].

Хиландарски састав о једноставним лековима јесте превод књиге *Liber de simplici medicina*, која је у науци позната под скраћеним називом *Circa instans*[18]. Ауторство латинске фармакопеје приписује се Матеју Платеаријусу (умро 1161), историјски слабо познатој личности из салернске лекарске поро-

---

[14] Р.В. Катић, „Српски превод Диоскуридесовог кодекса најдрагоценији споменик наше медицинске културе" – *Acta veterinaria*, V (1955), с. 86, 91. Нешто касније, допушта могућност да је по среди фармакопеја која представља „проширени" Диоскуридов кодекс: Катић, *Медицина код Срба*, с. 67; Катић, „Хиландарски медицински кодекс", 73–74.

[15] J. Stannard, "Dioscorides and Renaissance *Materia Medica*" – In: J. Stannard, *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance* [Variorum Collected Studies Series 650], (Aldershot et al., 1999), № IX, 1–21.

[16] М.Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517" – *Споменик САНУ* 110 (1961), 31–45.

[17] Реља Катић је дуго занемаривао Грмекове доказе о идентификацији трактата о једноставним лековима, иако је напустио идеју да трактат у целини представља Диоскуридово дело, предложивши претпоставку о компилацији више различитих фармакопеја: Р.В. Катић, Л. Станојевић, „Хиландарски медицински кодекс бр. 517" – В: *700 година медицине у Срба* (Београд, 1971), с. 35. Тек петнаестак година касније, Катић усаглашава своје погледе са Грмековим истраживањима: Р.В. Катић, „Српски превод Liber de simplici medicina dictus Circa Instans Matthaeusa Platearіusa из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517" – *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 25/2 (1977), 193–275.

[18] Фармакопеја је названа према речима којима отпочиње уводни текст: "Incipit circa instans negocium": cf. H. Wölfel, *Das Arzneidrogenbuch Circa Instans in einer Fassung des XIII. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen. Text und Kommentar* (Berlin, 1939), p. 1.

дице Платеаријус. Претпоставља се да је Матејев отац био Јован Платеаријус, писац приручника *Practica Brevis*, и да се његова мајка бавила лечењем, јер се у *Circa instans* помиње „мајка Платеаријуса" (*mater Platearii*) која је излечила извесну богату госпођу од болести *suffocatio matricis*[19]. У новије време предлаже се прецизнија одредница за аутора, „Псеудо-Матеј Платеаријус"[20].

Circa instans садржи у себи медицинске традиције грчког, латинског и арапског света. У њеној основи се налази Диоскуридово дело *De materia medica* из I века после Христа. Дело овог чувеног римског војног лекара из Аназарба у Киликији било је познато у латинској Европи према раносредњовековном преводу из VI и његовој каснијој преради из XII века[21]. Бројчани однос описаних дрога у античкој и средњовековној фармакопеји прилично је видљив: Диоскуридово дело има око 850 монографија дрога[22], док штампано издање Платеаријуса садржи 273 монографије. У рукописном наслеђу *Circa instans* број описаних лекова обично се креће од око 250 до 280, али у појединим рукописним зборницима може да садржи и неколико стотина[23]. Иако су многи лекови изостављени у односу на античку фармакопеју, средњовековна књига о једноставним лековима допуњена је дрогама које нису биле познате у антици, а знање о њима пренето је из арапског света[24].

Платеаријусова *Circa instans* разликује се од Диоскуридове *De materia medica* по формалним обележјима, као што су распоред грађе и унутрашња структура монографије лека. У античкој фармакопеји су описи дрога распоређени према територијалном принципу, док су код Платеаријуса представљени абецедним редом. Додуше, абецедни распоред изведен је делимично, јер се није поштовао унутар групе организоване око истог слова. Значајна разлика приметна је у организацији текста саме монографије, у којој се одражава основни концепт лечења везаног за развијену хуморалну теорију. За разлику од Диоскурида, Платеаријусова књига садржи опис квалитета (својства) сваког лека, тј. његово ӕс(тъ)ство, „да ли је врућ, студен, сув или

---

19 Wölfel, *Das Arzneidrogenbuch*, c. 14. За Платеаријуса видети H.H. Lauer, "Platearius" – *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 7 (München, 1995), p. 6.

20 I. Ventura, "Il *Circa instans* dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un'edizione" – *Minerva* 23 (2010), 37–40.

21 Cf. J.M. Riddle, "Dioscorides" – In: F.E. Cranz, P.O. Kristeller (eds.), *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, 4 (Washington, D. C., 1980), 4–8, 23–24.

22 Исто, с. 4.

23 Ventura, "Il *Circa instans*", p. 38, 39; cf. F.J. Anderson, *An Illustrated History of the Herbals* (New York, 1997), p. 48.

24 М.Д. Грмек, „Садржај и подријетло", с. 39.

влажан" и у ком степену (в. горе). Свака дрога има по два својства у одређеном степену, што је од основног значаја за њену примену у лечењу болести, која се разуме као поремећај равнотеже телесних сокова и четири квалитета. Хуморална теорија, заснована у време Хипократа, знатно допуњена од стране Галена столеће после Диоскурида, била је широко прихваћена и развијана од стране арапских и европских лекара средњег века[25]. У том погледу важно дело средњег века је *Liber graduum* у којем је Константин Афрички, учени монах Монте Касина, разликовао четити степена од сваког својства и у оквиру сваког степена разликовао његов почетак, средину и крај[26].

Осим излагања наведених квалитета (својстава) лека, његовог описа и употребе „за шта је добар" (тј. начин примене и које болести лечи), у монографијама хиландарске фармакопеје неретко се указује и на природна станишта наведених дрога – Ломбардија, Сицилија, Пуља, Амалфи, Александрија, Египат, Персија, Индија, „код Грка", „код Арапа", „код Латина" – или се пажња обраћа на трајање њиховог дејства и начин „чувања" односно складиштења[27]. У појединим описима лека помињу се ауторитети средњовековне медицине, као што су Доскурид, Хипократ, Гален, Авицена или Константин Афрички.

У *Хиландарском медицинском кодексу* сачувано је свега 145 монографија лека, тек нешто више од половине из уобичајене латинске књиге[28]. Највећим делом се нису сачували описи дрога које отпочињу словима *р, с, т, ф*, те се обично претпоставља да су те целине изгубљене, имајући у виду данашње стање рукописне књиге. У преведеним групама, такође, недостају поједине монографије дрога, те је изнета претпоставка да су оне биле намерно изостављене[29].

---

[25] О хуморалној теорији: L.E. Voigts, "Humours" – In: R.E. Bjork (ed.), *The Oxford Dictionary of the Middle Ages,* 2 (Oxford, 2010), p. 820.

[26] L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science during the First Thirteen Centuries of Our Era,* vol. 1 (New York, 1929), 750–751.

[27] За ковиље (*adiantum capillus veneris*), на пример, каже се да „*не може се дуго чувати јер брзо губи дејство*" или за ким (*cimino*) да „*своје дејство може сачувати пет година*", док биљка перуника („ириш", *iris*) „*бере се у пролеће*" и „*може се сачувати до две године*": Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, 106–107, 126, 127–128, 155.

[28] Грмек, „Садржај и подријетло", с. 34; Катић, „Српски превод Liber de simplici medicina", 203, 205.

[29] Грмек, „Садржај и подријетло", с. 34. На другом месту, у истом раду, Грмек износи претпоставку да Трактат није никада у целини преведен и да су описи неких дрога намерно испуштени: исто, с. 41. Можда је за постојеће стање у хиландарском рукопису била заслужна копија која је одабрана за превођење. За паралелни попис преведених дрога и оних из штампаног издања *Circa instans*: видети Катић, „Српски превод Liber de simplici medicina", 193–275.

Други састави научне медицине из Хиландарског медицинског кодекса

Други важан фармаколошки спис јесте поменути трактат о сложеним лековима који се ослања на *Antidotarium* извесног Николе из Салерна (*Antidotarium Nicolai*), из прве половине XII века[30]. Реч је о аутору, који је слично састављачу дела *Circa instans*, магловита историјска личност. Изгледа да су приређивачима хиландарског текста биле познате практичне вредности ове књиге. Уосталом, *Antidotarium Nicolai* и поменута *Circa instans* представљају широко распрострањене водиче за лекове и рецепте и неретко су заједно умножавани или преповезивани у једну књигу. Оба трактата су били прихваћени за уџбенике на европским универзитетима, а како њихова структура и садржај нису оптерећени теоријским излагањима, постали су и свеприсутни приручници у лекарској и апотекарској пракси. Према прописима појединих апотекарских гилди XIV и XV века, свака апотека је била у обавези да поседује бар по један примерак ових или њима сличних књига[31]. Релативно брзо, током XIII и XIV века, *Circa instans* и *Antidotarium Nicolai* преведени су на друге европске језике[32].

Спис о сложеним лековима из хиландарског рукописа знатно је краћи у односу на његов оригинал и тиче се средњовековних „*пилула*". Под тим називом су обједињени рецепти за справљање масти („*масло*"), мелема и сирупа. Описано је више различитих „*масти*", ружино, пелиново, ловорово, масло од руте, слачице, мастике, као и „*масло од истуцане ћерамиде*", односно „*масло од злата*" или „*масло*" које изједа „*гњило месо из рана*" и сл. За „емпластре", тј. мелеме, коришћени су алој, мастика, измирна, восак, тиква и слично. Једно посебно поглавље овог састава посвећено је сирупима („*широпи*"), а „*ђулапи и гликизми*" справљани су помоћу воде, шећера или меда и разноврсног биља.

---

30 Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, 158-168, 357–369 (превод и издање М. Миливојевић); уп. Грмек, „Садржај и подријетло", с. 42.

31 J.M. Riddle, "Theory and Practice in Medieval Medicine" – *Viator* 5 (1974), p. 171.

32 *Circa instans* је преведена на више народних језика: на старофранцуски, хебрејски, старонемачки, старохоландски, староенглески језик и на језике Пиринејског полуострва: Грмек, „Садржај и подријетло", с. 40; G. Keil, "*Circa instans*" – *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6 (München – Zürich, 1993), S. 2095; E. Garrido Anes, "Geographical and Dialectal Distribution of Platearius' *Liber de Simplici Medicina* in England" – *International Journal of English Studies* 5/2 (2005), 93–114. Приметан је снажан утицај *Circa instans* на садржај, структуру и стил немачке инкунабуле *Gart der Gesundheit* Johann-a Wonnecke von Kaub-a (Johannes de Cuba): Keil, "*Circa instans*", S. 2096; (в. горе нап. 11).

Слично је било и са делом *Antidotarium Nicolai*, cf. G. Keil, "*Antidotarium Nicolai*" – In: *Lexikon des Mittelalters*, 2 (München – Zürich, 1983), S. 709; M.J. Carrillo-Linares, "Middle English Antidotarium Nicholai: Evidence for Linguistic Distribution and Dissemination in the Vernacular" – *International Journal of English Studies* 5/2 (2005), 71–92.

Трактати о једноставним и сложеним лековима не исцрпљују садржај *Хиландарског медицинског кодекса*. У њему се налази више фармакотерапијских упутстава међу којима знатан део заузимају текстови из области гинекологије, затим трактат о отровима (у којем се позива на Галенов ауторитет), списи о заразним болестима, о грозницама и једна расправа из педијатрије. У хиландарском рукопису се налазе основни текстови средњовековне медицине који се тичу дијагностике – одређивање болести према пипању пулса[33] и према гледању мокраће (састав о уроскопији)[34] – и терапије – пуштање крви (спис о флеботомији)[35]. За састав о пулсу, за који се мислило да је грчког порекла или да је Галенов[36], истраживања су показала да је реч о тексту из средњовековне медицине са стручном латинском терминологијом који се позива на Галена[37]. Што се текстова из дијагностике тиче, изгледа да припадају једном истом саставу, на шта указује формула преласка са једне на другу тему: едно ѥс(тъ) жила, др□го ѥс(тъ) вода. wт жилѣ смw г(лаго)лали. н(□)н□ трѣб□е да г(лаго)лѣмо wт воде[38]. Осим латинске терминологије, у наведеним дијагностичким текстовима и трактату о флеботомији позива се на ауторитете латинске средњовековне медицине, међу којима су најчешће помињани Хипократ (vппократъ) и Гален (галїенw)[39].

У средњовековним медицинским текстовима је било уобичајено да се позива на чувену двојицу лекара античког света, Хипократа и Галена. У појединим текстовима се наводи и већи број учених лекара-претходника чија су дела служила за стварање нових компилација. У различитим саставима *Хиландарског медицинског кодекса* позива се на следеће појединце и њихова писана дела: Аристотел (арїстотел), Диоскурид (дїашкоридиш, често скраћено дїа); Секстус Плацитус (шишт□шъ, *Sextus Placitus*) из IV века; Теофил Протоспатар (фїлософъ ѳеофил) из VII века; Исак Израели (ижаакъ), прва

33 Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, 3–16, 199–213 (превод и издање Љ. Котарчић). Треба скренути пажњу на то да почетни делови овог текста нису у целини преведени на савремени језик.

34 Исто, 17–34, 214–231 (превод и издање Љ. Котарчић).

35 Исто, 185–187, 386–388 (превод и издање Љ. Котарчић).

36 За прва истраживања: Радојичић, „Старе српске повеље“, с. 73; Катић, „Српски превод Диоскуридесовог кодекса“, с. 86.

37 Грмек, „Садржај и подријетло“, 31–32, 40; Р.В. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине* [Одељење медицинских наука САНУ 31], (Београд, 1981), с. 97.

38 Р. Катић, „Уводна студија“ – В: Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, xxxix сматра да је реч о глоси преводилаца или приређивача.

39 О латинској терминологији у наведеним медицинским саставима хиландарског рукописа: Грмек, „Садржај и подријетло“, 32–33, 37; Катић, *Порекло*, 102, 106.

половина X века; Авицена (авицѣна) прве деценије XI века; Константин Афрички (конъстан□тинъ или кон□станції□шъ, *Constantinus Africanus*), XI век; Одо од Менга (*Odo de Meung*) познатији по називу дела као Мацер Флоридус (масеръ □читељъ, *Macer Floridus*) крај XI века; Платеаријус (платеа□риш(ъ) □читељъ); Гилберт Англикус (гил□берт□съ, *Gilbertus Anglicus*), професор у Монпељеу, средина XIII века; Венсан од Бове (винценти□шъ, *Vincentius Bellovacensis*), једно време васпитач Луја IX; Герард де Соло (герард□шъ □читељъ или герар□dw де шол, *Gerardus de Solo*), универзитет у Монпељеу, прва половина XIV века. Од медицинских састава наводе се, у средњем веку популарни, Хипократови *Афоризми* („Афорижми"), затим *Vi- aticum* (виат□к□шъ) Константина Афричког (заправо је то латински превод дела арапског писца Ибн ал-Џазара) и широко прихваћени ауторитет *Circa Instans* (сир□ка ин□щаш), за коју се на појединим местима мисли да је реч о особи, тј. „учитељу" (сир□ка ин□щаш □чител(ъ) говори). Ови примери јасно показују, како су то приметили ранији истраживачи Мирко Грмек и касније Реља Катић, прилично недвосмислено присуство традиција медицинских школа из Салерна и Монпељеа од XI до половине XIV века у саставима хиландарског рукописа[40].

Од више трактата који се односе на различите заразне болести[41] указали би на један анонимни текст против куге. Он припада оној врсти медицинске књижевности која је у науци позна под немачким општим именом *Pestschriften*. Разумљиво, таква врста састава постала је прилично раширена тек од друге половине XIV и током XV века. Пошто је владало уверење да ширењу куге погодује мијазма, загађени ваздух лошег мириса, важно профилактичко средство представљале су миришљаве супстанце. Посебно је цењена била тешко приступачна амбра која се са другим састојцима обликовала у лоптицу популарно названу *pomum ambrae*. У овим текстовима се, према речима њиховог проучаваоца у новије време Џона Ридла, откривају знатни и прилично вешти напори лекара појединаца да заштите здраве и излече оболеле[42]. Ту мисао преноси и трактат хиландарског рукописа следећим

[40] Грмек, „Садржај и подријетло", 36, 40.

[41] Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, 70–71, 265–266 (превод и издање Љ. Котарчић).

[42] J.M. Riddle, "Pomum ambrae: Amber and Ambergris in Plague Remedies" – *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 48 (1964), 111–123. Амбра је врста излучевине кита уљешуре. Уп. С. Бојанин, „Амбра: лек средњовековне Србије" – В: Г. Јовановић (сост.), *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, 6 [Дани српскога духовног преображења 22], (Деспотовац, 2015), 159–174. У преводу и издању (в. претходну нап.) постоје знатни пропусти, па је амбра као лек против куге испуштена.

речима: „*лечење од куге треба да буде по два закона: један* [је] *закон болним и чумним, а други закон здравим који се налазе међу чумним*“[43].

О времену настанка превода састава из хиландарског рукописа

Један од основних истраживачких проблема је питање времена настанка састава из медицинског хиландарског зборника. Да ли су ти састави настали у исто време, као делови унапред замишљене књиге која је послужила као узор данас сачуваном рукописном зборнику? Да ли је постојао сличан зборник текстова у западној медицинској пракси на основу којег је састављен хиландарски рукопис? Или је можда целокупан рад око превођења и компилирања изведен касније, у време османске владавине у Југоисточној Европи? Због недостатка изворне грађе тешко је пружити поуздане одговоре. Истраживачи се углавном слажу да се *Хиландарски медицински кодекс* не сматра протографом. Напред је речено да не постоје сазнања о ранијим преписима хиландарских састава. Додуше, поједини фрагменти из терапијских упутстава могу се наћи у различитим *лекарушама* ранијих и каснијих времена, али приликом анализе треба имати у виду да је структура *лекаруша* прилично флексибилна и отворена за слободна комбиновања и различите утицаје[44].

Данашња наука сматра да хиландарски рукопис представља колекцију трактата и текстова чији су оригинални преводи могли настати у различитим историјским временима. С обзиром на садржај, они се поуздано могу датирати само у ширим временским оквирима. Као сигуран *terminus post quem* настанка латинских компилација и њихових каснијих превода одређује се према поменима појединих аутора. Најмлађи ауторитет на који се позива у неком од хиландарских текстова јесте Герард де Соло, који је умро око 1360. године. Стога се последње деценије XIV века могу узети као *terminus post quem* за настанак превода тог појединачног састава, можда и састављања поменуте

[43] виданїе чⷆмнw требⷆе да бⷆдетъ по два закона, еднъ законъ(ъ) болнїим и чюмнⷆим. и дрⷆгⷆ законъ здравїимъ кои сⷆ междⷆ чюмнⷆими, Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, с. 266. Превод на савремени језик је мој, пошто је у наведеном издању знатно слободнији.

[44] Cf. R.V. Katić, “O uticaju spisa Ioanes-a Platearius-a na postanak terapijskih zbornika srpske srednjovekovne medicine” – *Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae veterinae* 18/2 (1978), 35–53; Грмек, „Садржај и подријетло“, с. 40 је уопштено указао на неколико „анонимних“ терапијских упутстава која су преузета из дела *De methodo medendi* византијског лекара Јована Актуарија (прва половина XIV века), уз опаску да *„друге хиландарске расправе немају с њим везе“*. На основу латинске терминологије Грмек закључује да су та упутства настала на основу латинског превода, а не грчког текста.

рукописне књиге[45], али не и обавезно других текстова које књига садржи.

После дугогодишњих истраживања хиландарског рукописа Реља Катић је понудио своју хронологију која обухвата временски распон од XIII до око средине XVI века. Његова размишљања полазе од опште и исправне Грмекове опаске о различитим временским етапама настанка појединих словенских текстова из хиландарског рукописа на основу *„старијих и млађих језичких облика и честе ортографске недоследности“*[46]. Крајња хронолошка одредница је поуздана, јер је представљена настанком рукописне књиге, док се почетне хронолошке границе не могу прецизније одредити, сем временом настанка латинских текстова. Ипак, према недовољно јасно аргументованом мишљењу Катића, старији преводи настали су крајем XIII и почетком XIV века и ту групу чине текстови из уроскопије, пипању пулса, флеботомије, терапијске белешке, трактат о отровима[47]. Хронолошки, другу и трећу групу превода чине они који су настали током првих деценија XVI века, углавном на основу штампаних латинских књига. Тако је превод хиландарског трактата о једноставним лековима настао на основу једног од венецијанских издања *Circa instans* (1497. и 1499.), док је превод трактата о сложеним лековима урађен на основу штампаних издања Николиног *Антидотаријума*[48]. На основу степена истражености хиландарских састава, али и западне традиције наведених трактата, такви закључци нису прецизни. Није сасвим јасно, зашто Катић настанак словенског превода *Circa instans* смешта у крај XV века када се поуздано зна да је то време штампања поменутих венецијанских инкунабула. Он, такође, не износи јасан разлог зашто би се приликом разматрања настанка превода Николиног *Антидотаријума* узимала само његова штампана издања из 1512. и 1528. објављена у Лугану. С правом се може поставити питање зашто би преводи фармаколошких састава, уколико су и учињени са поменутих штампаних књига, били сврстани у посебне хронолошке групе и настајали сукцесивно са изласком ових штампаних издања [49].

---

[45] Исто, с. 36, Грмек наведену хронологију узима за настанак превода свих текстова, како каже: „добива сигурни *terminus post quem* за хиландарски рукопис“, што је, можда, у крајњем виду тачно.

[46] Исто, 42–43. Подстакнута наведеним Грмековим погледима, Јовић, *Језик*, 16–17 је на основу правописа и облика речи покушала да препозна старије од млађих превода и изнела је став да таква анализа потврђује Катићеву хронологију настанка хиландарских медицинских састава, која је, као што је у овом тексту показано, прилично произвољна.

[47] Катић, „Уводна студија“, xxxix-xli.

[48] Исто, xli–xlvi.

[49] У истом предговору Катић, „Уводна студија“, с. xli, даје противуречне изјаве и закључује да је примерак рукописне књиге из Хиландара *„могао бити начињен крајем XV или почетком XVI века“*.

Не би требало одбацити могућности да су преводи фармаколошких трактата настали раније, и то на основу рукописних издања. Грмек је сматрао да је превод трактата о једноставним лековима учињен према рукописној, а не штампаној књизи и смешта га оквирно у XV век[50]. Међутим, истраживања у вези са преводом хиландарског фармаколошког текста оптерећује постојање различитих традиција Платеаријусовог дела на латинском и другим европским језицима, које су далеко од тога да буду систематски истражене[51]. У контексту наведених разматрања, могао би послужити један посредан податак, из сасвим другачије врсте штива, какво је *Сказанија о писменех* Константина Филозофа Костенечког настало у периоду од 1423. и 1426. године. У делу које детаљно разматра ортографске неправилности, писац се неретко упушта у дигресије да би осудио извесну друштвену праксу и обичаје које сматра неприличним, паганским и јеретичким. Том се приликом снажно успротивио употреби лека мумије у лечењу извесних стомачних и цревних болести[52]. У *Сказанију* лек није именован, али је јасно описан, заједно са његовим терапијским дејством, што упућује на монографију овог егзотичног лека из трактата о једноставним лековима из *Хиландарског медицинског кодекса*. Познато је Константиново широко образовање и разноврсно интересовање, те остаје недоумица да ли је о леку мумија писао на основу личног увида у лекарску праксу свог времена и средине у којој је делао (Београд и Србија) и(ли) на основу познавања писаног текста, можда баш фармаколошког трактата који нам се сачувао у познијем препису.

Са потпуно другачијих истраживачких позиција разматрали су хиландарски медицински рукопис Апостолов и Ботев. У њему они препознају светогорско порекло, а посредно и бугарске утицаје. Прихватају опште мишљењем да хиландарски рукопис није протограф и претпостављају да су за његове медицинске саставе морали постојати предлошци чије је порекло у Бугарској. Закључак изводе на основу ограничене језичке анализе хиландарског рукописа усредсређујући се на поједине речи (углавном, предлози, ређе именица), без систематског осврта на језик зборника у целини, и из уверења да су медицински текстови Хипократа, Галена или

---

[50] Грмек, „Садржај и подријетло", с. 43.

[51] У свом раду Ventura најављује критичко издање и објављује као узорак пролог књиге о једноставним лековима на основу десетак рукописа: Ventura, "*Il Circa instans*", 75–80 .

[52] иже мнwгыих напои кръви члчс□кые wт нед□га чрѣвоточїа афедрономь исходещее,
и невѣр□ных чл□кь мртвыми кост□ми: В. Ягич, „Рассуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке" – В: *Исслѣдованія по русскому языку*, т. 1 (Санкт- Петербург, 1885–1895), с. 446; уп. С. Бојанин, „Константин Филозоф Костенечки и средњовековна медицина" – В: *Л.* Симеонова (съст., ред.), *Балканите и светът – modus concurrandi* [Studia Balcanica 30], (София, 2014), с. 186.

Диоскурида морали бити широко присутни у књижевности средњовековне Бугарске (имајући у виду Шестоднев Јована Егзарха)[53].

Језик струке и народни језик

Знатно интересантније питање од времена настанка јесте оно у вези са језиком састава *Хиландарског медицинског зборника*. То се питање сматра нарочито важним за истраживање историјског и друштвеног значаја ове медицинске књиге и медицинске науке уопште на југоистоку Европе. У ранијем периоду је ово научно поље било најмање систематски истраживано, те представља неисцрпно богатство како за лингвисте и историчаре језика, тако и за историчаре медицине, културе и друштва[54]. Пошто је реч о рукописној књизи која не садржи штиво теолошко-филозофског обележја, нити су му књижевни узори у текстовима Светог писма, трактати из хиландарског рукописа написани су под знатним утицајем говорног језика, заснованог на практичној делатности медицинске професије. Пошто је реч о књижевном делу, у његовој основи се налази књижевни „*старословенски језик српске редакције*“[55], мада су поједини истраживачи склони да у први план истакну говорни језик, те препознају „*мешовити*“ језик, „*с променљивим уделом српскословенских и српских елемената*“[56].

У више различитих састава *Хиландарског медицинског кодекса* језик је назван „српским“, што је примећено у најранијим истраживањима[57]. У савременој науци се такав језик обично назива *старосрпским*, чиме се указује на његово порекло у говорном средњовековном језику који је употребљен и преобликован у одређену књижевну форму. Наспрам њега је средњовековни књижевни језик црквене литературе, код неких аутора назван цркве-

---

[53] Апостолов, Ботев, „Ръкописи с медицинско съдържание от Атон“, 59–86. Занимљиво је приметити да поменути аутори у хиландарском трактату о једноставним лековима препознају само Диоскуридово дело и да у описима лекова сагледавају континуитет одређене праксе лечења на просторима источног Балкана од времена старих Трачана (чије је лекове описао Диоскурид), односно „преди и след сливането на траки, славяни и прабългари в единната българска народностна общност“: исто, 81–82.

[54] Уз поменуту анализу бугарских аутора о језику (в. претходну нап.) издвајамо знатно обимнију студију Јовић, *Језик*, passim и рад Ј. Недељковић, „Именички суфикси у Хиландарском медицинском кодексу (XVI век)“ – *Археографски прилози* 16 (1994), 353–373.

[55] Богдановић, *Каталог*, 194–195. Термин „српскословенски језик“ употребили су приређивачи текста и превода Хиландарског медицинског зборника (в. горе нап. 1).

56 П. Ивић, *Преглед историје српског језика* [Целокупна дела 8], (Сремски Карловци – Нови Сад, 1998), с. 88. У науци је више пута писано о постојању два језичка „слоја“, „народног“ и „српскословенског“ и о неопходности да се они детаљно истраже, Јовановић, „Приказ“, с. 148.

[57] „*У рукопису се изричито назива 'српским'. Доиста је много ближи народном говору него црквеном језику*“: Грмек, „Садржај и подријетло“, с. 43.

нословенски[58]. Мирко Грмек је својевремено у језику хиландарског рукописа препознао *„сочну и изражајну ијекавштину“*[59], док је Павле Ивић указао на постојање дијалекатских одлика из околине Призрена, Новог Брда и Јужне Мораве[60]. Погледе Ивића прихватила је и, у извесном виду, потврдила Надежда Јовић у својој књизи о језику медицинског хиландарског рукописа. Она препознаје у хиландарској књизи утицаје призренско-јужноморавског говора, како каже, *„пре губљења синтетичке деклинације“*[61].

Међутим, и даље остаје отворено питање односа између хиландарских текстова који су настајали у претпостављеним различитим периодима и свођења њиховог говорног језика на један дијалекат. Да ли то значи да су медицински састави који су настајали током дужег времена произашли из истог географског, односно дијалекатског окружења? Највероватније то није био случај, те је можда завршна језичка редакција какву данас познајемо учињена над медицинским текстовима који су циркулисали на једном одређеном географском простору који је представљао политички, културни и економски центар српске средњовековне државе. Можда је до такве интервенције дошло и касније, у периоду који не мора бити временски удаљен од настанка преписа који се чува у манастиру Хиландару.

Као што је напред показано, истраживања језика хиландарског рукописа отварају више различитих питања, а једно од важнијих се тиче односа преводиоца и приређивача према латинском тексту и њиховог активног рада на стварању језика медицинске струке. Знатним делом је то латински језик у различитим саставима хиландарске књиге. Истовремено, у истој књизи посведочен је и знатан број „домаћих“ назива. То се најјасније уочава у преводу/преради трактата о једноставним лековима, као и у фармакотерапијским саставима. Уз званичан и стручан назив лека, који је прихваћен из латинског језика, често је исписано његово „народно“ име или назив који се одомаћио у српској говорној, можда и шире, јужнословенској језичкој средини. Као илустрација се могу издвојити следећи примери: wт рожѣ сырѣч р□жица (*rosa*); wт полегїw, сырѣч мт□рена дш□ица (*mentha pulegium*), wт пр□нѣ с□рѣч сливѣ (*prunus*); wт анѣт□мъ сръбск□ се зове копръ (*aneth- um graveolens*); wт алі□мъ с□рѣчъ бѣли л□къ (allium); wт апшинті□мъ с□рѣч пелин или пшинти сръбск□ се зове пелин (*absinthium*). Осим речи из говорног српског језика у тексту су употребљени грчки и турски термини који су приређивачу превода или преписивачу били препознатљивији или

---

58 О диглосији у средњовековној српској књижевности, Ј. Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике* (Нови Сад, 2007), 443–459.

59 Грмек, „Садржај и подријетло“, с. 43.

60 Ивић, *Преглед*, 88–89.

61 Јовић, *Језик*, с. 268.

шире прихваћени у „домаћој“ средини: wт анѣж(ъ) гръчъск□ се зовѣ гликанисъ (*pimpinella anisum*, γλυκάνισος); wт кар□и. т□ръск□, каракіа (*carum carvi*, ким)[62]. У сваком случају, настанак глоса се може довести у везу како са техником превођења тако и са практичним потребама током каснијег умножавања текста.

Латинска медицинска терминологија, која је истовремено била под снажним грчким и арапским утицајима, присутна је у општим терминима хиландарског медицинског рукописа, као што су „*пилула*“ (лат. *pilula*), „*специја*“ (лат. *species*), „*емпластри*“ (грч. *emplastrum*), сируп – „*широп*“ (арап. *siroppus*), „*ђулап*“ (арап. julep, iulap(i)um). Слично је и са појединим болестима за које је усвојена латинска терминологија уместо употребе српских описних назива: бwлѣстъ зовѣ латїн□ск□ ар□тетика (*arthritis*) или итер□ція (*icterus*) сръб□ск□ се зове кои има чл(овѣ)къ жлътин□ на образ□[63]. На латинске текстове као посреднике у преношењу грчких и арапских медицинских знања указују и примери у којима се грчки назив лека тумачи његовим латинским еквивалентом: ѱимида и латинск□и г(лаго)лѭт се сер□жа[64] (тј. *cerussa*).

Несумњиво је латински језик био у функцији изградње стручног, али, у извесном виду, и тајновитог језика медицинске професије. У том контексту се може разумети чување оригиналних назива лекова, а пре свега оних који су и на латинском језику дати описно. Име лека *os de corde cervi* („*кост из јелењег срца*“) транскрибовано је као wш де корде серви, док је његов превод, кошчице кое се находе □ елѣнѣм(ъ) срдц□, представљен у виду објашњења које следи стручном називу[65]. Слично томе, присутна је појава да се и извесни делови латинских реченица не преводе, већ преносе у ћирилској транскрипцији, као посебан стручни израз. Упечатљив пример таквог издвајања препознаје се у изразу пил□лѣ шине квиб□ш ешенолw (*pilulae sine quibus esse nolo*), који је постао назив за извесне пилуле. Превод који је следио употребљен је као тумачење намењено стручним лицима: „*као кад бих рекао без којих нећу да будем*“ (како да бы реклъ без коех некю быти)[66].

---

[62] Наведени примери су узети из трактата о једноставним лековима: Р. Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, 293–357. Када је реч о „домаћим“ називима треба имати у виду да нису морали бити у потпуности устаљени и да су вероватно одражавали локалне „традиције“, слично данашњим „народним“ називима за биље.

[63] Исто, 382, 385. Обе речи преузете из латинског су грчког порекла.

[64] Исто, с. 356.

[65] Исто, с. 351.

[66] Овај израз је одавно примећен у науци: Грмек, „Садржај и подријетло“, с. 35; С. Ћирковић, „Лекови“ – В: С. Ћирковић, Р. Михаљчић (сост., ред.), *Лексикон српског средњег века* (Београд, 1999), с. 366. Пошто се налази на почетку хиландарског трактата о сложеним лековима, који је, како је утврдио Катић, представља превод и компила-

Усвајање латинске медицинске терминологије несумњиво је допринело обогаћивању језика лекарске и апотекарске струке у српској, вероватно и шире, у јужнословенској средини средњег века. С друге стране, медицински текстови хиландарског рукописа сведоче о постојању релативно развијене „домаће" терминологије, засноване на говорном језику и непосредном искуству. Бројни су српски и словенски називи за лекове, болести, начине лечења, и сл., као и они грчки и турски, који су се „одомаћили" у језику струке. У хиландарском рукопису, на пример, прилично је често у употреби позајмљеница из грчког *орексија* (ὄρεξις), лат. *appetitus*, wpe□и на □денїе[67], која је усвојена из грчких *јатрософија* и непосредног контакта са лекарском праском суседног Византијског царства. Присуство грчких и турских речи у српском језику лекарске струке оправдавано је, такође, географским и временским чиниоцима настанка преписа медицинских текстова из хиландарског зборника (XVI век), што указује на прилично „разуђену" терминологију коју непрестано ствара говорни језик у контакту са другим језицима.

Практични значај одабраног медицинског штива, уочен од стране преводиоца/приређивача, недвосмислено је представљен у садржају трактата о једноставним лековима. У њему је пренета оригинална замисао књиге *Circa instans* – према којој су монографије лека представљене абецедним редом[68] – тако што су у хиландарској фармакопеји су описи дрога азбучно распоређени према ћириличној транскрипцији латинских имена[69]. Значај подухвата у очувању практичне намене оригиналне књиге долази посебно до изражаја, уколико се упореди са другачијим преводилачким решењем примењеним у преводу Синтагме Матије Властара (XIV век). Иако је реч о тематски и садржајно потпуно другачијем штиву, Матија Властар је правну грађу приручника сложио према алфабетном распореду појмова, али се

ција Николиног *Antidotarium*-а, није га било тешко идентификовати: Бојанин, „Лечење биљем", с. 14. Cf. P. Dorveaux, *L' Antidotaire Nicolas deux traductions françaises de L' Antidotarium Nicolai l'une du XIVe siècle* (Paris, 1896), p. 24.

67 Катић (ред.), *Хиландарски медицински кодекс*, с. 324. Иста реч, wpe□и□, употребљена је и у лекаруши Ходошког зборника: F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum* (Wien, 1862–1865), p. 513.

68 Абецедни распоред је делимично примењен, пошто су дроге поређане само према почетном слову њиховог имена.

69 Прва поглавља трактата из хиландарског рукописа чине монографије чији називи почињу на слова „А(з)", „Б", „В", „Г", „Д(обро)"... Иако је, затим, редослед поремећен, иза дрога на слово „З" следе оне на „И". Дроге које у латинском тексту почињу на латинично слово „С", у ћириличној транскрипцији се налазе у средини трактата, у складу са местом слова „К" у азбуци. Ипак, коначан распоред дрога у ћириличном тексту не може се једноставно реконструисати, јер недостаје скоро половина текста фармакопеје, а рукописна књига која је била преповезивана, садржи више дуплираних монографија: о томе, Катић, „Српски превод Liber de simplici medicina", с. 205.

практична страна његове књиге изгубила у српском преводу, јер је задржан алфабетни распоред грчке књиге.

Преводиоци/приређивачи текстова *Хиландарског медицинског кодекса* били су највероватније припадници лекарске струке. Сами преводи откривају веште појединце који су се добро разумели у медицинску материју, исправно примењујући и даље обогаћујући речник лекарске струке[70]. У науци је указано на један прилично занимљив запис, данас тешко проверљив, који посредно потврђује наведене претпоставке. У њему је забележено следеће: прѣведе никола врачь оть латиньске книге на срьпьскоу книгоу. б(ог)ь да га прости. *„Латинска књига"* коју је превео извесни лекар Никола могла је бити смо она медицинског садржаја[71].

Закључак

Састави из *Хиландарског медицинског кодекса* представљају плод снажних веза које су постојале у области лечења, односно у медицини и фармацији, између балканског и латинског света. Велики број лекара из Италије налазио је службу у градским комунама на источној обали Јадрана или на владарским дворовима у унутрашњости земље, преносећи знања која су стекли у својим срединама. Често су то били лекари школовани на познатим италијанским универзитетима[72]. Са своје стране, појединци из унутрашњости, вешти у лечењу, налазили су такође запослење у суседним комунама далматинских градова[73]. Данас не можемо знати каквом су лекарском мрежом биле покривене средњовековне државе Србија и Бугарска. Да будемо прецизни, мрежа није била густа. Највише података имамо о манастирским болницама, али су оне биле интерног карактера. Подизање јавних болница представљан је као владарски подухват и углавном су то била прибежишта за лепрозне и друге оболеле у околини манастира Дечана (XIV век) или у београдској болници почетком XV века. Значајне су болнице подизане уз подршку комуналних организација (братовштине), као у Котору XIV и XV века[74].

---

[70] Грмек, „Садржај и подријетло", с. 43.

[71] Запис је учињен на листу једне фрагментарно сачуване пергаментне књиге оквирно датиране у XIV век, а сам запис неодређено у нешто касније време: Ј. Хаџи-Васиљевић, „Свети Прохор Пчињски и његов манастир" – *Годишњица Николе Чупића* 20 (1900), с. 100.

[72] Уп. Катић, *Медицина код Срба*, 137–148.

[73] Исто. У том погледу занимљив је случај извесног Николе Бугарина чију је лекарску праксу одобрило дубровачко Велико веће 1396. године: В. Гюзелев, *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в.* 2ро изд. (София, 2014), с. 331.

[74] За Котор вид. С. Мијушковић, Р. Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине. Документи которског архива, књ. I (XIV и XV век)*, (Београд, 1964), 32–33.

Највећу групу оних који су се посветили лечењу чинили су емпирици и видари, мушкарци и жене (неки су се могли наћи и под оптужбом за магију)[75], чија су се знања преносила углавном усменим путем. Они су поседовали и до извесног степена развијали „домаћу" медицинску терминологију („народни" називи за лек, болести, лековито биље). Постојање медицинских састава из хиландарског рукописа указује на потребу за детаљнијим и разноврснијим познавањем медицинске струке, што је за резултат имало усвајање различитих знања и посебне терминологије из научне медицине латинске Европе. Преводиоци су морали бити стручна лица са практичним знањима и истовремено упућена у латински језик. Запис о лекару Николи који је преводио извесни текст са латинског прилично је драгоцен, уколико се има у виду да је највећи број јужнословенске учене елите био посвећен преводима са грчког језика и то углавном црквене литературе или оне у непосредној вези са њом. Преводи из *Хиландарског медицинског кодекса* указују на особене канале комуникације у оквирима лекарске професије у областима северног Медитерана и Балканског полуострва, што је подстакло стварање једног универзалног језика струке у домаћој медицинској пракси. Био је то језик заснован на латинском, који није одбацивао позајмљенице из грчког, а касније је био отворен за оне из турског језика. Слична појава стварања језика струке присутна у хиландарском рукопису, примећује се и у другим областима друштвеног и привредног живота, као што је, на пример, рударство (употреба специјалистичке немачке и општесловенске рударске терминологије)[76], где се идентитет групе изграђивао на поседовању посебних знања и несвакидашњих вештина одређених, специјалистичких, професија.

Иако по свом садржају и концепту јединствена књига, *Хиландарски медицински кодекс* не би требало сматрати изузетком у развоју српске, тиме и јужнословенске медицинске теорије и праксе. Али, отворено остаје питање домета знања садржаних у наведеној књизи. Извесне прескрипције унесене у овај *Кодекс* могле су наћи своје место, као што је горе речено, у разним јужнословенским *лекарушама*[77]. Поједина знања која се налазе у хиландарском зборнику, заједно са искуствима византијских *јатрософија*, постала су, у знатно скромнијем облику, део корпуса медицинских вештина које данас савремена наука обично означава термином „народна медицина".

---

[75] Нетрпељиви ставови према народној медицини исказани су у Константиновом *Сказанију о писменех*, уп. Бојанин, „Константин Философ Костенечки", с. 181.

[76] С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство* (Београд – Нови Сад, 2002).

[77] В. нап. 43.

IV

ИЗВОРОЗНАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ

Стоянка Кендерова

Представата за историко-географската област Македония в средновековната арабска картография

'*Македония*' е едно от най-старите наименования на Балканите: в исторически план то нееднократно е променяло своя обхват и съдържание. През Античността така е назовавана създадената от древните македонци държава по басейна на реките Вардар и Бистрица. След установяване на римската власт върху нейната територия през II в.пр.н.е. с името '*Македония*' е наречена съответната римска провинция, т.е. названието придобива административно-регионален характер. В края на VI и първата половина на VII в. на Балканите идват славяните. Те нахлуват и в провинция Македония, като голяма част от населението ѝ е принудено да напусне родните си места и да потърси убежище в Средна и Източна Тракия. В крайна сметка, към края на VIII в. в земите около Адрианопол (дн. Одрин) се създава византийска военно-административна единица – *тема* Македония. По-сетне, през целия средновизантийски период с името '*Македония*' е означавана споменатата област в дн. Източна Тракия[1].

След 1018 г. българската държава пада под византийска власт. Тогава византийците основават *тема* България, която в общи линии се припокрива с територията на някогашната римска провинция Македония, т.е. обхваща земите по басейна на реките Вардар, Бистрица, Дрин и Струма. За това свидетелстват редица византийски автори от XI–XII в. От друга страна, през този период названието '*Македония*' продължава да се употребява за означаване и на Източна и Средна Тракия, а така също и през следващите XIII–XIV в., като последица от създаването през VIII в. на *тема* Македония. Някои византийски и западни автори отразяват именно тази ситуация, но други се придържат към старото положение, като наименованието '*Македония*' се отнася към територията на древната македонска държава и на наследилата я римска провинция.

В настоящото изследване ще проследим как наименованието и областта '*Македония*' са представени в средновековната арабописмена географска литература и по-специално – в картографските изображения на автори от персийски и арабски произход. За целта привличаме само

[1] По-подробно вж. П. Коледаров, *Името Македония в историческата география* (София, 1985).

съхранени до днес в различни библиотеки по света карти, като изключваме възстановки на европейски учени, направени на основата на описания[2]. Нанесените върху картите областни названия означават земите, в които лежат отразените в текстовата част на съчиненията географски обекти. Те са предшествани от следните пояснения: „*науахи*" ('страни'), „*билад*" или „*балад*" ('страна'; 'област'), или „*ард*" ('земя').

Най-ранното отбелязване на наименованието '*Македония*' откриваме върху кръглата карта на света според тогавашните представа и познания, създадена през 980 г. към труда на Ибн Хаукал „*Китаб ал-Мамалик уа'л-масалик*" ('Книга на пътищата и страните'). Съхранена е в препис от 1086 г., който се пази в библиотеката към музея „Топкапъ сарай" в Истанбул (фиг. 1)[3].

Абу'л-Касим Мухаммад Ибн Хаукал ан-Нисиби е персийски географ и картограф, представител на т.нар. класически период в развитието на арабската географска литература[4]. Роден е в гр. Нисибин в Северна Месопотамия. През 943 г. предприема пътешествия от Багдад в качеството си на търговец и политически емисар. Пътува и в Европа, като посещава Южна Италия, Сицилия и Испания. Наред с кръглата карта на света, в труда му са включени и карти на 22 области от света. Като цяло те, както и картите на неговите предшественици Абу Зайд Ахмад ал-Балхи (ок. 850–934) и Абу Исхак Ибрахим ал-Фариси ал-Истахри (средата на X в.), формират условно т.нар. „*Атлас на исляма*"[5] и се отличават с геометричните си форми – кръгове, ши-

---

[2] За възстановки на картата на света на халифа ал-Мамун (преди 833 г.), както и на картите на ал-Хуаризми (ум. ок. 850 г.), на Чистите братя (X в.), на Ибн Юнус ал-Мисри (ум. 1009 г.), на ал-Бируни (ум. 1048 г.), ат-Туси (ум. 1274 г.) и на Абу'л-Фида (ум. 1331 г.) вж. С. Кендерова, А. Стаматов, Д. Стоименов, *Българските земи в средновековната арабописмена картографска традиция (IX– XIV в.). Атлас* (София, 2011), 78– 84, 262– 264 и цит. библиография.

[3] Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 130–131. Същевременно трябва да отбележим, че от гледна точка на представянето на българите това е една от най-важните карти. Единствено тук са отразени волжките българи и българите-потомци на кан Бат Баян, като са наречени „*Булгар ад-дахил*" ('вътрешните българи'). За Ибн Хаукал вж. Y. Kamal, *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, vol. 3/2: *Époque arabe* (Leiden, 1934), p. 655; C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, 1 (New York, 1949), 451–455; M. Jan de Goeje (ed.), *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (по-нататък: *BGA*), vol. 2: *Ibn Hawqal, Opus Geographicum* (Leiden, 1873); J.H. Kramers (reedit.), *Ibn Hawqal, Opus Geographicum* (Leiden, 1938; repr.: Leiden, 1967); J.H. Kramers, G. Wiet (introd., trans., index), I*bn Hauqal, Configuration de la Terre (Kitab Surat al-ard)*, 2 vols. (Beyrouth – Paris, 1964); J.B. Harley, D. Woodward (eds.), *History of Cartography*, vol. 2/2: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* (Chicago – London, 1992), 111–117; И.Ю. Крачковский, *Избранные сочинения*, т. IV: *Арабская географическая литература*, (Москва–Ленинград, 1957) 196–204.

[4] За картите на представителите на тази школа вж. Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 97–137.

[5] Крачковский, *Избранные сочинения*, 196–204.

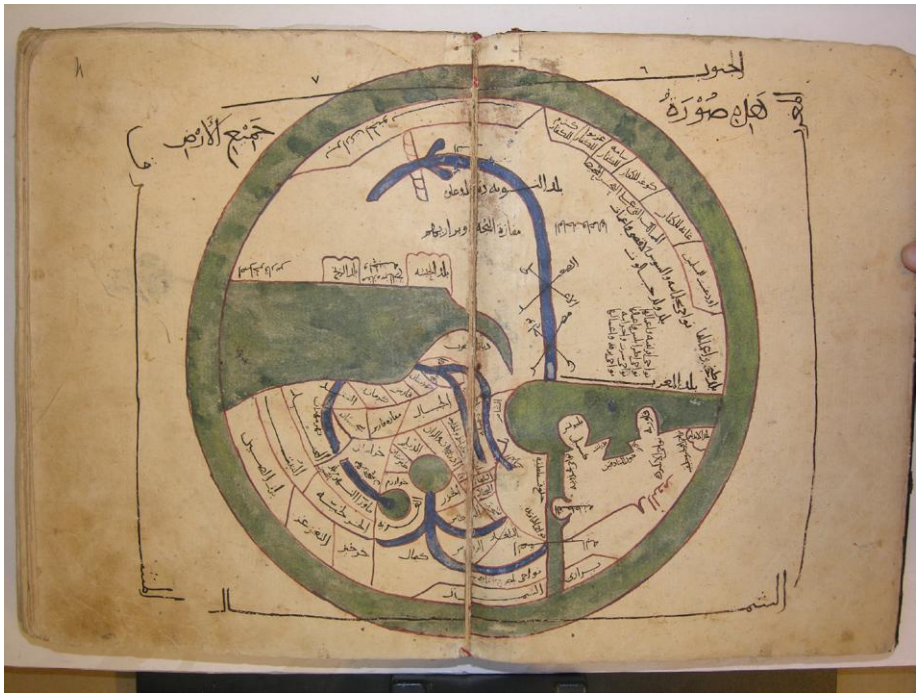

Фиг. 1. Ибн Хаукал, Кръгла карта на света. Препис от 1086 г., съхраняван в библиотеката към музея „Топкапъ" в Истанбул.

роки ленти, триъгълници и правоъгълници.

Подобно на всички средновековни карти от Изтока, и кръглата карта на Ибн Хаукал е южно ориентирана, т.е. юг е в горната ѝ част, а север – в долната; съответно, изток е в лявата ѝ половина, а запад – в дясната. На нея Европейският континент е представен под формата на триъгълник, заключен в пространство в долната ѝ дясна половина. На юг той граничи със Средиземно море, в който са врязани Апенинският полуостров и Пелопонес. В ъгъла, в най-дясната част на Европа е оградено неголямо по площ пространство, в което е поставен надписът „*Билад ал-Андалус*" (т.е. 'страната Андалус'; Андалусия). Андалусия фигурира и на по-ранните съхранени до днес карти на ал-Балхи и ал-Истахри[6]. Този факт не буди учудване, тъй като част от Пиренейския полуостров е завладяна от арабите още в началото на VIII в.

Откъм изток Европа е ограничена от широка лента, която води началото си от Средиземно море, продължава в северна посока и стига до воден басейн, който обкръжава Земята. Тази лента представя едновременно Дарданелите, Мраморно море, Босфора и Черно море. От двете

[6] Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 98–129.

страни в началната ѝ част са разположени надписите: вдясно – „*Науахи Маджазунийя*“ (‘страните/областите Македония’) и вляво – „*Халидж Кустантинийя*“ (‘Константинополски канал/пролив’). В северна посока от надписа за Македония е означен град Константинопол („*ал-Кустантинийя*“). Този начин на представяне на ‘*Македония*’ в близост до водния баа сейн навежда на мисълта, че тук се има предвид *темата* Македония. Както пояснихме в началото, тя е създадена в края на VIII в. или, общо взето, в периода, когато Ибн Хаукал пътува в Европа и най-вероятно е получил информация за нея и нейното приблизително местонахождение. В текстовата част на съчинението липсва специално описание на ‘*Македония*’. Нейното име е само посочено наред с останалите географски обекти при описанието на кръглата карта на света. Тя е отразена и на картата на Северна Африка (‘Магриб’), както и на картата на Средиземно море[7].

Независимо че в по-късната арабска картография се създават и друг тип карти, при които очертанията на сушата наподобяват съвременните карти, а реките са изобразени чрез вълнисти линии, кръглата карта на света на Ибн Хаукал с геометричните си линии, широки ленти и кръгове дава отражение върху редица автори, между които са ал-Харрани (първа половина на XIV в.) и Ибн ал-Уарди (ум. 1457 или 1446 г.).

Ахмад ибн Хамдан Ал-Харрани е египетски космограф, който съставя „*Джами ал-фунун уа-салуат ал-махзун*“ (‘Сборник от науки и утешение за печалния’). Наред със стихове, мисли, хронология и други по характер текстове, трудът включва и специална глава с географски характер, озаглавена „*За чудесата на областите, моретата, реките, планините и пустините*“. Приложена е и кръгла карта на света[8]. В нея областта Македония също е отразена в ъгъла между Константинополския канал и Пелопонес, чието име не е отбелязано. Наименованието на Константинопол е заключено в кръгово изображение, наподобяващо буквата „С“.

Сирадж ад-Дин Абу Хафс Умар Ибн ал-Уарди е представител на географската наука, която се развива в Сирия в периода непосредствено преди завоюването ѝ от османците. По вид и структура неговият основен труд „*Харидат ал-аджаиб уа-фаридат ал-гараиб*“ (‘Бисер на чудесата и перла на странните неща’) представлява космография[9]. Състои се от 14 (или 15 глави), в които се съдържат описания на страни и области и се изброяват най-

[7] Kramers (reedit.), *Ibn Hauqal, Opus Geographicum*, 8–9, 60, 189 и табл. 1, 4 и 8.

[8] Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 258–261.

[9] Крачковский, *Избранные сочинения*, IV, 490–496; Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 274–292; Kamal, *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, vol. 3/2, p. 605; Harley, Woodward (eds.), *History of Cartography*, 130–131.

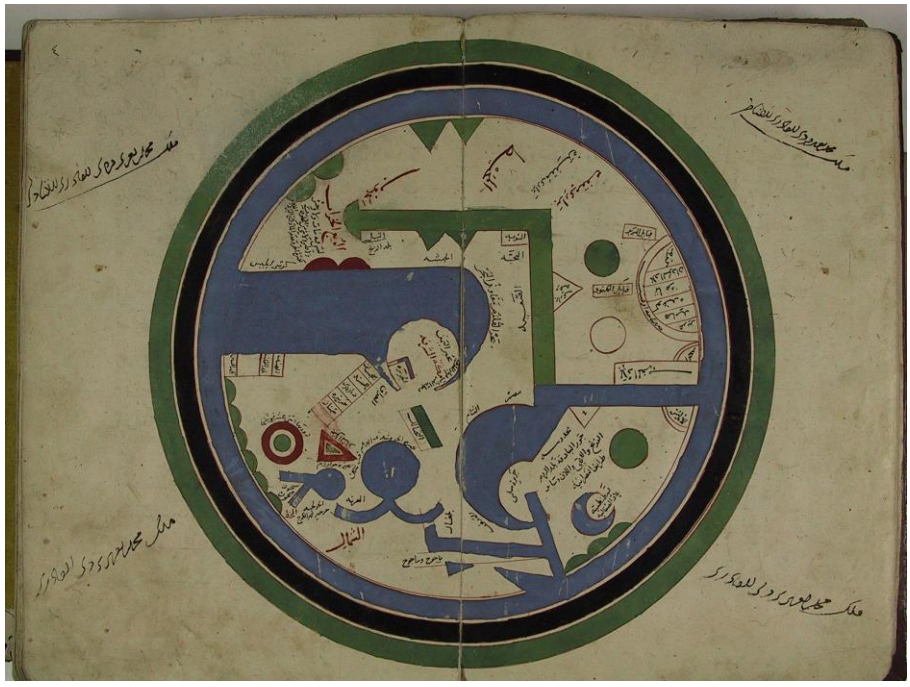

Фиг. 2. Ибн ал-Уарди, Кръгла карта на света. Препис от 1496-1497 г. Съхраняван в библиотеката за ръкописи „Сюлеймание" в Истанбул.

важните градове в тях, а също и най-известните проливи и морета, острови, реки, извори и кладенци, високи планини, видове камъни, рудници и скъпоценни камъни, плодове, растения, животни и птици. За написването му Ибн ал-Уарди ползва редица арабски автори – негови предшественици. Трудът намира голямо разпространение в ислямския свят, за което свидетелстват многото му преписи, съхранени до днес. В началото му също е разположена кръгла карта на света, която по своята конструкция спада към картите от „*Атлас на исляма*" и най-вече към тази на Ибн Хаукал. И тук 'Македония', отразена под формите „*Маджадунийа*" и „*Маджазунийа*", е представена съвсем близо до началото на така изобразения Константинополски канал, съответстващ едновременно на Дарданелите, Мраморно море, Босфора и Черно море. Константинопол отново и съвсем неточно е разположен доста на север от областта Македония (фиг. 2).

Ще обърнем внимание на още един автор – Закарийа ибн Мухаммад ал-Казуини (ум. ок. 1283), смятан за най-известният арабски космограф[10]. В неговия труд „*Аджаиб ал-булдан*" ('Чудеса на страните') е приложена карта,

[10] Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 250–257.

която по начина на представяне на Европейския континент и на изброяване на християнските народи, които го населяват, силно наподобява картите на Ибн Хаукал. В ъгъла на триъгълника в северозападната част на картата, оградена от вода, е отбелязано „*ал-Андалус*". '*Македония*' е изписана като „*Маджадула*". Тя не заема обаче обичайното за картите на Ибн Хаукал, ал-Харрани и Ибн ал-Уарди място в началото на Константинополския канал. Тук '*Македония*' е представена в западна от него посока и на север от Адриатическо море, вдадено дълбоко в сушата и изобразено между Пелопонеския и Апенинския полуостров. Константинопол отново е отразен доста на север, а между него и „*Билад ас-Сакалиба*" ('страната на славяните') е изобразена неголяма по дължина река – най-вероятно Дунав. В центъра на картата е изрисуван храмът Кааба в Мека, което отразява идеята, че той е разположен в центъра на света.

На тази карта реките и моретата не са представени чрез строго очертани прави линии и кръгове, а са изобразени като вълнисти широки ленти. Това подсказва, че както представителите на класическата школа, така и покъсните автори са имали известно влияние върху ал-Казуини и ни насочва към следващия географ, на който ще се спрем по-обстойно – ал-Идриси.

Абу Абд Аллах Мухаммад ал-Идриси (1099/1100–1165) заслужава най-голямо внимание в нашето изследване. В историята на средновековната арабска географска наука и картография неговият труд „*Китаб Нузхат ал-муштак фи'хтирак ал-афак*" ('Книга за развлечение на копнеещия да преброди страните') се възприема като трети и последен етап, наречен арабо-норманси. Създаването му е инициранo от норманския крал Рожер II (1130–1154), в чийто двор авторът намира благоприятна среда за реализация на своите научни интереси. Трудът е създаден през 1154 г. и представлява най-богатият на сведения за физико-географската картина на Балканите, селищната мрежа, икономическото състояние на отделните градове и друга информация средновековен извор[11].

В структурно отношение „*Нузхат ал-муштак*" следва системата на деление на земното кълбо на седем *климата* (или „*иклим*") в посока

[11] Крачковский, *Избранные сочинения*, IV, 281–299; Б. Недков, *България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси* (София, 1960); С. Кендерова, „Въпроси на административната терминология за Балканите в 'Географията' на ал-Идриси" – В: В. Велинова (съст., ред.), *Образ и слово: Юбилеен сборник по случай 60 годишнината на проф. Аксиния Джурова* (София, 2004), 121–132; С. Кендерова, „Политическата и културно-историческата ситуация в Сицилия през XII в. (с оглед на сведенията на ал-Идриси за Балканите)" – *Orientalia* 2 (2006), 9–28; С. Кендерова, Б. Бешевлиев, *Балканският полуостров, изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване*. Ч. I (София, 1990), 16–28; И.Г. Коновалова (текст, перев., коммент.), *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы* (Москва, 2006); S. Kenderova, "The Region of Macedonia in Medieval Arabic Cartography" – *Balcanistic Forum* 2 (2013), 11–22.

от Екватора на север, предложена от Клавдий Птолемей (ок. 90–168)[12]. Новото, което арабският географ въвежда, се състои в допълнителното вертикално разделяне на всеки *климат* на 10 части, или секции („*джуз*"), но в посока от запад на изток. Така ал-Идриси излага в 70 секции данните за познатата по онова време, населявана част на Земята – *terra habitabilis*. В началото на своя труд той разполага обща кръгла карта на света, а в началото на всяка секция – карта на съответната територия, която дава нагледна представа за разположението на отразените в текста географски обекти (фиг. 3). Независимо, че тяхното описание следва най-известните за времето пътища и включва информация за разстоянията между отделните селища, върху картите на ал-Идриси пътища и разстояния не са нанесени, за разлика например от римската пътна карта *Табула Певтингериана*[13].

На първо място ще разгледаме неговата кръгла карта на света, съхранена до днес в няколко преписа. С линии, успоредни на екватора и означени на север от него, са разграничени седемте отделни *климати*. В горната половина на картата и на юг от Екватора са представени трите извора на р. Нил. Течението ѝ продължава в северна посока до вливането ѝ в Средиземно море, което пък е свързано с Дарданелите, Мраморно море, Босфора и Черно море. Картата, съхранявана в Бодлеанската библиотека в Оксфорд в препис от 1456 г. (*ms. Pococke 375-Uri 887*), има доста прилики с картата от библиотека „Köprülü" в Истанбул (в препис от 1496 г.)[14]. На тези две карти на територията на Балканския полуостров ясно се открояват Динарските планини, които са успоредни на Адриатическо море. В петия *климат*, в пространството, ограничено между тях и изобразените Мраморно море и Дарданелите с протока Босфор, е означена историко-географската област Македония, като макротопонимът е изписан под формата „*Макарунийа*". На картата от Оксфорд присъства и р. Марица, която води началото си от неголяма планина, идентифицирана с Рило-Родопския масив. Представена е и планината Шварцвалд (в дясната част на картата, също в пети *климат*): от нея започва р. Дунав, изобразена до вливането си в Черно море, вече в

---

[12] По примера на древните гърци и независимо, че познават части от екваториалното източно крайбрежие на Африка, островите Занзибар и Мадагаскар и откриват населени места в Индия и Югоизточна Азия, арабите възприемат за обитаема само северната половина от земното кълбо – „ар-руб' ал-маскун" ('обитаемата четвърт'). Те вярват, че не е възможно да се живее в много топлите или в много студените области.

[13] K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana. Mit 317 Kartenskizzen und Textbildern* (Stuttgart, 1916); K. Miller, *Die Peutingerische Tafel* (Stuttgart, 1962); E. Weber, *Die Tabula Peutingeriana. Vollständige Faksimile-Ausgabe mit einer Einführung von E.Weber* (Graz, 1976).

[14] Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 141–144.

шести *климат*[15].

Картата към друг, по-ранен препис (*ms. Graves 42* от XIV в.), съхраняван също в Бодлеанската библиотека, е по-опростена[16]. На нея отново личи надписът „*Маказунийя*", разположен в пространството между Константинополския канал и Венецианския залив (т.е., Адриатическо море).

Особено важно е да се отбележи, че названието '*Македония*' отсъства в текста на съчинението. Някои изследователи, между които и проф. Б. Недков, смятат, че наименованието на областта „*Джасулийя*" е всъщност неправилно изписана форма на „*Макадунийя*"[17]. Така Б. Недков приема съвършено неправилно, че според ал-Идриси областта Македония обхваща територията от Белград на запад до Шумен на изток. Тази територия обаче се отнася за областта „*Джасулийя*", за която в наше изследване е възприето мнението, че става въпрос за Горна Мизия[18]. Заблудата при тези изследователи идва от факта, че те обръщат внимание единствено на текста на съчинението и не вземат под внимание картите на ал-Идриси, където много ясно, наред с „*Ард Макадунийя*" (или „*Ард Мак̄ад̄ун̄ийя*"), се открояват и „*Джасулийя*" и „*Джарманийя*".

Надписът „*Ард Макадунийя*" присъства и на картата към четвърта секция от пети *климат* (V4) в преписите, съхранявани в Националните библиотеки на Франция и Русия, в Бодлеанската библиотека в Оксфорд и в библиотека „Köprülü" в Истанбул (фиг. 4). Единствено на съответната карта в преписа, съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" в София, той не е отразен. Селищата, между които той е разположен – „*Мурумиздус*" (Мородвис), „*Устурниса*" (Струмица), „*Куритус*" (Кратово; Корито) и „*Ускубийя*" (Скопие) – действително се намират в границите на историко-географската област Македония. Това позволява да се приеме, че ал-Идриси отразява римската провинция Македония[19].

Налице са и някои други особености, които характеризират '*Македония*' в книгата „*Нузхат ал-муштак*". Става въпрос за названия на области, с които са означени градове. На картите те са отбелязани именно като градове, като съответните топоними са придружени от розетки (в па-

---

15 K. Miller, *Mappae arabicae: Arabische Welt- und Landerkarten des 9.-13. Jahrhundert*, I/2. (Stuttgart, 1926); VI, Taf. II (Stuttgart, 1931); Кендерова, Бешевлиев, *Балканският полуостров*: Приложение 2; Harley, Woodward (eds.), *History of Cartography*, pl. 11; p. 162, figs. 7, 6.

16 Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 151–152.

17 Недков, *България и съседните ѝ земи*, 18, 68–71, 92–93 и с. 129, бел. 212.

18 Кендерова, Бешевлиев, *Балканският полуостров*, 104–107.

[19] Пак там, 108–109; Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 153–164.

[14] Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 141– 144.

Фиг. 3. Ал-Идриси, Кръгла карта на света. Препис от 1496 г. Съхраняван в библиотека „Кьопрюлю“ в Истанбул.

рижкия и санктпетербургски препис), запълнени кръгчета (в оксфордската и истанбулската карта) и крепостни кули (в софийската). Описанията им в текста също ги представят като селища. Това са: „*Булугу*“, съответстващ на областта Полог и идентифициращ се най-вероятно с град Тетово в Македония; „*Малашуйа*“ – на Малешево и иденцифициращ се с Делчево или Пехчево, също в Македония; и „*Загурийя*“ – Загора, съответстващ на Мелник или Петрич[20].

Трудът на ал-Идриси и неговата кръгла карта на света оказват влияние върху друг автор от Северна Африка – Ибн Халдун. Абд ар-Рахман ибн Мухаммад Ибн Халдун (1332–1406) е в пълния смисъл на думата енциклопедист – историк, географ, философ, етнограф, социолог и икономист. Роден в Тунис, живял и починал в Кайро, той е представител на научната мисъл на Магриба (Северна Африка). Като чиновник и съдия, Ибн Халдун пропътувал цяла Северна Африка и Сирия. Известен е най-вече с „*ал-Мукаддима*“ (или ‘*Въведението*’; ‘*Встъплението*’) към своя голям труд, озаглавен „*Книга на назиданията и сборник на началото и на известията*

[20] По-подробно за тези и други особености вж. Кендерова, Бешевлиев, *Балканският полуостров*, 35–57.

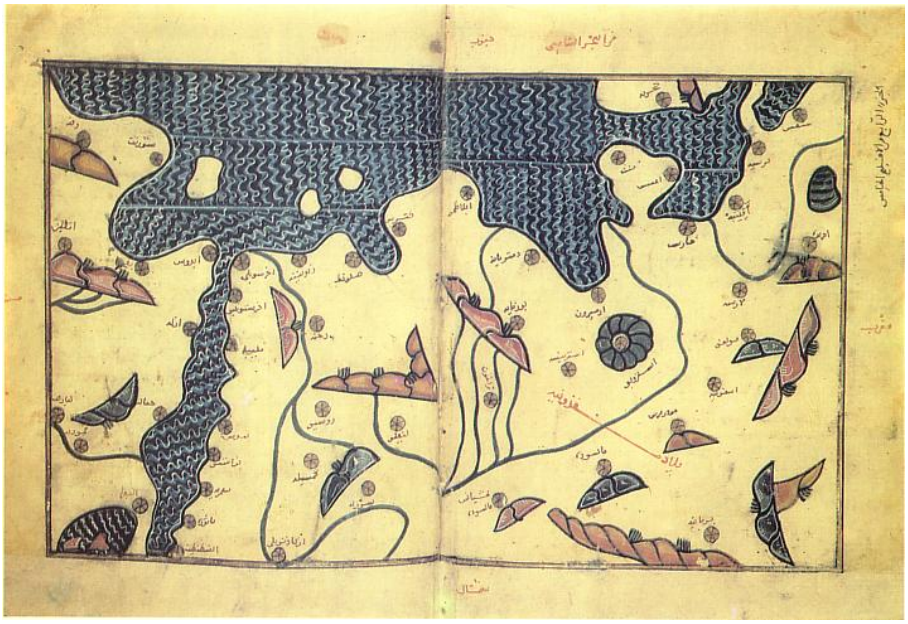

Фиг. 4. Ал-Идриси. Карта към четвърта секция от пети климат. Препис от XIV в., съхраняван в Националната библиотека на Русия в Санкт Петербург.

за дните на арабите, персите, берберите и техните съвременници, притежаващи върховна власт", съставен през 1378 г. и допълван многократно от самия автор, почти до смъртта му. Съдържа описание на света, исторически събития, географски сведения и др.[21] В него е представена и кръгла карта на света[22], силно повлияна от ал-Идриси. Ибн Халдун също възприема делението на Земята на обитаема и необитаема част, като обитаемата част е разделена на седем *климата*, а всеки *климат*, както и у ал-Идриси – на 10 секции, които следват в посока от запад на изток. Авторът описва всяка секция и разкрива нейните природни забележителности и населяващи я народи. В шести *климат* е разположена р. Дунав с изключение на най-горното ѝ течение, което води началото си от планинско възвишение, изобразено в пети *климат*, на запад от Адриатическо море. В пети *климат* откриваме и топонима „*Макадунийя*", като по средата на надписа минава река, вливаща се в Егейско море[23].

---

21 Й. Пеев, П. Братоева, М. Нуридин (прев.), *Ибн Халдун* (София, 1984).

22 Крачковский, *Избранные сочинения*, IV, 431–438; А.И. Михайлова, *Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР*, III: *История* (Москва, 1965), №№ 42–44 и рис.12; Кендерова, Бешевлиев, *Балканският полуостров*, с. 25; Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 270–272.

23 Кендерова, Стаматов, Стоименов, *Българските земи*, 271–272.

Фиг. 5. Ал-Идриси. Карта към четвърта секция от пети климат. Препис от 1496 г., съхраняван в библиотека „Кьопрюлю“ в Истанбул.

Направеният преглед на начина, по който областта Македония е представена на географските карти, съставени от персийски и арабски автори и съхранени до наши дни, позволява да направим определени изводи.

Като област и наименование ‘*Македония*’ е известна в Абасидския халифат още през Ранното средновековие. Като византийска *тема*, тя присъства на първата карта, създадена по поръчка на халифа ал-Мамун (813–833), която обаче не е запазена до наши дни, а е известна само във вид на възстановка[24]. Представителите на класическия период в историята на арабската географска литература и картография и по-специално Ибн Хаукал също не пропускат да я отбележат. Според местоположението на надписа би могло да се приеме, че в тях също е отразен византийският военно-административен окръг Македония. По този начин ‘*Македония*’ е представена и на картите, които следват традицията на авторите на *„Атлас на исляма“*.

В текстовата част на тези трудове ‘*Македония*’ е само отбелязана или спомената, без обаче да е направено специално, по-обстойно описание на територията, която тя обхваща и на селищата, които влизат в нея. Това

[24] Пак там, 80–82.

положение се отнася до известна степен и за съставената в средата на XII в. „*Нузхат ал-муштак*“ на ал-Идриси, където също отсъства описание на областта. На картата му обаче към четвърта секция на пети *климат* (V4) наименованието ‘*Македония*’– под формата „*Ард Макадунийа*“ (‘земята Македония’) – е нанесено между градове, които действително са разположени в историко-географската област Македония. По всяка вероятност авторът е ползвал по-стари карти, които отразяват римското провинциално деление на на Балканите, а не времето, когато – през XII в. – областта влиза в територията на Византия.

Поместената по-долу таблица отразява в транскрипция на кирилица и латиница формите, под които макротопонимът ‘*Македония*’ се среща в съхранените до днес географски карти. Различният начин на изписване се дължи не само на обстоятелството, че думата е от неарабски произход, поради което е могло да бъдат допуснати грешки в хода на предаването на наименованието от един на друг препис[25]. Близостта в графиката на някои арабски букви, които се съдържат в името, като „*ра*“, „*дал*“ и „*д̲ал*“ (*з̲ал; dhal*), както и нанасянето или отсъствието на диакритичната точка над „*д̲ал*“, са също така от особено значение[26].

Приложение
Наименованието ‘*Македония*’ върху арабските карти

№	Наименование	Автор	Дата на съставяне на картата	Дата на преписа	Място на съхранение
1	Маджа̄д̲ийййа (*nawāhī* Majadhūniyya)	Ибн Хаукал – кръгла карта на света	980 г.	1086 г.	Истанбул (Музей „*Topkapı Sarayı*“)
2	Маḳарӯнийййа (Maqarūniyya)	Ал-Идриси – кръгла карта на света	1154 г.	1456 г.	Оксфорд (Bodleian Library)
3	Маḳарӯнийййа (Maqarūniyya)	Ал-Идриси – кръгла карта на света	1154 г.	1496 г.	Истанбул (Библиотека „Köprülü“)

[25] В наименованията под номер 7, 10 и 14 не са нанесени диакритичните точки. В наименованието под № 8 не е изписана точката за буквата „*гайн*“.

[26] С. Кендерова, „Палеографски особености при изписването на балканските топоними в ‘Географията’ на ал-Идриси (XII век)“ – *Годишник на Софийския университет – ЦСВП* 95 (14), 2006 (София, 2009), 113–128.

4	Маḳадӯнийя (Maqadhūniyya)	Ал-Идриси – кръгла карта на света	1154 г.	XIV в.	Оксфорд (Bodleian Library)
5	Маḳадӯнийя (*ard* Maqadhūniyya)	Ал-Идриси – карта към V4	1154 г.	XIII в.	Париж (Bibliothèque nationale)
6	Маḳадӯнийя (*bilād* Maqadhūniyya)	Ал-Идриси – карта към V4	1154 г.	XIV в.	Санкт Петербург (Национална библиотека на Русия)
7	Маḳарӯнийя (*bilād* Maqarūniyya)	Ал-Идриси – карта към V4	1154 г.	1456 г.	Оксфорд (Bodleian Library)
8	Маġарӯнийя (*bilād* Maghārūniyya)	Ал-Идриси – карта към V4	1154 г.	1496 г.	Истанбул (Библиотека „Köprülü“)
9	Маджадӯла (Majadūla)	Ал-Казуини – кръгла карта на света	1263 г.	XIII в.	Манчестър (John Rylands University Library)
10	Маджадӯмийя (Majadūmiyya)	Ал-Хррани – кръгла карта на света	XIV в.	ок. 1300 г.	Ерфурт/Гота (University and Research Library)
11	Маḳадӯнийя (Maqadūniyya)	Ибн Халдун – кръгла карта на света	XIV в.	1401/02 г.	Истанбул (Библиотека за ръкописи „Süleymaniye“)
12	Маджадӯнийя (Majadūniyya)	Ибн ал-Уарди – кръгла карта на света	XV в.	1462 г.	Истанбул (Музей „Topkapı Sarayı“)
13	Маджадӯнийя (Majadūniyya)	Ибн ал-Уарди – кръгла карта на света	XV в.	1491/92 г.	Истанбул (Библиотека за ръкописи „Süleymaniye“)
14	Маджадӯнийя (Majadūniyya)	Ибн ал-Уарди – кръгла карта на света	XV в.	1496/97 г.	Истанбул (Библиотека за ръкописи „Süleymaniye“)
15	Маджадӯнийя (Majadūniyya)	Ибн ал-Уарди – кръгла карта на света	XV в.	1562 г.	Истанбул (Библиотека за ръкописи „Süleymaniye“)
16	Маджадӯнийя (Majadhūniyya)	Ибн ал-Уарди – кръгла карта на света	XV в.	1586 г.	Истанбул (Библиотека за ръкописи „Süleymaniye“)
17	Маджадӯнийя (Majadhūniyya)	Ибн ал-Уарди – кръгла карта на света	XV в.	XVI в.	Багдад (Библиотека към Националния музей)

Пенка Данова

По пътя Белград – Ниш: италиански стихове от XVII столетие

В архива на Марин Дринов (1838–1906) се съхраняват копия от 25 писма на италиански език, съставени в периода от 15 май до 27 ноември 1659 г. от Джовани Киаромани (1633–1683)[1]. В тях се описва пътят от Виена до Одрин по диагоналния военен път, а оттам – до Галиполи, Бурса, Константинопол и обратно. Досега не са били публикувани. Само кратки откъси от тях, отнасящи се до български градове, са отпечатани билингва от Дринов[2] и по-късно – използвани от други учени[3]. За наличието на тези писма на Киаромани в Държавния архив на Флоренция (ДАФ) Дринов бил информиран от Викентий Макушев през 1869 г. Преписът им бил възложен на професионален копист. Италианският текст бе разчетен и качен на електронен носител от Свилен Станимиров, който учтиво ми го предостави за превод и коментар.

В описа на архива „Дринов" под № 51 писмата са анотирани на френски. В български превод анотацията гласи: „*Сборник писма, написани от Джовани Киаромани до негови приятели и покровители при потеглянето и пътуването му в Ориента (15 май – 27 ноември 1659 г.). На италиански. Копия. Тези писма, някои от които са в стихове, са писани и датирани във Виена, Белград, София, Филипопол, Галиполи, Бурса, Константинопол, Одрин, Буда и др. Те са адресирани до маркиз Буфалини, г-н Пиетро Либери, г-н Николо Петронио Калдана, граф Джузепе Рабата и г-н Алесандро Дзен*".

В настоящата статия се спирам на една от поетичните творби на Киаромани, свързана с приключенията и преживяванията му по пътя Белград – Ниш, като в приложение представям италианския текст и

---

[1] *НБКМ, фонд 111 Марин Дринов,* а.е. 19, 892r–957v

[2] М. Дринов, „По що и откога сегашната българска столица е наречена София?" – *Светлина* 4/2 (1894), с. 27 [препечатано в: М. Дринов, *Съчинения,* 1 (София, 1909), 642–646 и И. Дуйчев (ред.), *Марин Дринов, Избрани съчинения,* 2 (София, 1971), 356–358.

[3] А. Протич, *Архитектоническата форма на Софийската църква „Св. София". Художествено-историческо изследване* (София, 1912), с. 116; Б. Филов, *Софийската църква „Света София"* (София, 1913), с. 153; Р. Градева, „Софийската катедрална църква, XV – началото на XIX век" – В: Ю. Константинова, А. Костов и др. (съст., ред.), *Балканите – модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова* (София, 2011), с. 576 и бел. 45.

българския му превод. Този избор е израз на почит към сръбските гости на конференцията „*Средновековните Балкани: контакти и обмен*". Представям и кратки сведения за Киаромани и неговия адресат – личности напълно непознати у нас. Разглеждам освен това културния контекст и жанровата характеристика на римуваните записи на италианския пътешественик.

*

За Джовани Киаромани, благородник от Арецо – град, който по онова време се намира на територията на великото херцогство Тоскана – разполагаме с твърде ограничени данни, някои от които са противоречиви. Името му не се споменава в авторитетния „*Биографичен речник на италианците*"[4], нито в други по-ранни био-библиографски справочници.

Кратки данни могат да се открият в останалия в ръкопис „*Биографичен речник на аретинците, оставили следа в литературата, науката, изкуството, военното дело и религията*"[5], съставен в два тома от журналиста Федерико Артуро Масетани в периода 1936–1942[6]. Под № 1354 във втория том е отбелязано следното: „*Киаромани, Джовани, син на Стефано (1605–1683). Политик и военен. На 22 години заминава за Ломбардия, за да се бие под знамената на херцог Франческо Моденски и на принц Томазо Савойски. После заминава за Венеция и Фриули. През 1650 г. е изпратен от великия херцог във Виенския двор при император Фердинанд III и крал Леополд. През 1659 г. е назначен за резидент на Тоскана в императорския двор и е избран за кавалер на Ордена на св. Стефан. През 1668 г. графската му титла, получена от херцога на Парма, е потвърдена от императора. Бил е гонфалониер на Арецо*[7]*. Той е последният представител от този клон на рода. В Библиотеката на Братството се откриват: „Сборник писма, писани до различни люде при пътуването му от 1659 г.*". В ръкопис № 477 са неговите спомени"[8].

В по-голямата си част тези кратки биографични данни са извлечени от споменатия ръкопис № 477, днес съхраняван в Градската библиотека

---

[4] *Dizionario biografico degli italiani*, I – (Roma, 1960–).

[5] *Arezzo, BCA*, Ms. 545: F. A. Massetani, *Dizionario biografico degli aretini ricordevoli nelle lettere scienze arti armi e religione*, II (Arezzo 1942), p. 5.

[6] За Ф.А. Масетани (1870–1942), известен с германофилските си тежнения, а по-късно – със симпатиите си към фашизма, вж. A. Garofoli, "Massetani, Federico Arturo" < http://www.societastoricaretina.org/biografie/AGMassetani151103.pdf> (14.08.2015 г.).

[7] Гонфалониер на Арецо – висша изборна административна служба в Градския съвет на Арецо в периода 1385–1808 г. По-подробно вж. *Archivio di Stato di Arezzo. Antico Regime*, p. 367 sqq. <www.maas.ccr.it/PDF/Arezzo.pdf >(20.02.2016 г.).

[8] Получих фотокопие от това ръкописно издание благодарение на отзивчивостта на д-р Антонио д'Алесандри, изследовател в Университета Рома-тре в Рим.

на Арецо[9], който съдържа само част спомените на Джовани Киаромани. От електронната анотация на Лео Маджомани научаваме, че става дума за текст, който в по-голямата си част е саморъчно съставен от благородния аретинец и е озаглавен „*Спомените на граф Джовани Киаромани, кавалер и командьор на Ордена на Св. Стефан. Част втора, която разказва най-важното относно неговите домашни дела. То трябва да служи на неговите наследници и в свой собствен интерес те трябва да продължат* [записите]“[10]. Тази втора част от мемоарите на Киаромани се отнася до делата му в периода 1671–1683, т.е. спомените са писани до смъртта на автора с оглед на това, да бъдат продължени и от неговите наследници, както е отбелязано в заглавието и както – макар и нередовно – е сторено[11]. За съжаление първата им част, която би осветлила ранните години от живота на Джовани Киаромани, изглежда, е изгубена.

В двата източника прави впечатление сериозното разминаване в рожденатa дата на Киаромани. Според Масетани той бил роден през 1605, а според Лео Маджомани – през 1633 г. Вероятно грешката е на Масетани, тъй като споменатата от него военна кампания в Ломбардия става през 1654 г., т.е. именно това е времето, по което Киаромани е бил 22-годишен[12].

---

[9] *Arezzo, BCA*, Ms. 477 – <http://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=197040> (14.08.2015 г.). Вж. и L. Magiomanni, *I Manoscritti della Biblioteca Città di Arezzo (446–550)*, (Spoleto, 2010), 101–103.

[10] *Arezzo, BCA*, Ms. 477, c. 4r: *Delle MEMORIE del Conte Giovanni Chiaromanni Cavaliere Commendatore dell'Ordine di Santo Stefano PARTE SECONDA. Nella quale contenendosi ciò che di più importante riguard'a suoi domestici affari doveranno li di lui Posteri tenerne per proprio interesse diligentissimo conto.*

[11] Останалите листи от ръкописа (113r–154r) според анотацията на Лео Маджомани съдържали някои данни за наследниците, бележки на продължителите на спомените, като последните записи били от 25 юни 1762 г.

[12] Първото писмо на Киаромани, което успях да издиря, е до неизвестен получател. Съставено е в Болоня и е датирано 21 август 1654 г. От съдържанието на писмото става ясно, че Джовани Киаромани участвал в обсадата на гр. Павия като наемен конник в армията на обсаждащия града Франческо I д'Есте, херцог на Модена и Реджо (1629–1658). Киаромани отбелязва, че напуснал армията на херцога по две причини, първо, по заповед на вишестоящите заради дуел, в който убил френски военен и, второ, защото самите французи, участници в обсадата на града, вече напускали херцога. Вж. G.B. Tondini, *Delle lettere di uomini illustri pubblicate ora per la prima volta*, II (Macerata, 1782), 50–51. Военният конфликт, за който става дума в това писмо, е част от Френско-испанската война (1635–1659), в която Франция цели териториално разширение за сметка на испанската корона. Сред държавите на Апенинския полуостров, подкрепящи френската страна, са Савоя, Мантуа и Парма. Модена също подкрепя Франция. Испанците пък са защитавани от губернаторите и кралете на Милано и от Неапол, които управляват от името на Хабсбургите. През 1654 г. войските на Луис де Бенавидес Карийо, маркиз на Карасена и испански губернатор на Милано, преминават р. По и при Гуалтиери навлизат на територията на Модена. Франческо I д'Есте обсажда Павия, която е на страната на испанците. Сред обсаждащите града има и савойски, френски и ирландски войски и военни части. Френските войски напускат обсадата през септември 1654 г.

Друг смущаващ факт е, че според Масетани още през 1650 г. Джовани Киаромани бил изпратен във Виенския двор. Вероятно това също е грешка, а тосканският дипломат, изпратен във Виена, е Стефано Киаромани – бащата на Джовани, чиито писма от Виена, както и други документи се съхраняват в ДАФ[13].

Във всеки случай, през 1659 г. Джовани Киаромани е издигнат на най-високия дипломатически пост на Тоскана при Виенския двор – постоянен представител (или резидент), получава рицарско достойнство и става кавалер на Ордена на св. Стефан. Несъмнено някои от тези повишения той е получил при завръщането си от пътуването в Ориента[14].

От кратките биографични данни на Масетани става ясно, че оригинали или копия на писма от пътуването през 1659 г. се съхраняват и в Библиотеката на Братството, т.е. в библиотеката на Ордена на св. Стефан в Арецо. Не ми е известна тяхната съдба, но вероятно става дума за същите писма (или част от тях), които се съхраняват в ДАФ и по които са направени копията на Дринов. Фактът, че от тях са съхранени копия в Арецо, Флоренция, а вероятно – и във Виена, красноречиво говори, че „приятелите и покровителите" на Киаромани са държали извънредно много на информацията, която аретинецът е изпращал по време на пътуването си в Ориента.

Писмата за пътуването през лятото и есента на 1659 г. в Османската империя имат частен характер. В тях Киаромани известява своите покровители маркиз Буфалини и граф Рабата, както и приятелите си Пиетро Либери (1605–1687), Николо Петронио Калдана (ум. 1670) и венецианеца Алесандро Дзен (1737–1707) за преживяното по пътя. От тях читателят узнава, че съществувала предварителна договорка между Киаромани и адресатите му последните да си препращат един на друг писмата, така че всички да бъдат своевременно осведомявани.

Информацията относно Османската империя, макар и изпращана по същите канали, както и дипломатическите писма, едва ли има секретен характер. Поне привидно това е така. Аретинецът заминава за Константинопол като частно лице, по-точно – като един от двамата благородници, пътуващи „*за развлечение*" в свитата на интернунция

---

[13] *Miscellanea Medicea II (201–450). Archivi di Stato. Strumenti,* t. 86. *Archivio di Stato di Firenze* (Firenze, 2009), p. 138.

[14] За това се споменава в последното писмо на Киаромани от архива на Марин Дринов, писано в Джаверино (дн. Гьор) на 27 ноември 1659 г. В него той изказва благодарност на покровителя си във Виенския двор граф Джузепе Рабата (1620–1683) за новината, че великият херцог на Тоскана, негов „*национален господар и владетел*", му оказал висока чест. Не става ясно каква по-точно била тя. Освен това аретинецът благодари и за новата служба, която получил несъмнено със застъпничеството на граф Рабата.

Августин фон Мейерн[15], чиято мисия се състои основно в това, да осведоми султан Мехмед IV (1648–1687) за избора на Леополд I (1658–1705) за „*император на римляните*", т.е. за германски император. Мейерн е бил натоварен и с някои други, второстепенни задачи, които са осветлени в хода на преговорите, водени в Бурса.

Пътуването се осъществява в период, в който двете империи са в мир, независимо от факта, че събитията в Трансилвания будят страхове от избухване на нов военен конфликт. Все пак всяка новина от Османската империя представлява интерес както за Виенския двор, така и за други европейски държави, с чиито интереси са свързани италианците, до които адресира писмата си Джовани Киаромани. Венецианската република, която по това време воюва с османците[16], изпитва остра нужда от информация за ставащото в Константинопол и за военните планове на Високата порта[17]. Затова писмата, адресирани до венецианеца Алесандро Дзен, крият послания, чийто смисъл днес трудно може да се установи с точност[18]. Папството има интерес да получава сведения за преговорите, проведени в хода на тази куртоазна визита на фон Мейерн: от писмата на Киаромани до

---

15 Пътуването на Джовани Киаромани в състава на мисията от 1659 г. на австрийския *интернунций* Августин фон Мейерн по замисъл, традиция и предварителна договореност с османската страна следва установени вече маршрути: от Виена до Белград с лодки, а оттам – по суша с коли до Константинопол, където се предвиждат срещи с везирите и султана. Това е т.нар. маршрут на имперските посланици или „*среден път*", който е най-добре уреденият в Османската държава. Вж. S. Yérasimos, *Les voyageurs dans l'empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles)*, (Ankara, 1991), 43–53; E. Borromeo, *Voyageurs occidentaux dans l'empire Ottoman (1600–1644). Inventaire des récits et etudes sur les itineraires, les monuments remarqués et les populations rencontrées (Roumelie, Cyclades, Crimee)*, I (Paris, 2007), 203–253. Налага се обаче промяна в предварително замисления маршрут, тъй като от началото на май 1659 г. Мехмед IV е на стан край Бурса, за да се справи по-бързо с бунтовниците от Апело и Анталия. Вж. Р. Мантран (ред.), *История на Османската империя* (София, 1999), с. 256.

16 Става дума за петата Венецианско-османска война, известна още като Войната за Кандия (1645–1669), която Венеция и нейните съюзници (рицарите от Малтийския орден, Папството, Франция) водят срещу Османската империя. Мирът, сключен през 1671 г., води до това, че Венеция губи о. Крит (или Кандия), който е владяла още от времето на Четвъртия кръстоносен поход (1204 г.).

17 През 1650 г. *баилото* Джовани Соранцо е арестуван по заповед на великия везир, а посланикът Джовани Капело, който идвал, за да договаря мир, бил задържан в Одрин заедно със секретаря Дж.Б. Баларин. Тези събития, както и последващият ход на Войната за Кандия, принуждават венецианския Съвет на десетимата да изразходва сериозни суми за набиране на информатори сред *драгомани*, търговци, лекари, монаси и други левантински елементи в града на Босфора. Вж. M. P. Pedani, "Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani" – *Electronic Journal of Oriental Studies* 5/4 (2002), p. 36; L. De Zanche, *Dispacci di Stato e lettere di mercanti dal Basso Medioevo alla caduta della Serenissima* (Prato, 2001), p. 75; C. Luca, "Alcuni 'confidenti' del bailaggio veneto di Costantinopoli nel '600" – *Annuario della Casa rumena di cultura e ricerca umanistica a Venezia* 5 (2003), 299–310.

18 P. Danova, "Constantinople 1659: quelques notes sur la vie du docteur Giovanni Mascellini et de sa femme Hélène" – *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 2016 (под печат)

Николо Петронио Калдана, папски агент във Виенския двор, разбираме, че трябвало да се утвърдят привилегии на францисканците (отците дзоколанти) в Османската империя. Великото херцогство Тоскана, което – подобно на Венеция – води една необявена, но постоянна корсарска война в Средиземноморския басейн[19], след създаването на собствен флот също се нуждае от сведения за политиката на османците. Ето защо маркиз Николо Буфалини, вторият човек във военната йерархия на Тоскана и покровител на аретинеца, своевременно бива информиран за делата на австрийската мисия чрез писмата на Киаромани, които са препращани от Виена във Флоренция. Така всяка информация за турците, ценна за флорентински, венециански и папски агенти, достига Запада чрез адресатите на аретинеца.

В своите 25 писма Дж. Киаромани се разкрива като вещ дипломат. Той не споменава почти нищо за членовете на австрийската мисия или за отношенията помежду им. Не изписва дори името на другия благородник, който като частно лице пътува в свитата на интернунция. Изтъква преди всичко впечатленията си от пътуването или от приема при различни османски велможи, като подробно описва и аудиенциите при султана и великия везир Мехмед Кьопрюлю (1656–1661). От съдържанието на писмата може да се съди, че авторът им се стреми да покори въображението на своите адресати, като изтъква любопитното, екзотичното, пикантното, стряскащото и впечатляващото, наред с традиционната за пътните дневници информация за службите при султана, за нощувките и разстоянието между различните селища, които са отбелязвани *more Othomanico*, т.е. най-често в часове изминат път. Така например, още в началото на своя разказ Киаромани успява да грабне вниманието на читателя с информацията, че си поръчал дрехи „*а ла мюсюлмана*“, а те толкова впечатлили известния художник Пиетро Либери, че той го изобразил в тях. Освен това, милите придворни дами на императрицата почти го разсъблекли гол в желанието си да пробват тези дрехи[20].

Споменатият художник Пиетро Либери е един от приятелите и адресатите на Киаромани. За разлика от непроявения досега интерес на изследователите към тосканския дипломат, животът и творчеството на Либери са добре осветлени в съвременната литература, тъй като той е един от най-видните художници на барокова Италия[21]. Макар за мястото

---

[19] За перманентната корсарска война в Средиземноморието и за участието на тосканския флот в нея вж. S. Bono, *Corsari nel Mediterraneo. Cristiani e musulmani tra guerra schiavitù e commercio* (Milano, 1993).

[20] *НБКМ, фонд 111 Марин Дринов*, а. е. 19, 892r–892v.

[21] C. Accornero, *Pietro Liberi cavaliere e fenice dei pittori: Dalle avventure di spada alle lusinghe degli accademici* (Treviso, 2013), по-спец. с. 13–14: вж цит. библиография.

и годината на раждането му, както и по редица други въпроси, свързани с неговата биография, да съществуват спорове[22], за него със сигурност може да се твърди, че е във Виенския двор от края на 1658 г. докъм м. ноември 1659 г., когато се завръща във Венеция[23]. По време на този престой в столицата на Свещената римска империя художникът получава от император Леополд I рицарско достойнство и е издигнат на длъжността „*придворен граф*".

Ако се съди по съдържанието на писмата на Киаромани до този получател, става ясно, че Либери е бил негов близък приятел. Редица сходни моменти и превратности на съдбата сближават аретинеца с по-зрелия и препатил живописец. Това са, на първо място, бурните младежки години, в които и Киаромани, и Пиетро Либери са принудени да си дирят късмета в чужбина, воюващи като наемници. Ако се доверим на първия биограф на Либери, Галеацо Гуалдо Приорато (1606–1678), твърде млад Либери се качва на една от галерите на великото херцогство Тоскана, за да участва в постоянната корсарска война в Средиземноморието. Според разказите на самия художник по това време той посетил Константинопол[24], пътувал в Армения, преживял невероятни приключения, достойни за перото на Александър Дюма-баща.

Едва след завръщането си в Италия в края на 30-те години на XVII столетие започва неговата артистична кариера – отначало в Рим и Тоскана, но основно във Венеция, където се утвърждава като художник и получава сериозни поръчки, сред които и тази да изобрази битката при Дарданелите от 1656 г., в която венецианският флот сразява османците[25]. Тази картина, която и днес може да се види в Залата за преброяване на гласовете в Двореца на дожите във Венеция, е възложена на Пиетро Либери през 1656 г. Художникът започва работа по нея след завръщането си от Виена, така че

---

[22] Според един животопис от 1659 г. Пиетро Либери бил роден в Падуа през 1614 г. Съвременната критика оспорва тази дата. Освен това, редица съвременници на художника и ерудити от XVIII столетие предлагат за негово месторождение Сиена или дори Испания и Португалия. Съществува и версията, че бил евреин, приел християнството, за да направи кариера.

[23] Accornero, *Pietro Liberi*, p. 80.

[24] G. Gualdo Priorato, "Scena d'huomeni illustri d'Italia del conte Galeazzo Gualdo Priorato. Conosciuti da lui singolari per la Nascita, Virtù, e per Fortuna" – In: Accornero, *Pietro Liberi*, p. 187

[25] Става дума за втората (1655–1656) от общо три морски експедиции край Дарданелите, проведени от венецианския флот в рамките на Венециано-османската война за о. Крит. В битката от 26 юни 1656 г., която е в сюжетната основа на картината на Пиетро Либери, венецианците под водачеството на Лоренцо Мочениго удържат победа, вследствие на която османците им предават островите Лемнос и Тенедос. Самият Мочениго загива, а удържаната победа не носи големи активи на венецианците, които в края на краищата губят войната.

може да се каже, че интересът му към ориенталския костюм на Киаромани няма случаен характер. Друг е въпросът, че за този портрет на аретинеца не се споменава в изследванията и каталозите, посветени на Пиетро Либери: той е или безвъзвратно изгубен, или се намира в някоя частна колекция, неизвестен и непроучен от изследователите до момента.

Киаромани съставя писмо в стихове, адресирано до известния художник, вечерта на 29 юни 1659 г., когато пратеничеството на Августин фон Мейерн пристига в Ниш. На него не са отбелязани датата и мястото, но от текста на писмо до граф Рабата се разбира, че и двете са писани в един и същи ден[26].

Посланието до граф Рабата е кратко, изпълнено със суховати данни за преходите, разстоянията и нощувките през седемте дена път от Белград до Ниш.

Пътешествениците потеглили от Белград на 23 юни по обяд и пътували до Хисарджик (дн. Гроцка). На 24-ти сутринта напуснали хана при Хисарджик, обядвали в с. Колари, а вечерта пристигнали в Хасан паша паланка (дн. Смедеревска паланка). На 26-ти за шест часа път стигнали до Батиена (дн. Баточина), а на следващия ден след същия преход – до Ягодина (дн. Светозарево). На 27 юни пътували само четири часа, а по средата на пътя преминали по хубав мост, построен на р. Морава. След този преход нощували в Парачин. На следващия ден с деветчасов преход стигнали Разня (дн. Ражан), където обядвали, а вечерта били в Алексинац. На 29 юни след осем часа път пристигнали в Ниш – митрополитско седалище на Сърбия[27].

Макар посланието в рими до художника Пиетро Либери да е съставено същата вечер, когато е написано писмото до Рабата, то е от коренно различно

---

[26] *НБКМ, фонд 111 Марин Дринов,* а. е. 19, 909v: *„През седемте дена път, които изминахме от Белград дотук, не ми се случи, нито видях нещо такова, за което да си струва да съобщя на Ваше превъзходителство. Все пак ще споделя, че съм в отлично здраве и хващам перото, за да добавя, че на 23-ти т.м. следобяд напуснах Белград, пътувайки удобно със споменатите коли. На разстояние една италианска миля бяхме конвоирани от многоброен ескадрон турска кавалерия, включваща отбрани конници на везира. Той искаше да ни покаже колко ловки и изкусни са турците в стрелба с лък. Пътувахме два часа по отличен път и останахме да нощуваме в паланка, наречена Изарджик. Би трябвало да опиша на Ваше превъзходителство тези техни приюти, които наричат „хан", но предполагам, че г-н кавалерът Либери ще Ви покаже онази глава, която му написах същата онази вечер, където шеговито му представям фактите."*

[27] Пак там. Пътят и преходите през XVII в. са добре известни на специалистите и са достъпни за българския читател. Вж. българския превод на пътни дневници на австрийски императорски пратеници и други пътешественици от това столетие у М. Йонов, *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII в.* (София, 1986), 59, 64–66, 102–103, 117, 136, 163, 175–176, 211–213.

естество. Държа да подчертая интереса си към това писмо на Джовани Киаромани, защото то има личен и емоционален характер, разкрива душевността на автора, неговата култура, човешките му слабости и в този смисъл хвърля повече светлина върху личността на аретинеца, отколкото останалите писма, посветени на видяното по пътя и на срещите, които императорският интернунций Августин фон Мейерн имал с османски велможи. Очевидна е близостта на тосканския дипломат с венецианския художник. За това говори задушевният тон на всичките писма, смяната на по-непринудената форма на обръщение „ти" с учтивото „Вие"[28], както и редица разговорни изрази от типа „Е, хайде, кавалер Либери".

В писмото-поема Джовани Киаромани споделя спомена за ужасните дунавски комари, които не го оставяли да спи, досадата от неудобната каруца, в която е принуден да пътува от Белград до Ниш. Първото преживяване, за което разказва на приятеля си Пиетро Либери, е срещата с улични жени край пътя. Поетът не посочва име на селище, но може да се предположи, че това става скоро след като пратеничеството напуска Белград. Вероятно авторът е поизостанал, за да предложи пари на тези жени. Няма съмнение, че е успял да погали косите на една от тях, защото описва усещането си за твърд и остър косъм. Нищо повече не произлиза от тази среща, освен впечатлението на италианеца, че те били твърде горди и се държали достолепно сякаш са почтени жени със съпрузи и зестра, докато въображението му го кара да предвкусва ориенталски оргии с вакханки и менади, вероятно твърде сходни с някои от картините на Пиетро Либери. Очевидно Киаромани жадува да опознае и жените в държавата на Турчина, да преживее някаква авантюра и да я сподели с приятели, както това правил Пиетро Либери, който в напреднала възраст обличал младежките си костюми и разказвал своята любовна история с придворна дама на турска принцеса – история, в която едва ли някой вярвал, но все пак от учтивост към прочутия художник публиката му от млади майстори и художници търпеливо го изслушвала[29].

Израз на страстния интерес на Киаромани към дамския свят на Ориента е и описанието на Елена, красивата съпруга на д-р Джовани Машелини (1612–1675), с която той се среща и разговаря в Константинопол по

[28] В историята на италианския език се развиват, утвърждават и използват две учтиви форми – *Voi*/„Вие" (2 л., мн. ч.) и *Lei*/„Тя" (3 л., ед. ч., ж. р.), днес – само втората. В писмата си до Пиетро Либери аретинецът редом с неформалното *tu*/„ти" често си служи и с посочените две учтиви форми.

[29] Accornero, *Pietro Liberi*, p. 119.

обратния път към дома[30]. С тази млада красавица той има повече късмет, отколкото с чорлавите развратници край Хисарджик, поне що се отнася до личния контакт, тъй като тя говори италиански. Несъмнено срещата става със съгласието на богатия ѝ съпруг, който успява да излекува Киаромани. Заради срещата с тази Елена, която по красота не отстъпвала на прочутата си троянска съименница и която аретинецът сравнява с Венера, той дори се отказва от половин ден разходка в Константинопол, за който „*и без това други много по-подробно са писали*". Въпреки че това твърдение е вярно, западните пътешественици продължават да се вълнуват от красотата и екзотиката на Града на Босфора и да го описват съобразно своите вкусове, култура и интереси. В случая е очевидно, че Киаромани е предпочел компанията на една цариградска Венера пред обиколката на Новия Рим.

В стиховете, изпратени до Пиетро Либери, интересът към ориенталките, любопитството и желанието за близост с тях отстъпват място на страха, който обзема пътешественика поет, след като разбира, че се е успал и не е потеглил заедно с останалата част от пратеничеството. Това го кара да се чувства „сам християнин сред турците неверни". Страхът ескалира, още повече защото Киаромани не разбира езика, не познава нравите на страната и се чувства в пълна безизходица. Чувството прераства в неприкрит ужас при вида на боя, който местни селяни нанасят на кочияша му по заповед на чауша, върнал се назад, за да прибере изостаналата кола и нейните пътници. Едва ли е риторична фигура или закачлива шега въпросът, който Киаромани си задава: „*Дали пък турците не бият по петите/ онези, що във сън прекарват дните?*"

Писмото в стихове съдържа и едно подробно описание на турски хан, за който авторът не отбелязва къде се намира. Първото впечатление, което този „*приют*" (*Ospitale*) оставя у него, е, че това е величествена сграда – произведение на архитектурата и изкуството, достойно за преклонение. Разгледан отвътре, той по-скоро разочарова пътешественика. Няма големи и представителни стаи, в които човек може да се усамоти; хора и животни спят в едно помещение; вторият етаж на хана също не е по вкуса му. Авторът е впечатлен от възможността, която пътникът има да приготвя сам храната си в общото помещение на хана, както и от множеството пирони, забити по стените, където всеки може да окача дрехи, сечива и оръжие, така че да са му под ръка. Поетичната картина на ориенталската стена на хана, побита с гвоздеи, може би ще накара българския читател с умиление да сиприпомни сцената в банята, в която Бай Ганьо напразно търси пирон, за да си окачи

[30] *НБКМ, фонд 111 Марин Дринов*, а. е. 19, 950r–952v.

връзопчето с драгоценните мускали и след като не намира такъв, възмутено кори западняците: „*Ама простя работа тези немци, един гвоздей не им стига ума да забият, па казват, че ние сме прости*."

Киаромани обаче отчита като нещо положително наличието на пирони по стените на хана. В шеговит тон описва и турските тоалетни. Заключението на автора е, че в Турция човек може да се научи ако не на друго, то поне на чистота. Хигиенните навици на турците са и единствената положителна оценка на автора за нравите в чуждата страна, които навсякъде са определяни като варварски. Дори и в този случай измиването след ползването на тоалетната е преценено като морална стойност само за онези люде по света, които предпочитат оръжието пред книгата, войната пред науката.

Българският читател може би ще си зададе въпроса защо писмото на Джовани Киаромани е в стихотворна форма. Разказът в рими е честа практика в западната латиноезична традиция, а и в италианската книжовна практика през Средновековието и Ренесанса[31]. В средата на XVII столетие поетът не си поставя за цел да опише в рима цялото пътуване, както това е правено доста често преди него. Следователно стиховете не са част от дидактичната традиция, разпространена широко в поезията на Средновековието, Ренесанса и Барока. Киаромани определя римуваното си послание до художника Пиетро Либери като „*скерцо*", т.е. като шега и закачка с читателя. По форма то кореспондира с бароковата флорентинска наследница на поезията „*бернеска*"[32]. Именно в този вид на сатирично-игриво стихоплетство от XVII столетие се срещат познатите ни още от Ренесансовата шеговита поезия мотиви за чорлавите стари жени със сребърни букли (пародиращи стелещите се златни къдри – идеал в поезията, имитираща Петрарка), за тежките нощи и дни, последвани от сънища, пълни с кошмари поради лошата кухня и многото изпито вино, за хазарта, болестите, лекарите, чиято цел е да вкарат болния в гроба и други сходни мотиви[33].

Терцината като рима (*aba*, *bcb*, *cdc* и т.н.) се оказва свързващото звено

---

[31] Като пример ще посоча някои стихове от X в., включени в исторически разказ в проза в *Лиудпранд Кремонски, Разпрата. История на Отон. Пратеничество в Константинопол.* Предговор, превод и коментар от Л. Симеонова (София 2015), 66, 85, 98, 115, 118, 127–128, 151, 169–170, 173, 175, 199, 203, 214–215, 299–300. Вж. и В. Гюзелев, *Средновековна поезия от и за българите* (София, 2015), по-спец. № 131, 140, 150, 155: за стихотворните описания от XIV и XV в., излезли изпод перото на италианци.

[32] Сатиричен жанр в италианската поезия, получил названието си от името най-известния му представител и основоположник – Франческо Берни (1457–1535).

[33] M. Marti, *Cultura e stile dei poeti giocosi del tempo di Dante* (Pisa, 1953), p. 225; C. Chiodo, *Il gioco verbale. Studi sulla rimeria satirico-giocosa del Seicento* (Roma, 1990).

в поетичното повествувание на италиански език, макар в стихотворните опити на аретинеца броят на сричките и вътрешната ритмика да разкриват известни несъвършенства и непоследователност. За последните не мога да посоча точно обяснение. Те могат да се дължат както на неопитността, неумението или липсата на време на поета пътешественик за римуване и оглаждане на стиха, така и на желанието му да предаде някакво тайно съобщение на своите кореспонденти, чийто код остава завоалиран за непосветените[34]. Несъмнено поезията дава на Киаромани свободата да пише по теми, за които се е смятало, че са неприлични в сериозното изложение[35]. Този вид подход също е част от културната мимикрия на европейския Барок. Във всички случаи стихотворното писмо за преживелиците на Киаромани по пътя Белград – Ниш е израз на емоционалния свят на автора, до който твърде рядко се докосваме в достъпната ни проза, излязла изпод неговото перо.

[34] Този подход не е прецедент в съществуващата книжовна практика. Вж. напр. A. Corsaro, *La regola e la licenza. Studi sulla poesia satirica e burlesca fra Cinque e Seicento* (Roma, 1999), p. 224; G. Alonzo, *La poesia satirica secentesca: modi, forme, questioni (Tesi di Dottorato di ricerca), a.a. 2010-2011*, 135–154 — <https://air.unimi.it/retrieve/handle/2434/171676/172305/phd_unimi_R08303_materiali.pdf > (17.02.2016 г.).

[35] Като пример може да се посочи темата с турските тоалетни и дейностите, свързани с тяхното посещаване, чието име (‘*серилници*’) съм превела дословно от италианския оригинал, за да не използвам разпространения в българския език турцизъм.

ПРИЛОЖЕНИЕ

НБКМ, фонд 111 Марин Дринов, a. e. 19, 911r–914v

Al Sig.re Cav.re Pietro Liberi	До г-н кавалера Пиетро Либери
Mentre su l'Istro navigavo ancora	Докато още по Истъра[36] плавах,
Promisi di voler scrivervi a pieno	обещах да Ви пиша подробно,
Quando dall'aqque io mi trovassi fuora	щом водите назад аз оставя.
Perche per gran dolor venivo meno	От голямата болка припадах: жилеха
Mentre mi pizzicavan le Zenzale	страшно комари лицето – вредители
Nocive al volto più rio veleno	гадни с отрова, без милост. Други
Se ben altri credea che poco male	може би ще ми кажат:
Fusse per me che l'ho sì pizzicato	„Не си така зле, че страстта да откаже
Che non può dirsi oggetto sensuale	да ти щипне гальовно страните".
Hor che nella riva son calato	Сега, след като на брега се спуснах
E fatto sette giorni di cammino	и седем дена в път щом изминах
Sovra d'un carro che mi fu assegnato	на каруца, на мен зачислена,
Scrivo o Liberi a voi pittor divino	пиша Ви, Либери, зографе божествени,
Dispiacendomi sol che la mia penna	и жаля единствено, че перото ми
Non v'imiti così com'io v'inchino.	като Вашата четка не е тъй възвишено.
Verravici questa lettera a Vienna	С писмо във Виена поклон приемете,
E voi risponderete a nostri amici	на всички наши приятели разкажете
Ciò che con essa il Chiaromanni v'accenna	как Киаромани мъчи се и пише Ви.
Se in barca noi passammo dì infelici	Ако във лодката живяхме злочести,
Hor su la terra gli passiam peggiori	сега на суша все по-лошо става.
E ci si svelle il cor dalle radici	Притупват ни сърцето, слабините
Per lo squoter dei carri traditori	от тръскането на каруци никаквици.
Che sono questi insieme da cinquanta	А те на брой са пет десетици –
Pessimi tutti ancor che de migliori	коя от коя по-разнебитена.
E se d'un solo essi la ruota infranta	И ако само на една колелото падне,
Devono tutti gl'altri allor fermarsi	ще трябва всички да спрат и да чакат.
E aver bisogna pazienza santa,	И трябва ти търпение безкрайно,
E quando alfin finit'è d'acconciarsi	за да изтраеш поправката да стане.
Marciam di nuovo, e non vediam per strada	Отново тръгваме. По пътя виждаш само
Che certe donne coi capelli sparsi	тук-там жени с развети гриви –
Capei però di capra, e avvien che cada	коси като перчеми ко́зи, пръснати,
Una tal chioma a lor fino a piedi	на някои спуснати доземи.
Cosa che tiene i riguardanti a bada	Това държи далече предпазливите,

[36] Istro – Истър, древното име на Дунав. В някои географски карти и съчинения от Късното средновековие и Ранното ново време с 'Истър' се означавало горното и средното течение на реката, а с 'Дунав' било назовавано долното ѝ течение (след Белград). Само в този стих Киаромани назовава Дунав с античното му име.

Però che piena di quattrin la vedi
Et è quella la dote che gli diero
I Genitor negl'ultimi congedi;
Queste sono d'aspetto così fiero
Che rassembrano satire o silvane
E le poppe del sen giù gli cadero,
E non di men di lor beltà son vane
Perché alle genti si fanno vedere
Con desio d'esser moglie e non puttane.
La notte in carra mi convien giacere
E sembro infermo nella carriola
Che canti mendicando il Miserere
Si tanto il tempo così presto vola
Che appena doppo aver serrato gl'occhi
Di marciar via ci passa la parola Né
tal or sento se la tromba tochi Tanto
dal sonno mi ritrovo oppresso
Onde sen van mentre pur dormo i cochi
Ma un dì dormendo il mio cochiero istesso
Restai solo col carro in un villaggio
E quivi sarei forse ancor'adesso
Se l'Agà non mandava indietro un paggio
Il quale mi risvegliò con alta voce
Dicendo molte cose in suo linguaggio
Allora sì ch'ebbi paura atroce
Ma nel timor però mi consolava
Il buon Gesu ch'è per noi morto in croce
Intanto il Paggio qual persona brava
Con collera chiamò certi villani E di
punir colui gli comandava Questi
con certi legni entro le mani Su le
piante de pie' lo bastonorno
In modi fieri inusitati e strani.
Tra me dicevo quando lo lasciorno
Chi sa se i Turchi non bastonan quelli
Che viaggiando dormono di giorno
Per ciò mi s'arriciorono i capelli
Massime che il parlar non intendevo
Solo e inerme Cristian tra i Turchi felli.

но гледаш я – с пари тя разполага.
Това наследство явно е получила от
татка си на смъртния му одър.
Жените толкоз горди, дръзки са,
подобно на горянки и менади.
Гърдите им ужасно са провиснали,
но с красотата своя явно се гордеят
пред хората, когато се представят
не като уличници, а като жени отбрани.
Нощта в каруцата добре е да прекарам.
Изглеждам като болен на носилка.
„Помилуй, Боже!“ само си повтарям,
така че времето безгрижно да минава.
Но мигом, щом очите си затварям,
настъпва време в път да се отправим.
Не чувам аз тръбата как тръби –
сънят така внезапно ме връхлита и поваля,
щом колелата на колите се търкалят.
Веднъж в каруцата ми се успа коларят.
Така в селото с колата аз останах сам
и още щях да съм си там,
ако ага назад не върна своя паж
да ме събуди с глас, висок и страшен.
Той много думи каза неразбрани,
а аз треперех сам и плах
със името Христово на ума си
и тайно сторих кръстен знак.
Но ето, този верен паж със гневен глас
повика селяните и нареди с тояги да
накажат виновника за нашата забава.
А щом в ръцете им попадна,
те сграбчиха го, биха по петите.
Нещастникът сега лежи – пребит е.
А щом го пуснаха, на ум се питах:
„Дали пък турците не бият по петите,
онези, що във сън прекарват дните?“
Ето защо ми се изправиха косите –
от говора им нищо не разбрах, треперех,
сам християнин сред турците неверни.

Mentre tal conto fra di me facevo
Tornò il cochier a ripigliar la briglia
Ma dove mi menasse io nol sapevo
Havevo camminato un par di miglia
Quando ecco gl'altri carri ritrovai
E l'Internunzio con la sua famiglia
Gran coraggio a vederli io ripiglia
E sceser molti a rallegrarsi meco
Quasi venissi di lontano assai
Tra tanto passò il giorno e fessi cieco
Il cielo, e il tempo di mangier fu gionto
Et io con gl'altri a tavola mi reco,
Credendo aver qui la vivanda in pronto
Ma allor si principiava la cucina
Né mai di cibi si trovava il conto.
In tal guisa la fame si raffina
E maledico l'uso di Turchia
E tanto più perché non v'è cantina,
Né si vedono insegne d'hosteria
Sol v'è albergo d'ospedale in guisa
Ch'apporta a chi sta ben la malattia.
È una fabbrica grande che divisa
Dall'altre case stassen in disparte
Tutta di pietra con s[c]alpello incise
Sembra di fuor l'architettura, e l'arte
Essere qualche cosa di gran stima
E c'incita a vederla a parte a parte
Entriamo dunque nella stanza prima
Et io credei che fusse il gran cortile
E la scala cercai d'andare in cima
A qualche appartamento alto e gentile
Ma non trovai se non un gabinetto
Fatto in forma di picciol campanile
Dove può stare a mala pena un letto;
Et esser quella la reale stanza
Per i gran personaggi mi fu detto.
Persa di veder altro ogni speranza
Al tetto ch'è di piombo alzai la vista
E vidi che del resto il prezzo avanza

Докато тези мисли ме терзаха,
ето че се завърна кочияшът.
Юздите грабна и на път отпраши.
След мили две видях колите наши
и интернунция, и цялата му свита –
сърцето вече се успокои в гърдите.
Мнозина слязоха и за куража
да ме поздравят се приближиха,
сякаш от дълъг път се връщахме честити.
Така денят премина, свечери се,
настъпи време за вечеря сита.
И аз със другите на масата копнеех
да седна, да е сипана храната.
Но те едва сега да готвят се захващат,
а тъй и досега аз не разбирам
реда във Турция и броя на блюдата.
Но с чакане гладът изостря сетивата,
а аз проклинам тези турски нрави,
най-вече липсата на изби по-отбрани.
Тук кръчми няма, само приют, приличащ
на болница, където в мъки свършат дните.
Това е сграда преголяма, разделена
от други къщи, и от тях отдалечена.
Изцяло е от дялан камък изградена.
Отвън изглежда тя като изкусно дело
и паметник, достоен да сведеш ти чело.
И мами те да я разгледаш ти по части.
И ето, влизаме във първата ѝ стая,
а тя на мене ми на двор прилича. Подирих
стълба да се изкача догоре, апартамент да
зърна, нависоко и открито. Но мъничка
килия само там разкри се
във формата на камбанария скрита,
в която мъчно и легло би се побрало.
А на това му викат благородническо ложе
и смятат, че знатта тук да почива може.
Надежда всяка тук оставих да открия
друго, освен покрития с олово покрив.
Видях освен това, че времето напредва,

Poscia tornando giù gran turba mista
  Trovai di gente e bestie in quel stanzone
  Che credetti il cortile a prima vista
Questi in lunghezza è cento canne buone
E trenta di larghezza, e un muricciolo
  Ha intorno dove stanno le persone
E ve ne capita di mille un stuolo
  Per cui comodità di tanto in tanto
  V'è il suo cammin, e ogn'un cucina solo
Il muro è pieno di chiodi, e quivi il manto
Puossi appendere e l'armi e gl'altri arnesi
Che suol portare il passeggiero a canto
Secondo l'uso poi di quei paesi
  Sono in faccia alla porta i cacatoi
  Con ordine lunghissimo distesi Et
acciò ch'il puzzar nessun annoi
Ciascuno d'essi ha una fontana chiara
Onde si caca, e il cul si lava poi
Per lo che almen la pulizia s'impara
  Se non altro dai barbari costumi
  E questa erudizione ti sia pur cara
Per che s'all'armi d'antepor presumi
Le lettere, e lor donar la precedenza
  A che nettarsi il cul con i volume.
Nel pavimento poi con differenza
Nel mezzo i carri e i cavalli in giro
Stan collocati sino alla partenza
Dicesi l'Han nel suo vocabolo Siro
Et ospital dirìasi in buon toscano
Uno per ogni terra ne rimiro
E par fatto ad un modo e d'una mano
  Fuor che nelle città ch'più capace
  Con moltissime celle e più d'un piano
E qui t'auguro lunga vita e pace.

Тълпа гълчава долу в миг се сурна –
животни, хора в стаята грамадна,
която първо на двор ми заприлича.
Тя трябва да е дълга над сто кани[37]
и тридесет широка е. Една стеничка
наоколо отделя хора от добитък.
А на хиляда по една рогозка се полага.
И печка има – да си готви всеки сам.
Стената пълна е с пирони
и може за удобство всеки там
да окачи наметка, оръжието, сечивата,
които носи – до него винаги и под ръката.
Такива ми ти обичаи царят във тез земи –
точно срещу вратата са серилниците,
по ред предълъг те са наредени.
За да не дразни мирисът им сетивата,
на всеки е поставена чешма преясна,
така че като акаш, сетне се изплакваш.
От тях поне на чистота се научаваш,
не усвоиш ли друго от варварските нрави.
За теб по-скъпа и по-ценна ще е тази книга,
оръжията щом за тебе първо място взимат,
а науките идват малко по-подире,
та да се бършеш с нея ти избираш.
А тук на пода също са разделени –
колите по средата, а край тях конете,
които тук почиват, после заминават.
„Хан" името е на езика неразбран,
приют – на нашия тоскански.
По един се вижда извън и във всеки град.
Изглеждат построени всичките еднакво.
Извън града те май са по-големи,
със множество килии и етажи.
И тук живот и мир ти пожелавам!

[37] Кана – старинна мярка за дължина с различни стойности. 'Каната' [т.е. пръчката], използвана в архитектурата, е дълга 2, 234 м.